

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Fodor Géza, Szalai Júlia

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Domokos Mátyás,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária,
Rakovszky Zsuzsa, Vásárhelyi Júlia.

Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

Somlyó György: A Weöres-levelek • 375

Kovács András Ferenc: Kavafisz-átiratok

A poszeidóniaiak • 392

Hazatérés Hellaszból • 393

Janisz sírja • 395

Ötvösmunka • 395

Térey János: A gyönyörű gyár • 396

Ferencz Győző: Süt a nap • 397

Kihűlt salak • 398

Denis Diderot: Beszélgetések „A törvénytelen fiú”-ról (II)
(*Lőrinszky Ildikó fordítása*) • 398

Ludassy Mária: Nyelv és rend (De Bonald nyelvelmélete –
a tradicionalista politikai filozófia
paradigmája) • 417

Szabó T. Anna: Sötét • 434

Horváth Elemér: egy velencei kurtizán emlékére • 439
daphne • 439

asszony a karosszékekben • 440

Bikácsy Gergely: Róma, nyílt város • 440

Kőrösi Imre: Használati utasítás • 459

Rekviem • 461

Halasi Zoltán: Psalmus • 463

Elemi formák • 464

Grencsó Krisztián: Csöndben elfolyik egy törökkakas
vagy egy nádiposzáta vére • 464

Csengery Kristóf: Előtte, közben, utána • 476
Álomittasan • 476

- Fischer Mária:* Direkt és hagyományos • 477
Máskéféle változat • 477
- Gerevich András:* Tragédia • 478
Interjú • 478
- Szentkuthy Miklós:* [Aldous Huxleyről, kétszer] (*Közzéteszi Tompa Mária*) • 479
- Vladimir Nabokov:* Életből vett eset (*Bratka László fordítása*) • 486

FIGYELŐ

- Bácskai Tamás:* Bolyai János „Pérez-tan”-áról (Bolyai János marosvásárhelyi kéziratai I.) • 491
- Báthori Csaba:* Túl a csodákon (Fischer Mária: Álomház) • 494
„Tartozom nektek magammal”
(Jónás Tamás: Ő) • 497
- Ébli Gábor:* A múzeum mint társadalmi lelkiismeret (György Péter: Az eltörölt hely – a Múzeum. A múzeumok átváltozása a hálózati kultúra korában) • 502
- Fogarassy Miklós:* Könczöl Csaba (1947–2004) • 506

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 1500, egy évre 3000 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00
Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

Somlyó György

A WEÖRES-LEVELEK

Praemissis premittendis

Kezdeni nehéz. De mindig el kell kezdeni, hogy (minél előbb) be lehessen fejezni. Hiszen nem rólam szól a kotta. És mégis. Ezek a levelek az én életem és pályám részei is, akárcsak azéi, aki írta őket. (A levelezés másik oldala, egyetlen tétel kivételével, eddig nem bukkant fel.) Még hozzá emez életnek és főként pályának legeslegkezdetén, amely egyben legválságosabb ideje is volt. Pedig, ahogy kezdtem, *kezdeni nehéz*, mindig nehéz, de kivált annak a törvényekben is lefektetett és a társadalom (a választott „pálya”) köreiben is gomolygó, nemcsak a pályát, hanem pusztá egzisztenciáját is közvetlenül érintő diszkriminációval fogadott tizennyolc éves ifjúnak, aki saját összekuporított pénzcsekjén kinyomtatta első verseskötetét, A KOR ELLEN merész címével, és vajmi kevés reménye lehetett arra, hogy valaha *még egy* könyvet is kiadhatna a kezéből.

Kezdeni mindig nehéz. De kezdeni akkor, nekem, kezdeni inkább csak annyi volt, mint (ha lehet, valahogy tisztességgel) már be is fejezni. A negatív diszkrimináció más oldalról pozitív diszkriminációt gerjeszt. S mindkettő megnehezíti bármily művészi pályára lépés amúgy is megannyi nehézségét. Hogyan is kezdhet magyar költő lenni az a fiatalember, akit a hivatalos Magyarország éppen minden állampolgári jogától, köztük a letett érettségi utáni továbbtanulásától is megfosztja, s mi több, a kirekesztő törvényeken túl a legbenső adottságát, anyanyelvének és szellemiségének legitimációját is eleve megtagadja tőle? Csak úgy, hogy intézményeken, elrabolt jogokon túl és törvények fölött és alatt, ott forrong a szellem szolidaritása is (amíg lehet). Amely az elzárt ajtókat talán túl tágra is nyitotta előtte.

Ha nem várhattam is, hogy az egyetem befogad, még gimnazista koromban beléphettem a nagybeteg Babits Mihály (magam számára nem is másba, mint) „szentély”-ébe, bár gyaníhattam, hogy azért is, mert apám hirtelen korai halálakor Babitsban megrezsent valami kis sajnálat, amiért a *Nyugat* szerkesztőjeként és a Baumgarten-díj kurátoraként a *más alkatú* költőtárs iránt vajmi kevés jóindulatot tanúsított. Gyakran ülhettem Szabó Lőrinc Centrál kávéházi asztalánál, remegően nézve, ahogy legújabb zsenge kéziratom fölé hajol, s egy ilyen alkalommal egyszerre csak váratlanul, minden köszönés nélkül ezzel a költői belépővel toppant elibénk Erdélyi József: „A nagysas tanítja a kissast!”, amire Lőrinc gondolkodás nélkül kijött a nagyadual: „Gyere csak, te királysas!”¹ Aki máris maga elé tette kéziratomat, és elkezdte bírálgatni a gyöngé kis produkciót – egészen másként, mint Lőrinc –, már csak azért is, hogy borsot törjön a barát, de egyben rivális orra alá. Mindamiben számomra az volt a borzongató, hogy azt kellett éreznem, itt vagyok, és mégsem vagyok itt, *csak* véletlenül, apám halálának árán, mintegy illegálisan tartózkodom e mesterek között, akiket régóta csodálok, miközben tudom, hogy mindketten épp mostanában iratkoztak föl a világháborút és tömeggyilkosságot gerjesztő náci barátok listájára. Szabó Lőrinc ez időtt érkezett haza Berlinből, Hitler dicsőségét zengő riportjával a tarsolyában. Még feldolgoz-

¹ Lásd Erdélyi József: *AZ UTOLSÓ KIRÁLYSAS*, 1928.

hatatlanabb volt számomra Erdélyi, aki csaknem ugyanazon napon publikálta az egyik harcos nyilas lapban a SOLYMOSI ESZTER VÉRE című, gyűlöletet szító versét, és máshol azt a másik verset, amely „*Somlyó Zoltán sírjára*” íródott, a BOSSZÚ-t, amelyben, ha nem is e világi, de „*mennyei Nobel-díjjal*” kecsgetteti az életében még Baumgarten-díjat sem érdemelt halottat. Hadd idézzek néhány strófát ebből a tudomásom szerint csak egyetlenegyszer publikált költeményből, amely megtestesült abszurdum volt a költő *másik* szerzeménye mellé képzelve – nekem mégis „természetesnek” kellett látszania, hiszen régóta tudtam, hogy Erdélyi Erdély mélyeiből, Újbátorpusztáról Budapestre érkezvén, egyenesen a New York kávéházba sietett Somlyó Zoltánt felkeresni, és azóta is lelkes híve maradt. A nagy tehetségű (de kevésbé művelt) szegény költő, aki (egyik dedikációja szerint) „*keresztfiúi szeretettel*” érzett apám iránt, most, ezen a katasztrófába rohanó Magyarországon elvesztett szellemi egyensúlyát egyik bosszúról a másikra kereste kétségbeesettségében. Így szólaltatva meg – a maga megzavarodott, sokirányú bosszúvágyával, a Vörösmarty-toposzt idézve („*világ bosszújára*”) – azt a halottat, aki életében a legméltatlanabb mellőzöttségében sem állt bosszút senkin talán soha:

*„Élek? Halok? – Amit műveltem,
túlél az én szomorú lelkem,
sírom halmára áll,
nem őrzi a halál.*

*Lelkem nem rothad el a sírban
s az én mennyei Nobel-díjam
nem marad el, hiszem,
hogy egyszer elvisszem.*

*Addig: vagyok, ha jól, ha rosszul,
vagyok mégis, akár a bosszú.
Élek, Istennek hála,
világnak bosszújára.”*

Mikor apám halála után pár hónappal kezembe került a hirtelenében hevenyészett szegényes kötet (SOMLYÓ ZOLTÁN VÁLOGATOTT VERSEI, 1937), s az ötödik oldalon bevezetőként Erdélyi sírverse (az előzéken méghozzá az ugyancsak általa készült S. Z.-t ábrázoló portrérajzzal), tizenhat és fél éves elárvult gyerekségemben valami olyat éreztem, amit semmivel nem tudtam kifejezni, sem sírással, sem nevetéssel, sem a kettő keveredésével, sem kétségbeesni, sem örülni felette. Mert hiszen a vers is, a rajz is szép volt. De hogy kerülhetett oda? Csak a szerző nevét kellett volna elfelejtenem.

Most igazán nehézre csavartam ezt a kezdést. Szorosabbra, mint szerettem volna. Nem is folytatom tovább. Aki érti, érti, aki nem érti, éppen ebből a nem értésből kiérezheti. A méltatlan kirekesztettség és a mintegy illegális befogadtatás nehezékét, amelyek nem semlegesítették, hanem éppen megkettőzték egymást.

Apámtól csak egy vaskos ezüstgyűrű maradt rám, vörösre festődött kalcedonkővel, amely azóta sosem került le a kezemről, mint ahogy az ő kezét sem láttam soha nélküle, s amely az ő tudomása (vagy hite) szerint spanyolországi őseinktől maradt ránk;

meg a két Gabi barátom (Devecseri és Karinthy), akik már az ő tanítványaiként kezdtek csodagyereki pályájukat, tizennégy és tizenhat évesen, az ő előszavával ellátott közös első kötetükkel (DEVECSERI GÁBOR ÉS KARINTHY GÁBOR VERSEI, SOMLYÓ ZOLTÁN ELŐSZAVÁVAL, 1932); miközben engem teljes erőből el akart terelni attól, amit ő csak átokul tudott megélni, mindhaláláig; és azt a jóvátehetetlen fájdalmat, amely életét és halálát „elátkozta”.

Első nyomtatásban megjelent versem József Attila emlékének íródott, a POGÁNY ZSOLTÁROLÁS.² Ez a gyöngén összeszövött disztichonokból álló zsenge alig-alig bírta el a benne feszülő tartalmat. Ennyi halált – Kosztolányi, apám, József Attila egy sorban – csak dadogva és túlradva tudott siratni a kamasz költő lantja. De azt azért nem érdemelte ki, amivel néhány nappal azután a *Nemzet Szava* című nyilas orgánum „Marólúg” rovatában „a betű ördögi démonának”, „a nemzeti lélek eresztékébe maró, felsebző folyadéknek”, „nem nagy izgatásoknak, hanem megrázó és forradalmi bűnöknek” minősítette. Nem tudták, hogy még a Szentírás is megengedi magának az Istennel való perlekedést. „Jób... mindazonáltal nem engedi azt meg, hogy ő gonosz ember volt volna, és megmutatja, hogy az Isten e világon a jókat ostromozza mindeneknek felette.” (Károli Gáspár kommentárja a JÓB KÖNYVÉ-hez, I. SZENT BIBLIA, Casselben 1704. esztendőben, 493. o.)

1

Ekkor már, még az érettségi előtt, szinte mindenkit személyesen ismerhettem a magyar költők közül. A mestereket és a fiatalokat (vagyis a nálam egy évtizeddel idősebbeket). Csak Weöres Sándorral nem találkozhattam még, aki Csöngé és Pécs környékét alig hagyta el. Bár a fiatalok között, azóta, hogy a LEVÉL FÜST MILÁNNAK után a *Szép Szó* első számában olvastam a SHAKESPEARE ÉS VELAZQUEZ SZELLEMEHEZ című szonettjét, majd a „HARMADIK NEMZEDÉK” mesteri lírai pamfletjét, egyre inkább ő lett a *No. 1.* a listámon. Őt éreztem magamhoz legközelebb. Illetve ahhoz, amit sejtettem magamban.

Ha csak emlékezetemre támaszkodnék, biztos volnék benne, hogy az első kötetem küldésével próbáltam őt is megkörnyékeznem. De a most előbukkant levélpaksaméta első darabja azt mutatja, hogy már azelőtt felkerestem, nem tudom, miféle „kedves és szíves” ürüggyel. Válaszlevlapján mennyire meglephetett a címzésben a „nagyságos” és az „író úrnak” megszólítás, valamint a magázás, amikkel még sohasem tiszteltek meg (s ami nemsokára „Gyurkává” változott, amiként szintén soha senki más nem nevezett) – megtudhattam, hogy a fővárosi „diskurzus” eltér a vidékitől. Nem kevésbé a „szeretettel öleli barátja” búcsúzás – hiszen még sosem láttuk egymást. De Sanyi „*Pestre vetődésére valahogyan*” előbb került sor, mint akkor ő gondolta volna. A következő évet (1940) majdnem egészen Pesten töltötte, már nem emlékszem, a Fővárosi vagy az Egyetemi Könyvtár gyakornokaként. „*Okvetlenül*” fel is keresett, mihelyt megjött, és egészen véletlenül abban a házban talált albérletre, ahol kedves nagynéném laktak, az akkori Belvárosi Színház épületében. De ez másik lapja kapcsolatunknak, amiért is megszakadt levélváltásunk (amely mostani állapotában amúgy is hiányos és esetleges). Legfőbb közös programjaink csodált mesterünk, „*félelmes dolgok pókja*”, Milán bácsi felejtéhetetlen, sűrű látogatása volt; Sanyi jó barátja, a festő Illés Árpádnál³ gyakran összeseregglő társaság; és az a ma már lehetetlennek tetsző költői mutatvány, amelyet később

² *Az Újság*, 1938. január 10.

³ Weöres festőművész barátja, számos könyvének grafikusa, aki éppen akkortájt közös kedvencünk, Füst Milán IV. HENRIK KIRÁLY-dramája első kiadásának könyvborítóját is tervezte (1940).

„lírai kötéltnak”-nak neveztem. Képesek voltunk hárman, Sanyival és Devecserivel nyakunkba venni a várost (vagy inkább a Belvárost), órák hosszat csak hexameterekben diskurálva egymással. Aki elvétette, az (szimbolikusan) lezuhant a kötélről, és szörnyethalt, vagy kisebb-nagyobb csonttöréssel maradt a porondon. És az nyert, aki a legkevesebbszer bukott el. Közben meg-megálltunk, és be-bekönyököltünk egy kis sarki presszó söntésére, ahol végre szabad volt áttérni a silány prózabeszédre. Az 1941. október 13-ról datált levél meghökkenítő bensőségessége irántam csakis ezekre az órákra vonatkozhatott. Meg a közös Mallarmé-olvasásunk délutánjaira. A csak úgy kapásból felépített remek Vejnemöjnen–Ajno fantasztikus forgatókönyvből nem lett semmi, és tudomásom szerint a „megrendelt” Juhani Erkkó-drámafordítás sem készült el soha. Feltehetően én voltam mindeddig ezeknek egyetlen olvasója. Mint Sanyi különféle újfajta, később nyilvánosságra került költészetreformáló kísérleteinek vagy soha meg nem jelent töredékeinek is, amelyek a későbbi levelekben olvashatók.

Annak is, ami e levélnek s ennek az állandó lángban égő műhelynek a lényege, ami legjobban megragadhatott, mikor először elem került, a nagy elhatározás (még nem tudhattam, hogy mekkora életmű kovácsolásának kezdete), „*hogy olyan módon fogok verseket írni, amire még nincs precedens [...] Másiképpen akarom kezelni a formát is [...] mert a mostani lehetőségek nem elégítenek ki [...] Verssem ne vonatkozzék többé »valamire«, hanem magában legyen »valami«*”. Hogyne éreztem volna a „testvériséget” Sanyival, mikor PROGNOZTIKON címmel ellátott kis füzetkémbe alig néhány hónappal azelőtt ugyanilyen ábrándozások gomolyogtak. (Amelyekről alig hihettem volna, hogy hamarosan nyilvánosság elé kerülnek a majdani *Újhold* első számában.)⁴ S amelyek, ha az ő nevében is állíthatom, semmiképpen sem a századelő *avant-garde* mozgalmainak kísérleteit szaporították, hanem inkább valamiféle „*post-avant-garde*” koncepció feltevésével, nem valamivel szemben, hanem a költészet mindenfajta lehetősége felé *nyitottan* nyilvánulnak meg. Az, „*amire még nincs precedens*” Weöres számára (és a magam álmodozásai szerint is), nem azt jelentette, hogy olyant, ami még sosem volt, hanem minden olyant, ami eddig volt, minden idők teljes szinkronizációját; s ami éppen ezáltal lesz „*új*”.

Nem ismerem Weöres ugyanez időben másokkal folytatott levelezését. Tudom, hogy csöngői, pécsi intellektuális „*szinte kozmoszban lebegésében*” nagy levelező volt. Főként feltehetőleg filozófus „*mestereivel*”, Várkonyi Nándorral, Füleppel, Hamvassal osztotta meg nagyra törő és új gondolatait. Mégis talán joggal hiszem azt, hogy a most következő, 1943 és 46 közötti hozzám írt óriáslevelei unikálisak lehetnek (mindjárt a következőben is maga írja, „*olyan hosszú levelet*” kapok tőle, „*amilyet legalább nyolc-tíz éve nem írt*”). Weöres Sándor, aki a huszadik század legnagyobb fordulatát (vagy fordulatait) hajtotta végre a magyar költészetben, egész pályája folyamán – néhány interjúm, egy-egy jegyzeten, előszón kívül – mindössze egyetlenegy dolgozatot, „*meditációt és vallomást*” hagyott hátra ennek a fordulatnak benső elemzéseként. S akármilyen zeniális is ez A VERS SZÜLETÉSE című egyetemi disszertáció – mégiscsak egyetemi disszertáció, nem veri szét az univerzitás konzervatív korlátait. Amit a következő levelében ír (1943. december 27.), és nemcsak írja, hanem dokumentálja, részletezi, azzal egyszerre betör egy egész sor átláthatatlan ablakot, és egyben kitar ugyanennyi kulcsra zárt kaput a magyar költészetben. „*Naponta nyolc-tíz óra hosszat tipródva az asztal körül*”, ahogy írja, „*akkora magányban [...] itt Csöngén, hogy szinte a kozmoszban lebegek*”. Tovább kutatva a formák *mechanizmusából* és a tartalom *láncolatosságából* való kilépés lehetőségeit, ame-

⁴ Somlyó György: SZAVAK. *Újhold*, 1. szám, 1946.

lyek aztán évtizedekkel később valamiképpen a *polyrhythmia*, *átváltozások* és *áthallások* emblémái alatt teljesültek be.

A következő, 1944. január 25-ről datált „óriáslevél” még messzebb megy ebben a „*post-avant-garde*” merészségben. Eszem ágában sincs azt gondolni, hogy Sanyit az én jelenleg lappangó levelem (amely sajnos csak az ő levelében idézett nosztalgikus [és lehetetlen] sóhajmondatom által létezik) sodorta volna a „*szavak nélkül*” írt versek sikamlós, veszedelmes tengerpartjaira. Én csak szerényen megirigyeltem a zene „semmitmondását”, ami nemegyszer sokkal többet mondott, mint a költészet (vagy legalábbis az a költészet, amire én képes voltam). Weöresnek „minden lehetőséget” igénylő ihlete nem kerülhette el ezt a szélsőséget, amely a nyelvvel való művészetet merőben új dimenziók felé fordította, de egyben el is lehetetlenítette. Igaz az is, hogy „semmi sem új a nap alatt”. Éppen mostanában, amikor megismerkedtem a XVI. század francia költészetének legutóbb felbukkant, mindeddig ismeretlen szonettköltészetével, egyszerre csak rácsodálkoztam Marc de Papillon de Laphrise ISMERETLEN NYELVEN ÍRT SZONETT-jére, amelynek technikája pontosan azonos Weöres „*Panyigai panyigai panyigai*” kezdetű (később TÁNCDAL címmel megjelent) versével. Csak azzal a különbséggel, hogy más-más szerkezetű fiktív, „*ismeretlen*” nyelvet használtak. Ebből is látható, amire fentebb felhívtam a figyelmet, hogy Weöres grandiózus, egyfajta „világköltészetet” egyetlen költői életműben összefoglalni szándékozó kísérlete nem is csak a hozzáférhető anyagokig és elemekig jutott el, még hozzá már szinte a pálya kezdetén, hanem a még meg sem ismerhető, lappangó területek felkutatásáig is. Ezt a négy „*szavak nélküli*” (illetve nem lévő szavak kitalálásával, mintegy új nyelvek teremtésével) alkotott verset minden bizonnyal én olvastam először, hiszen csak két évvel később, 1946-ban az ELYSIUM című kötetben jelentek meg. Némi korrekcióval. A levélbeli GYORS, KOCOGÓ VIDÁM HANGOK címben a „*kocogó*” „*gyöngyöző*”-vé változott, A VÉGITÉLET KÜRTJEI-t ÁRADÓ, SUGÁRZÓ HANGOK váltották fel.

Weöres Sándort példátlanul nyitott, határtalan (és ezáltal gáncs nélküli), univerzális „ars poeticája” egyenest kényszerítette arra, hogy mindent kipróbáljon, amit a nyelvvel ki lehet próbálni – ha szabad ilyen durván kifejezni, azt is, amit már nem is lehet. A teljesen értelmezhetetlenig, ami – ha ritkán sikerül – egy valóban „*precedens nélküli*” értelemhez vezet el. „*A költészetben csak egy igazi metafizikai elemet ismerek: a nyelvet*”, olvassuk egy hagyatékában maradt rövid prózaversében, mert „*a legfizikaibb egyúttal a legmetafizikaibb is*”. Ugyancsak hátrahagyott versei között találhatjuk meg költészetének minden „*égtáj*” felé szétlombozódó „*ezer-ágú*” etalonját vagy metaforáját:

*„Szép fenyőfa,
ezer-ágú,
egyedül:
rajta mélység
és magasság
s minden égtáj
szétfeszül.*

*Ne növekedj
egy irányba:
úgy nőjj, mint a
fenyő-szálfá.”*

Ennek alapján próbálta megkerülni a magyar költészetet előzőnlő jambusáradatot is. Amelyre az ő költészete valóban kimeríthetetlen formagazdagsággal válaszolt, százféle, a magyar költészetben soha föl nem bukkant ősrégi vagy ultramodern *idegen* versformával és verstechnikával, ezért ellentmondásos az az érvelése, hogy a jambus „*alapjában véve ma is idegen forma*”, annál inkább, mert ő maga sem kerülhette meg egész életművében, kezdettől a végéig a jambusvers gyakori használatát – ahogy a levélírás közben mindjárt eszébe is jut, hogy a mellékelt versei közül is (amelyek sajnálatosan nem találhatóak meg a megmaradt levélcsomagban) az egyik ugyancsak jambusban íródott.

„*Örömmel vállalkozom*”, írja még, hogy együtt csináljuk meg a teljes magyar Mallarmé-fordítást. Azt is hozzáfűzi, hogy franciatudása egyelőre még nem birkózhat Mallarméval. (És mellékesen azzal a koncepcióval sem, hogy A FAUN DÉLUTÁNJA-nak alexandrinusait magyar hexameterekben formázza meg, gondolom én.) És nyilván az enyém sem tudott volna még, nem is csak a franciatudásom miatt. Bár két versének, a BRISE MARINE-nak és a LE VIERGE, LE VIVACE... kezdetű szonettnek a fordítását talán máig sem kell szégyellnem. De ekkor – 1944 januárjában Budapesten –, bár konokul eltökéltem, hogy bármi történjék velem, amíg életben vagyok, megmaradok annak, ami vagyok – nekem már nem Mallarmé körül forgott a világ...

Ez a *szinte* csak és kizárólag a költészet körül forgó levélváltás pontosan az európai történet legiszonyatatóbb háborújának kezdeti dátumával egyszerre kezdődött, és majdnem pontosan annak a végével szakadt meg; annak is még hosszan elhúzódó, még iszonyatosabb fináléjában, amelyről nemsokára az a (téves, de egyben érthető) filozófiai tétel alakult ki, hogy ezután megszűnik a költészet lehetősége. Pontosabban és teljesebben, Adorno híres és hírhedett fogalmazásában (amelyet magyarul tudtommal mindig csak csökevényesen szoktunk idézni): „*Auschwitz után verset írni barbárság, és ez annak a tudatát is magába sűríti, hogy miért vált lehetetlenné ma verset írni.*” Természetesen erről még semmit sem tudhattunk. Voltaképpen még Auschwitzról sem. Minden kútmérgezettség ellenére buzgott bennünk a költészet minél „tisztább” ideálja. Ahogy „*mindenek után*” is tovább gyűrűzik végig a világon, „*határok nélkül*” a költészet.

Mi pedig, igaz, akiket még legfeljebb messziről csaphatott meg valami a haláltáborok égett szagából, *látszólag* csak és csak verset akartunk írni, és mással sem foglalkoztunk, mint hogy beleámuljunk a költészetcsinálás ezeroldalú kristályfényébe. És egy árva szavunk sem volt arra a szörnyűséges pusztulásra, amely mindennap reggeltől estig és estétől reggelig vágóhídra küldte a fél világ fiait, égből szakadó bombákkal öldösött gyerekeket és öregeket, haláltáborokban piramisokat rakatott méregbe fojtott holttestekből – „*míg döglött patkány lepi a világot / és mindnyájunkban dögszag füstlög*”. De hát ki írta ezt? Ki, ha nem Weöres Sándor, és ezt, 1944 nyarán: „*De hordja önként a végső sebet: / osztozik a világ kálváriáján.*” S nem „*a kor ellen*” kezdtem-e én is összeesküdni a költészettel? A mi levélbarátságunk is egyfajta öntudatlan – magunk előtt is titkos – összeesküvés volt, egyrészt azzal a lángba borult világgal szemben, amelybe beleöntötték ifjúságunkat, másrészt mindkettőnk, külön-külön, egymástól annyira különböző magányában egymásra találva. Amiről Sanyi oly szinte illetlen őszinteséggel megnyilatkozott már az 1941-es első levelében. Ebbe a mindnyájunkat méltatlanul emberalattivá nyomorító háborúba vetve, minket még külön diszkrimináció taszított önmagunk alá. Nagyon-nagyon különböző diszkriminációk. Az övé a vidéki szellemi egyedüllét kényszere volt. Az enyém a társadalmamból való kitaszíttatás. Neki rendkívüli tehetségének kibontakozását kellett féltenie. Nekem egyszerűen az életemet. Ő úgy érezhette, hogy talált egy fiatalabb költőbarátot, aki titokzatos mesterségünk ben-

sőségében követni tudja géniuszának nagyra törő és merész paraboláját. Én úgy érzem, hogy mások minden nagylelkű segítése és segítsége mellett, amely kitzasztottként is befogadott a magyar költészetbe, valójában csak Weöres Sándor szellemi barátsága tartja fenn bennem az egyenrangúság identitását (a „rangot” természetesen nem a költői, hanem az emberi mértéken értve). Ezt, azt hiszem, nyilvánvalóan dokumentálja is az az egyetlen levél, amely (egyelőre) előkerült az enyéimből, 1944. március 30-i dátummal. A német hadsereg már csaknem két hete megszállta Magyarországot. Bármelyik pillanatban várhattam, hogy életem egy röpké papírlapocska szárnyain elszáll a biztos pusztulásba. Nem akartam érzékeny búcsút venni Sanyitól, csak valóban „gyönyörű” új könyvajándékát, a MEDUZÁ-t megköszönni. Akkori utolsó levele, amelyre az én levelem íródik, az elkallódottak közül való. Utóiratomra („*ne sajnálj tőlem egy-két sort*”) már nem kaptam, nem is kaphattam választ. Április legelején már a jászberényi polimer-óriás-zsidómunkatábor (vagy inkább, ahogy Weöres Sándor nevezte, a valószínűleg közelebb, ott pusztult költőbarátját gyászoló kis írásában, „*zsidó kényszer-munkaszolgálat*”)⁵ aréna nagyságú körletében hallhattam M. alezredes úr köszöntőjét: „*Mit keres itt ez a csőcselék!*” Nem sok kilátásom volt rá, „*verseket, fordításokat, ami van*” küldeni Sanyinak (ahogy naivitásában vagy éppen tudatos kíméletével kérte). *Ami van, nem volt.* És minden valószínűség arra mutatott, hogy nem is lesz.

2

A valószínűtlen szerencse forgandósága pontosan két év múlva mégis lehetőséget nyitott arra, hogy megfeleljek Weöres Sanyi oly kedves kérésének. Méghozzá nem is szegényes kéziratokkal („*ami van*”), hanem valóságos könyvvel, első könyvemmel a felszabadulás után. Szerény viszonzásul a tőle kapott számos dedikált könyvére, amelyek 1946. február 20–24-ről datált válaszleveléhez csatoltan még egy újabb könyvével gyarapodtak. Ebben a levélben nem a saját poétikai koncepcióit fejtegeti, hanem egy egész kis mesteresszével kommentálja frissen megjelent Valéry-fordításkötetemet, egyszerre remekül értelmezve akkori legkedvesebb költőmet, úgy, ahogy tudtommal a magyar kritikában azóta sem támadt párja, és mellette, ugyanilyen finom érzékenységgel és nem kevésbé találó kritikával az én fordításomat is. Megrajzolva akkori ideálját, az „*existenciális költő*” alakját. Hozzákapcsolva az amerikai költészet két *first lord*-ját, J. J. Ferst és Eliotot, még egy további fontos paradigmájának, az „örök” és az „ordináré” keverékének aurájában.

Ugyane levél második részében a Weöres-életművel valamelyest ismerős olvasó felfedezheti annak az antológiának az „összejtjét”, amelyet a költő harminc(!) év múlva „*összeállított a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból*”, irodalomtörténész barátai, Kovács Sándor Iván és Bata Imre közreműködésével, az azóta híressé vált, klasszikussá lett HÁROM VERÉB HAT SZEMMEL-t. Azzal is büszkélkedhetnek, hogy ebben az első pillanatban nekem ajánlotta fel (esetleg más barátaimkal együtt) a közreműködést. Türelmetlenül. Add, uram, de rögtön! („*Mit szólsz mindehhez, van-e kedved hozzá, mikor kezdjünk bele?*”) Emlékszem rá, nagyon is volt kedvem, és rögtön bele is szerettem az ötletébe. De ez az akkori körülményekbe, a mieinkbe és a magyar könyvkiadás helyzetébe nehezen lett volna beiktatható. Én meg már vártam a (feltehetően Valéry- és más fordításaim nyomán) felajánlott egyéves francia ösztöndíjambra. Nemsokára el is indultam Párizsba, ahol két éven át barátkozhattam a bagettel, a yoghourt à la confi-

⁵ Weöres Sándor: JEGYZET. In: W. S.: EGYBEGYÜJTÖTT ÍRÁSOK. Ötödik, bővített kiadás, 1. kötet, 1986. 591. o.

ture-rel, a soká oly fájón hiányzó „univerzitással” (magával a Sorbonne-nal) és számos messziről már rég ismert kiváló francia költővel. Csak Valéryt nem találhattam már ott, akit leginkább szerettem volna.

Ezek a levelek akkor is sokféle (csodáló, irigylő, élvező, vitatkozó, egyetértő) hatással voltak egész életemre, költészetem java részére (lettek silányabb részei is). De csak most, újra- vagyis máshogy olvasva fedezem fel, hogy ez a szikrázó költői génusz milyen fantasztikus előérzetekkel és előkészítéssel tervezte meg egész százfelé ágazó életművét, ahogyan talán a középkor névtelen nagy építészei alkották meg, akár egy egész életen keresztül, a gótika remekeit. Mint ahogy fentebb már írtam, mintha sejtette volna az „összejtek” sokkal később feltárt rendkívüli hatását a biológiában, ami esetleg a szellem „biológiájában” is fontos szerepet kaphat. A már említett HÁROM VERÉB harminc év utáni létrejötté, a teljes MAGYAR MALLARMÉ húszéves kimunkálása, a *polyrhithmikus* és *existenciális* alapra helyezett *világköltészete* ritka teljesítmény. Bármilyen más ország megnyalhatná utána irodalmi ujjait.

Ha nem esküdhetünk is rá, hogy műve „*legalább ötezer év életet jelent*” majd örököseinek (ahogy egy TESTAMENTUM című lakonikus és radikális prózaversében kinyilvánította),⁶ annyit *biztosan* mondhatunk, hogy költészete egymagában visszaveri szinte ötezer év költészetének minden sugárzását.

3

Mire 1948 végén visszatértem Párizsból, Sanyi mint „felnőtt” férfi ugyancsak budapesti lakossá vált. Rövidesen meg is házasodott. Egy városban élve, a dolog természeténél fogva nem folytatódott a már eddig is megszokadt sűrű levelezésünk. Magam is megházasodtam. Újra kellett szervezni az életünket. Útjaink is egy időre elkanyarodtak egymástól. Én elveszteni látszottam a jobbik eszemet. Az övét megkísértette az alkohol. Találkoztunk hébe-hóba (ha mindkettőnk gondjai engedték), de sosem találkoztunk *úgy*, mint azelőtt, a *levelekben*. Nemsokára mindketten kigyógyultunk a „betegségekből”. Újra hasonlóan gondolkodtunk, személyes kapcsolatunkban és néhány közös munkánkban is. Ezeknek három érdekesebb kései dokumentumával zárnám be korai levelezésünknek ezt a „keretét”. Hangsúlyozva, hogy baráti kapcsolatunk később még szorosabb lett, csak már ritkán fordultunk vele a postához. Inkább könyveink sűrű cseréjével, közös fordítói munkákban, például az általam szerkesztett ARTHUR RIMBAUD ÖSSZES KÖLTŐI MŰVEI (1958) munkájában való fontos közreműködésével, az én húszoldalas (még a kézirat alapján készült) tanulmányommal a PSYCHÉ-ről, azzal, ahogy volt feleségem, Csernus Mariann a PSYCHÉ-t nagy sikerrel pódiumra vitte,⁷ a neves francia komparatista, Étiemble emlékkönyvében közölt írással, amely egyik legkorábbi kedvenc Weöres-versem értelmezését tartalmazza.⁸

Az egyik levél (1957. III. 22.) a Rimbaud-fordításokra vonatkozik, éppen a legértékesebbre, A SZERLEM SIVATAGAI (LES DÉSERTS DE L'AMOUR) című prózaversre (amelynek az az érdekessége is van, hogy ötvennégy év múlva, többes számból egyes számba téve, ugyanezen a címen jelent meg François Mauriac híres regénye). A többi francia versfordítást, amit a levél említ, valószínűleg csak meg akarta beszélni velem; ezek körül kihagy az emlékezetem. De a levélben megígért látogatására jól emlékszem, annál in-

⁶ Weöres Sándor: VERSEK A HAGYATÉKBÓL. EGYBEGYŰJTÖTT ÍRÁSOK IV. 1999. 5. o.

⁷ Vö. Csernus Marianna: EGY SZÍNÉSZNŐ PSYCHÉRŐL. In: W. S.: EGYBEGYŰJTÖTT ÍRÁSOK 3. kötet. 1986. 192–196. o.

⁸ ADALÉK A VILÁGIRODALOM FOGALMÁNAK ÁTÉRTÉKELÉSE PROBLÉMÁJÁHOZ, WEÖRES SÁNDOR „SHAKESPEARE ÉS VELAZQUEZ SZELLEMEHEZ” CÍMŰ VERSÉNEK ELEMZÉSE KAPCSÁN. In: LE MYTHE D'ÉTIEMBLE. Párizs, 1979.

kább, mert annak dokumentuma is maradt: A HALLGATÁS TORNYÁ-nak ajándék példánya, a belső címdalalon ezzel az ő kedvelt poliritmikus és poliglott (még inkább: makarón) módján készült dedikációval:

*„Ja dedicare this volume
à Georges Somlyó
auf der Gea bolygó
en Hun-ja-li kuo
Alexandros Rosso
1957. szept. 1.”*

1968-ban egész évben Füst Milánról készülő könyvemen dolgoztam. Milán bácsi hagyatékában rátaláltam Weöres Sándor hozzá írt leveleire is. Addig is azt gondoltam, hogy a magyar irodalomban ő érti legjobban ezt az annyiszor félreértett gigászi életművet. Most, hogy a hozzá intézett leveleit olvashattam, még megerősödtem ebbeli meggyőződésemben. Elküldtem Sanyinak a készülő kézirat néhány oldalát, ahol felhasználom az ő leveleinek egyes részeit. De ezúttal sem csupán a beleegyezését nyilváníttam, hanem, csak úgy, mellékesen, bizonyos módon régebbi önmagát is felülírva, hallatlanul egyszerűen megfogalmazta egy mondatban az irodalmi értékmérésnek talán egyetlen igazán elfogadható (de csak nagy ritkán elfogadott) *alapját*, így: „...az »univerzális« vagy »kozmosz« líra ugyanúgy nem tekinthető követendőnek, mint az »individuális« vagy »politikus«; bárki a hajlama, meggyőződése és vonzódása szerint írjon, így vagy amúgy – csak szuggesztíven, elevenen, jól”. Ezt az 1968. szeptember 20-án kelt levelet ezzel a kérdéssel zárta: „Gyurkám, mikor találkozunk?”

1*

Kedves Barátom!

Köszönöm kedves és szíves levelét. – Kérdi, mikor megyek Pestre? Nem tudom, valószínűleg csak évek múlva; de ha Pestre vetődnék valahogyan, szíves engedelmével okvetlenül felkeresem.

Minden jót! Szeretettel öleli barátja Weöres Sándor.

Csőnge, Vas megye

1939. márc. 30.

2

Kedves Gyurikám!

Megbocsáss, hogy csak most írok. Most is csak azért, mert egy lokálnak becézett pécsi helyen egyedül üldögélek és éktelenül unatkozom. Végiggondoltam összes pécsi nő- és férfi-ismerőseimet, hogy vajjon melyiknek a társaságában oldódna a magányom; végre is rájöttem, hogy alighanem Te vagy az egyetlen kétlábu lény, akivel nem volnék egyedül (vagy akivel valóban egyedül volnék, ami egyre megy). Azonnal kerítettem levélpapírt, tollat, tintát és elkezdtem írni ezt a levelet és már csakugyan nem vagyok annyira egyedül.

* A leveleket betűhíven közöljük. – *A szerk.*

Jelenleg a sok szesztől szívdobogásom van és valami furcsa szerelem facsar, ami nem talál tárgyat magának. Mérheterlenül szerelmes vagyok és az életemben megfordult nők egyike sem elég arra, hogy ez az érzés kiáradhatna rá. Meg akarom írni a Kalevala egyik epizódját, Vejnemöjnen és Ajno történetét: Vejnemöjnent sóvárgás emésztí és ez a vágyakozás nem talál nőt az útjába; végre is beleszeret Ajno-ba, egy jelentéktelen lapp leánykába. Ajno mást szeret; Vejnemöjnen szerelme halálba üldözi. Vejnemöjnennek megjelenik a halott Ajno, de ez már nem a kis lapp fehérnép, hanem egy határtalan lény, Vejnönél mérheterlenül nagyobb; Vejnemöjnen teremtette ezt az új Ajno-t, önmagában, belül; és ez a maga-teremtette Ajno összezúzza őt. – Így árad át a benső érzés egy idegen téma keretébe; sőt mi több: egy megrendelt témába, ugyanis Juhani Erkko „Ajno”-drámáját kéne magyarrá fordítanom. No ahogy az fordítás lesz.

Mi ujság Pesten? Kérlek, én városi könyvtárt szervezek Pécsen és lassan, de biztosan hülyülök. Másutt is ez utóbbit tenném, legfeljebb ott nem szerveznék könyvtárt, tehát 1:0 Pécs javára.

Írj! Ölel Sanyi.

Címem Pécs, Mecsek u. 7.

Farkas Valér úr címén.

1941. okt. 13.

3

Kedves Gyurikám!

Sajnálom, hogy pesti találkozásunk el lett löve. Megbocsáss, hogy nem tudtam Illés Árpédiához idejében megjönni, mikor Te meg Vas Pista odajöttetek. Mindenféle kacsaringós ügyekben kellett szaladgálnom és sehogyse sikerült idejében megérkezni. Aztán sokszor kerestelek telefonon Téged is, Pistát is. Őt aztán sikerült is megtalálnom, de az a telefon, melynek számát Te megadtad, mindig konokul néma volt.

Hát ne haragudj. Engesztelésül kapsz tőlem egy olyan hosszú levelet, amilyet legalább nyolc-tíz éve nem írtam. És itt küldöm azt a régi, Hozzád írt levelet is, melyet említettem. Ird meg majd, hogy mi volt benne.

Irsz-e sokat? Verseket-e, vagy hosszabb művet, vagy fordítasz? – Most én Mallarmé verseinek fordításával próbálkoznék, de még eddig odáig se jutottam, hogy érteném őket.

Csöngéroról irok. Egy dombtetői házban ülök, éjszaka van, éjfél után háromnegyed egy. Égő kályha, pislogó gyertya, szerzetesi kopárság. – Akkora magányban élek itt Csöngén, hogy szinte a kozmoszban lebegek. Semmi nem vonna el az írásmunkától, de egyelőre minden írivalóm kása-szerűen kavarog bennem, semmit se tudok belőle kiformálni. Naponta legalább nyolc-tíz óra hosszat körbe tipródok az asztal körül és hagyom, hogy a fejemben egymást kergessék a dolgok. Igen mulatságos körtáncot lejtenek, pillanatra sem unatkozom, az idő mindig úgy röpül el délután hattól éjjel három-négvig, hogy szinte észre sem veszem. Rengeteg démonom igen mulatságos társaság, legalább is számomra. Csak igen terméketlen, megfoghatatlan démonok; de ez talán nem is baj.

Talán azért nem tudok mostanában írni, mert ezidőszerint túl-erőszakosan avatkozom bele a saját benső lehetőségeimbe. Ugyanis elhatároztam, hogy egy olyan módon fogok verseket írni, amire még nincs precedens és így nincs mire támaszkodnom, mi-be kapcsolódnom. Másképpen akarom kezelni a formát is, tartalmat is, mint ahogy

eddig csinálták; nem újítási vágyból, hanem mert a mostani lehetőségek valahogy nem elégitenek ki.

A versformával az a tervem: a versmértéket nem kezelem többé sematikusan, nem verklizem végig a kezdeti sorok metrumát az egész versen – hanem az első sorok csak a vers metrikai alapjellegét adják meg, a többi sor pedig ezt variálja. Például ha az első sor négyes jambus: $U - U - U - U - /$, akkor utána ilyenek következnek: $U U - U - U - U - /$ és $U U U U - U U - U - /$ stb. De kiindulásnak is bonyolultabb alakzatokat akarok, pl. ilyet: $U U U U - U U - - - /$ vagy $- U U - / U - - U /$ stb.

Vagyis, mereven megadott forma helyett egy alapforma, mely sorról-sorra változik, örvénylik: ez az, melyre törekszem. Effélét néhányszor már csináltam is, ilyen a „Vers Babits Mihályról”, aztán a „Túl, túl” és még-néhány. – Hogy a vers jóhangzású legyen, ahhoz mindig a fülnek esetenként kell kiválasztani a lehetséges variációk közül a megfelelőket.

De ennél még-nehezebbet is akarok. Ha egy versben felvettem egy alapformát és annak néhány változatát: utána egy másik alapformát hozok változatokkal, aztán a két alapformát egymással keverve létesítek további változatokat. Jöhet aztán harmadik, x-edik is ugyanegy versen belül és mind egymástól megkülönböztethető is legyen, egymásba-keverhető is legyen. Vagyis egy versen belül a különféle metrumok olyanféleképpen szerepeljenek, mint a zenében a zenei témák.

Ez gyakorlatban igen nehéz, de mindenesetre lehetséges. Például legyen az első alapforma: „Távolodó dühe terhét”, azaz képletben $- U U - U U - - /$. Ezt variációkkal folytatva: „cepeli a rőtpalástu vihar – végig a tág mező felett.” Most jön a második: „Kicsi virág, ázott kicsi virág”; képletben: $U U U - - U U U - /$.

Variációi: „didereg a réten, a kusza bozót közt, – remegő szirmát félti a kicsi virág.” Most a két forma egymásba-keveredik: „Reszket az éjben a kicsi virág.”

De ez nem egészen jó példa; most rögtönöztem és tanulok rajta. Itt az alapformák nem voltak elég markánsak és nem voltak egymástól elütők; ilyen ütemek a variációkban jöhetnek. – Vegyünk egészen markáns és élesen különböző két alapot; az egyik: $- U U - U U /$. A másik: $- U - U - - /$.

Most próbálom ugyanezt alkalmazni külön-külön, majd egybe-sodorva (ha értelmetlen lesz, nem baj, hiszen csak próba):

Futnak a vaskerekek,
a fekete fém-bivalyok.

Száll a lomha pára,
szállj rám, lomha pára,
párom nyakára.

(Most keverten:)

Szállnak az őszi párák,
a fekete őszi párák,
gyöngyös köd-gyerekek.

No ez se sikerült sokkal jobban. Itéld meg, lehet-e ebből valami?

A tartalmat is másképp gondolnám, mint ahogy eddig szerepel. Ha a formát sikerülne mechanikusságától megszabadítani, a tartalom sem maradhat az egymásután-

következések mechanizmusában. Nem maradhat láncolatossá és nem tárgyalhat végig valamit konkrétan. Hogy is mondjam csak (fáradt fejjel, éjjel félhárom múlt; nem is tudom, Téged mennyire érdekel mindez, de ha már benne vagyok, végig-evickélek rajta). Versem ne vonatkozzék többé „valamire”, hanem önmagában legyen „valami”: az első alapforma feldob egy alig-konkrétizálódó, libegő gondolatot, a második egy másikat és ezek keringjenek; variálódjanak. Ugy szálljanak a motívumok, mintha csillag-gravitáció kötné egymáshoz őket és ne legyenek láncolatossak. Ne a földön ballagjanak, hanem röpjenek. Az egyik verssorban felvetődő gondolatot az utána következő sor ne folytassa, hanem villantson melléje egy rokon, vagy ellentétes gondolatot. – A tartalom ilyen módját a „Háromrészes ének”-ben próbáltam. Ugyanott a formával is kísérleteztem; az első rész zenei szonáta forma, a középső zenei rondo, a harmadik megint szonáta-szerű.

No, bevégzem a levelet. – Látod, ilyennel és más-effélével súlyosbítanám az új versemet, ha mostanában írni tudnék. De a versek inkább a nemlétet választják, semhogy ily tortúrán át jöjjenek a világra.

Boldog újévet, Gyurikám. Remélem, ha legközelebb valahol találkozunk, jobban sikerül a találkozás. Addig is írnál és ne haragudj.

Várom leveledet. Ölel Sanyi.

Csőnge, 1943. dec. 27.

4

Kedves Gyurkám!

Köszönöm leveledet és a balladafordításokat, melyek igen tetszenek; néhányat mutatál belőlük kéziratban még évekkal ezelőtt, de azóta mintha változtattál volna rajtuk, most sokkal elevenebbnék tűnnek és ütemezésük sokkal gazdagabbnak. Szeretnék a szótagszám-kötöttségtől annyira megszabadulni, mint amennyire Te ezekben a balladafordításokban meg tudtál szabadulni tőle. De sajnos, egyelőre igen ritkán tudok rátalálni arra a ritmusra, ami a kötöttvers és szabadvers közt van: a gumyszerűen táguló és szűkülő ütemekre, amilyen például a „Rongyos-bongyos cigányok”.

Szeretnék a Medúzából és Bolond Istókból, két új könyvemből küldeni Neked, de egyelőre nincs példányom belőlük, egyszer kaptam tíz példányt mindegyikből, az persze azon-nyomban szét is ment. Hanem az Egyetemi Nyomda kért tőlem egy jegyzéket arról, hogy kiknek kívánok tiszteletpéldányt küldeni; ott Téged is megemlíttetlek. Ha beszólnál Kenyeres Imréhez, bizonyosan adna példányokat, melyeket majd utólag dedikálnék.

Köszönöm verseidet is: fémes csengésűek, ragyogók, nemesen homályosak. Helyenként több bennük a homály, mint amennyit ez a homály takar: de ez egyelőre nem is baj; az a fő, hogy van bátorságod tanulni; s mást tanulni, mint amit szokás. Egyelőre az se baj, hogy ezek a versek úgy hatnak, mintha remek francia versek remek fordításai lennének. Az a claire-obscure, amit Valérytól tanultál, akkor válna magyarrá és sajátoddá, akkor menekülne meg a fordítás-szerűségtől és válna eredetivé, ha ezeket a nemes és elvont tónusokat nem az obligát jambusban hoznád ki, hanem egy sajátos formában, pl. mint amilyet a skót balladafordításokban használtál. – Elvileg igazad van, hogy még egy ötös-jambusban is a zenének kimeríthetetlen lehetősége rejlik; csak hogy a jambus ma annyira szokványos, általános, hogy a verseket és költőket valósággal uniformizálja. Azonkívül a jambus, bár nálunk most csaknem kizárólagos elterjedtséggel henceghet, alapjában véve ma is idegen forma, amit az is mutat, hogy

csaknem minden magyar jambikus versnek van valami műfordítás-szerűsége. A skót fordítások mennyire magyarabbnak hatnak, mint a jambikus eredeti versek!

De hát, sajnos, jogtalanul szavalok én itt Neked a jambus ellen: hiszen a két vers közül, melyeket újabban írtam és melyeket itt küldök Neked, az egyik valami jambus-szerű bicegő tünemény, a másik pedig szabadvers. Csak azt, ami a kettő közt mint lehetőség lappang, csak azt tudnám elérni!

Köszönöm, ha az Opheliát neked dedikálok; szép vers, de még lehetne javítani rajta, a kompozícióján. Valahogy visszas, hogy Ophelia, a megőrült hercegisasszony, ennyi intellektuális-ragyogó mondanivalóval hajtja végre öngyilkosságát. Szébb volna, ha maga a költő az Ophelia-szerű férfi, ki pusztán intellektusában, minden külső cselekvés nélkül öngyilkosságot hajt végre az olvasó szemeláttára; fizikai öngyilkosság helyett mágikus öngyilkosságot, nem az életében, hanem magában a versben. (Ez egyúttal jó lelki gyakorlat is: a szimbolikus öngyilkosság, azáltal hogy kielégíti és levezeti halál-vágyunkat, mindig tisztítóan és erősítően hat a lélekre.)

A Valéry-fordítások is szépek, de még bizonyosan javítani is fogsz rajtuk; akadnak benne zörgő és színtelen szócsoportok, pl. „ők, akik mind csupa”... és más effélék.

Örömmel vállalkozom rá, hogy együtt megcsináljuk a teljes magyar Mallarmé-fordítást; de az én francia-tudásom egyelőre még nem birkózhat Mallarméval. Most a „L'après-midi d'un faune"-nal küzdök, semmi eredménnyel. Egyelőre még mint szöveget sem értem, csak a hangulatát ízelegetem; úgy sejtem, hogy a „Faun” francia alexandrinusainak, hangulatilag, magyarul a hexameter felelne meg; a hatos és hatodfeles jambus váltogatása magyarul sokkal nehezkesebb volna, teljesen bájtalan volna; a Zrínyi-vers pedig elnehezítené ezt a tündériséget. Ungvárnémeti Tóth hexameteres eklogái surrannak és cikáznak úgy, mint Mallarmé nimfái. – Ismered Ungvárnémeti Tóth verseit? Furcsa, hogy ez a régi magyar költő (1788-tól 1820-ig élt) teljesen Mallarmé és Valéry hangulatvilágában mozgott, akár ha kortársuk volna. Írtam róla egy cikket a Diáriumba, hol több versét is beiktattam; Te mit szólsz hozzájuk?

Azt irod leveledben: „Be boldogok is a zenészek, hogy nem kell mondaniok semmit!” Hát én próbálok úgy verset írni, hogy szavak nélkül, pusztán a hangok egymásutánjával érjem el a célt, a szépséget. Ime néhány kis vázlat; lágy és zörgő, harmónikus és disszonáns hangcsoportok; tartalmuk pusztán csak érzelmi.

Puha, forró hangok.

Ange amban ulanojje
balanga janegol
mo hitula e mante
u kuaháj imanan.
Jekale munnii temme
a jajja mimeno
golopandu ameníja
u kuaháj imanan.

Gyors, kocogó, vidám hangok.

Vikulili hejriri sziggaga
mukofoki kupukejlili vikufuja
kej rubu lofu-lofu
rudozori klitpipa kejrila.

A végitélet kürtjei.
Khúnái áfháiszthái mengoh
álkhén ovái láí!
mánéshgoli ken unnuloj mopi
ajloj ken oszándeszthái!

Ez a kopogós vers, ami itt következik, zárt és ismétlődő hangcsoportok váltakozásával akar hatni; nem annyira a hangzás, mint inkább a kompozíció a lényege. Míg az előző három a zenéhez áll közel, ez inkább a tánchoz. Ime:

panyigai panyigai panyigai
ü panyigai ü
panyigai panyigai panyigai
ü panyigai ü

*

kudora panyigai panyigai
kudora ü
panyigai kudora kudora
panyigai ü

*

kotta panyigai panyigai
kudora kotta ü
kotta kudora kudora
panyigai kotta ü

*

ház kudora panyigai
ü kudora kotta ház
kudora ház panyigai
ü panyigai ház kotta

Mit szólsz ehhez a négy kísérlethez és a másik két vershez? kíváncsian várom véleményedet.

A „Vejnemöjnen” nem készült el, helyette egy szkíta dráma készül. – Küldj verseket, fordításokat, ami van.

Ölel Sanyi.
1944. jan. 25.

5

Somlyó György levele Weöres Sándornak

Budapest, 1944. márc. 30.

Sanyikám édes,
annyiszor ültem már hozzá, hogy válaszoljak kedves leveledre és megköszönjem gyönyörű könyvedet – most az ember nem elhanyagolható dolgait hanyagolja el, hanem

ép azokat, melyek sokat jelentenek neki és ép a fontosság esetlegessége riasztja vissza mindannyiszor, – szóval addig-addig halogattam, míg végre most már, nyilván megérted, miért, valóban nincs se kedvem, türelmem se készségem ahhoz, hogy szívem és értelmem szerint írjak a Meduzáról, még kevésbbé a magam dolgairól, – mi haszna? – s talán egyszer még lesz rá alkalmam...

Ezt a néhány sort csak azért írom, így hevenyészve, hogy valahogy hűtelennek ne gondolj hosszú hallgatásom miatt, és, hogy, ha már illő és méltó szavak nem állnak rendelkezésemre, legalább így egyszerűen és jelleg vagy magyarázat nélkül megmondhassam Neked, hogy gyönyörűnek találok a verseidet és irigylem őket, és sokszor, sokszor öllelek:

Somlyó György

Mégegyszer: ne haragudj és ha jobb kedvben vagy énnálam, ne sajnálj tőlem egy-két sort. Öllelek és várom leveledet: S. Gy.

6*

Kedves Gyurkám, köszönöm hogy gondoltál rám és megküldted Valéry-fordításaidat. Csak most látom igazán, hogy milyen pompás munkát végeztél: nem halványodnak el a bátran melléjük rakott eredetiek mellett. És igen jól tettél velem, hogy megajándékoztál ezzel a könyvvel: lelki nyomorban élek, beszállásoltak lármájában, külön szoba nélkül; könyved most újra megítat tiszta itallal, a sok zavaros lötyty közepette. – Persze egy olyan sok-emeletű költőből, mint Valéry, a fordításban menthetetlenül igen sok elsikkad; ez a menthetetlen elsikkadás itt azonban minimálisra redukálódik. Valéry „földszint”-je: a verssorok méltóságos pindarosi homálya, átszöve folytonos hang-játékkal, és vizuális (inkább plasztikus, relief-szerű, mint színes) játékkal. A hang-játékokkal, amennyire csak lehet egy merőben más-alkatu nyelv közegében, megbirkóztál, pl. szépen adod vissza a „La fausse morte”-ben a „humblement, tendrement, charmant, monument” villódzását. A „le sulphre” ismétlődő sorának két pici hangtüs-kéjét, két igen hegyes „ü”-jét („ni vu, ni connu”) már nem találok fordításodban. Magyarban persze nem is „ü”-vel kéne visszaadni, mert a magyarban az „ü” lágy, gömbölyded, hanem „i”-vel, vagy „é”-vel; ennek a sornak pusztán hangzási, nem tartalmi fordítása efféle lehetne: „virít, ki van itt?” vagy: „levél, meg a szél”, stb. – Valéry plasztikáját néhol túlságosan föloldottad. Pl. a „César” eleje nem patetikusan széttáruló, hanem gúnyos giccs-szobor: „Cézár, nyugvó Cézár: a láb minden dolgon, a nyers ököl a szakállban...” S a César II. strófájában minek a „mi haszna, hogy...”? hiszen itt Valéry két nyugalmas kis festményt ad: a rózsás tavat s az ifju rozstot, melyekre durva ellentétként következik a cézári parancs. A két kis festmény nem értelmileg kapcsolódik a versebe, hanem mint idilli kontraszt a nem-idilli deszpotával szemben. – Ami pedig Valéry „emeleteit” illeti: Te bizonyos jobban ismered őket, mint én. Csak azt mondhatom róluk, hogy mennél följebb haladok egy-egy Valéry-vers csigalépcsőjén, annál inkább előtűnik a költészet esetleges, individuális motívumaiból a nem-változó, existenciális elem. Valéry sosem a gondolatait, érzelmeit foglalja versebe, hanem maga a „van”-élmény, a lét változatlan alap-élménye énekel öbelőle. Az „emeletről” nézve végig egy versét: a tető az örök-változatlan létezés, s ezt mint oszlopok tartják a válto-

* Ez a levél megjelent az *Irodalomismeret* 2000. 2–3. számában. – *A szerk.*

ható, esetleges verssorok, képek, szózenék. Legtöbb költő az érzelmeit, gondolatait tárja fel, melyek ma ilyenek, holnap olyanok; Valéry egy réteggel mélyebbre visz, oda, ahol az ember mozdulatlan „van”-ja rejlik. „Kis, változó lény vagyok a mindenségben”, mondhatná az individuális költő; „szemléletem tartalmazza a mindenséget, illetve belőle mindazt, mely velem vonatkozásba kerül”, mondhatná az existenciális költő: Valéry, Dante, Shakespeare, Laoce, Pindaros, stb. Innen az existenciális költők kétszólalmúsága: náluk csak a kifejezésmód s a kompozíció egyéni, de ami ezen átsugárzik, emberfölöttien változatlan-érvényű.

Mindez kissé bizonytalan megfogalmazás, tekintettel a körülöttem zajongó embe-
rekre, s arra, hogy ötpercenként ide-oda küldenek. – Tömörebben szólva: az indivi-
duális költő a saját egyéni vágyain, elvein, csalódásain úszik, Petőfitől Leconte de l’Isle-
ig (aki azáltal akart „abszolút költő” lenni, hogy objektív témakört választott s a szub-
jektív témákat elhagyta; nem a lelkivilágát objektíválta, hanem a témáit, melyeken
minduntalan átütnek az egyéni csalódásai). Az existenciális költő a saját lelkivilágában
keresi meg azt a mély-réteget, amely az egyéni vágyaktól befolyásolatlan, s amelyen ha
átszűrri az élményeit, azok nem torzulnak egyéni rokon- és ellenszenvektől, hanem va-
lődi mivoltukban, magas tisztaságukban mutatkoznak. Valéry költészetében minden
motívum egy-egy „eidolon”, érintetlen bálvány, melyet a költő személyi vágyai, vagy
undorai nem befolyásoltak; a költő csak e motívumok szépségéről gondoskodott.

Ajánlok Neked lefordításra két másik „existenciális költőt”, amerikaiakat; magya-
rul talán ha 4-5 versük megjelent. – Az egyik: Robinson Jeffers. Lelkivilága külön koz-
mosz, éppen mint Valéry-é; komponálásmódjuk viszont ellentétes. Valéry finomít, Jef-
fers felduzzaszt. Ahogy a Valéry- és Mallarmé-fordításokkal megtanulhattad a cizellá-
lást, Jeffers óriáshullámu szabadverseinek fordításával megtanulhatod a hatalmas len-
dületet. – A másik, akit ajánlok: T. S. Eliot. Nála az existenciális struktúrát az ironikus
nagyvárosiasság ellenpontozza, s így az „örök”-nek és „ordenáré”-nak remek keveré-
két nyújtja.

*

Kezd sötétedni; hamar bevégzem a levelet. Ezzel a levéllel egyidejűleg küldöm Neked
egyik új könyvemem (A teljesség felé); kérlek, írd meg, hogy megkaptad-e. Sajnos, a
másik két új könyvemből most nincs példányom; de hát azok úgylátszóan régi verseimből
válogatódtek, melyeket ismersz. – Itt küldök két verskéziratot; írd meg, hogy mit szólsz
hozzájuk. A „Téli reggel”-t januárban csináltam igen lassu munkával, lehetetlen kör-
ülmények között. A másik éppen kétéves, csak most szedtem elő. – Ezt a két verset
még nem küldtem be sehová; esetleg add át a „Magyarok”-nak, vagy az „Irodalom –
Tudomány”-nak.

Küldjél verseidből, fordításaidból. Köszönet, jó egészség és ölel

Sanyi.

Csöngé, 1946. febr. 20.

Febr. 24. – Gyurkám, pár napig egy kis hülléssel beteg voltam és nem tudtam e levelet
föladni; most folytatom, mert közben felöltött bennem valami. Kéne összeállítanunk
egy „magyar verssor-anthológiát”. Egy olyan idézet-gyűjteményt, melyben minden
idézetnek tökéletesen szépnek kell lenni, tekintet nélkül arra, hogy jelentése micso-
da. – A legszebb magyar anthologia volna. A franciáknál láttam efféléit; azt hiszem, az
angoloknak, németeknek, stb.-nek is van, de nálunk még nincsen. Pedig nálunk kü-
lönösen indokolt volna, mert a magyar irodalomban igen sok oly eposz, versesdráma,
stb. van, mely egészségében fárasztó, viszont tele van részletszépséggel (Zrinyiász, Murá-

nyi Vénusz, Zalán futása, Czillei és a Hunyadiak, Toldi szerelme, stb.), ezekből ki kéne menteni a szép sorokat, remek strófákat. – Egy-egy idézet lehetne akár egyetlen verssor, vagy sorrész, akár több oldalnyi. – Munkánk legnehezebb és legszebb része volna: az elfelejtett magyar költők műveinek átnézése és belőlük a szép részek megmentése. Sok dohos régi kiadványt kéne végigporolni, s a Nemzeti Múzeum és Akadémia kéziratgyűjteményeit, viszont sok nem-sejtett csodás érték kerülne elő. A magyar mult tele van elfelejtett kitűnő költőkkel. Pl. Waldapfel Imre és én, kicsit beleturkáltunk a XVIII. századba, és egész sor elfelejtett remek költőre bukkantunk: Vályi Nagy Ferenc, Ungvárnémeti Tóth László, Betleni Hari Péter, a két Kováts József, Ujfalvi Krisztina. – Ugy gondolom, a „sor-anthológiának” egyelőre csak a XX. századig kéne terjedni, a „Nyugat” kezdetéig; ugyanis a nyugatos költészet még túl-közeli ahhoz, hogysem objektíven kiszedhetnénk belőle a legszembetűnőket (gondold el, mennyire másféleképpen és más-mennyiségben válogatna bárki pl. Ady, Juhász, Füst verseiből, az utánuk-jövőkről nem is beszélve). – A sor-anthológiát, ha akarod, ketten csinálnánk; ha akarod, egy bizottság, kizárólag költőkből: Vas István, Bóka László, Képes Géza, Devecseri Gábor, Te és én. Azt hiszem, ez a hat a legalkalmasabb arra, hogy kizárólag szépség-szempontról válogasson. – Mit szólsz mindehhez, van-e kedved hozzá, mikor kezdjük bele? Ölel Sanyi.

7

Kedves Gyurkám,

Megbocsáss, hogy a fordításokat csak most küldhetem, jókora késéssel. A Jarry, Fargue és Romain vers fordítása már tíz napja kész, a Jarry prózaversek fordításával tegnap készültem el.

Sajnálom, hogy postán küldhetem csak, és nem személyesen hozom; egyelőre igen be vagyok fogva többféle húzós dologba.

Majd ha a Rimbaud fordításokkal is elkészülök (egy rövidet itt küldök belőle) Amyval együtt meglátogatnánk és kínai emléktárgyaidat is megnéznénk, meg a fordítások esetleges revideálására is sort kerítenénk.

A „Les déserts de l’amour” szövegét még mindig nem kaptam meg; ha másképp nem megy, majd Nálad lemásolnám.

N. R. F. antológiádat, ha megengeded, még 1-2 hétig itt tartanám, és a Rimbaud anyaggal együtt hozom. Két igen szép Fargue rapszódia, vagy himnusz van benne („Nuées” és „Gammes”) ami foglalkoztat, tán sikerül magyarul megoldani.

Ellinek kézcsók és jóegészség-kívánat. A viszontlátásig is minden jót, barátsággal ölel

Bp. 1957. III. 22.

Weöres Sanyi.

Mindkettőjüket szeretettel köszönti a viszontlátásig Károlyi Amy

8

Kedves Gyurkám,

köszönöm tanulmányod hozzámküldött részletét. Közlésébe örömmel és hálával beleegyezem. A régi levélrészleteket meglepődve olvastam – problematikájuk azóta aktuálisabb lett. Ma már talán azt se ártana néhány mondattal hangsúlyozni, hogy az

„univerzális” vagy „kozmosz” líra ugyanúgy nem tekinthető feltétlenül követendőnek, mint az „individuális” vagy „politikus”; bárki a hajlama, meggyőződése és vonzódása szerint írjon, így vagy amúgy – csak szuggesztíven, elevenen, jól.

Nagyon örülök, hogy Füst Milánt végre méltóképpen értékelő könyv készül, és hogy ezt éppen Te írtad, aki az ő műveit, életét, temperamentumát rég ismered, állandóságában és változásaiban egyaránt. Ha az egész könyved olyan jó, mint a küldött kis részlet, akkor: a lehető legjobb!

A két lapnyi részt itt küldöm vissza köszönettel. Gyurkám, mikor találkozunk? Mariann-nak kézcsók. Ölel régi híved, barátod

Bpest, 1968. szept. 20.

Sanyi.

Kovács András Ferenc

KAVAFISZ-ÁTIRATOK

A poszeidóniaiak

„Mert mi is úgy teszünk, mint a Türrén-tenger partján élő poszeidóniaiak, akik, habár görög eredetűek voltak, hagyták magukat asszimilálni, s lassanként barbárokká: türrénekké vagy rómaiakká váltak; eladdig, hogy lemondván a lényegükhöz tartozó szokásaikról és alapvetően ősi hagyományaikról, végleg elfeledték, elvesztették az anyanyelvüket. Válmikori gazdag és jellegzetesen hellén tradícióikból mára csak egyetlen maradt fenn: csupán egyetlen igazán görög ünnepet ismernek, csak egyet tartanak, ülnek meg napjainkban is, mely ünnepség alkalmával még néha összeszegyűlnek, hogy emlékezzenek, hogy ismét felidézzék hajdanvolt neveik s régi szokásaikat. Majd eltávoznak sorra, részvétellel telve, bánattal, s könnypárással, kisírtan szomorú fényű szemmel szélednek széjjel újra, szétszóródván honukban.”

(Athénaiosz)

Görög anyanyelvüket a poszeidóniaiak végül is teljesen elfelejtették a túl hosszú együttélésben, századokon keresztül elkeveredvén a türrénekkel és latinokkal és más idegenekkel. Az egyetlen dolog, amely elődeiktől rájuk szállt, s megmaradt még ősi örökségként, egy görög ünnepség volt: pompás ceremóniákkal, zengő lantokkal, fuvolákkal, díszmenetekkel zajló játékok, hagyományosan egykori módra – vérbeli, hellén versengés, koszorúzás, szónoki díjak. Szokás volt még e rendezvényeken, s illet, hogy a fényűző szertartások vége felé, a jó hellén multságok után, mintegy berekesztő mozzanatul, nyilvánosan, újra fölolvassák görögül valahány jogukat vén törvénykönyveikből, hogy minden egyes résztvevő emlékezzék az ősi szokásjogokra,

hogy minden egyes résztvevő idézze föl, majd mondja hangosan ki ismét a régi, szép görög nevét, sőt: minden egyes résztvevő szólítsa egymást elfeledt, görög nevén, s nevezze meg családját, nemzetségét, barátait meg társait, s mindenki mindenkit csakis görög nevén szólítson, ógörög szavakkal, melyeknek ékes értelmét már nehezen, csak alig, kevesen, s tán egyre kevésbé foghatták igazán föl az ünneplő sokaságból. Ünnepségeik így folyton rossz szájízvel, s mind szomorúbban értek véget, mindig össznépi mélabúba veszve. Mert a visszaemlékezők valamennyien arra gondoltak, hogy valahányan görögök valának hajdan ők is – Graecia Magna hellénjei, valaha, a maguk idejében híresek ők is, s lám, mostanra hová süllyedtek, hová hanyatlottak, mivé lettek a végromlás markának szorításában, jaj, mivé, s miképp történhetett éppen velük meg az, hogy mára már ők is barbári módra tengve éljenek, s csak barbáruul beszéljenek – minő balsors, szerencsétlen csapás, ójaj, örökre kizárva, könyörtelen kitépve a nagy görög világból!

1906 augusztusában

Hazatérés Hellaszból

Mind közelebbi a várva várt,
 az édes megérkezés, Hermipposzom.
 Holnapután tán – azt hiszem,
 épp így mondta minap a hajóskapitány.
 Mindenesetre már a mi tengerünkön
 szállunk mind keserűbb habokat hasítva
 Ciprus, Szíria és Egyiptom szép vizein,
 drága hazáink szép, szeretett vizein.
 Miért vagy hallgatag? Kérdezd csak meg szíved,
 Hellasztól egyre messzebb távolodva,
 nem érzed azt, hogy egyre jobban örvendsz,
 s örülni tudsz megint, nagyon, mint kisgyerek?
 Vajon megéri még csalatni önmagunk?
 Sehogy sem illik áltatás hozzánk, sem más
 hozzánk hasonló, magunkfajta göröghöz.

Fogadjuk el hát mostantól igaznak azt,
 hogy görögök vagyunk mi is... Mi másak
 volnánk? Tán egyebek lehetnénk? Mi is
 mind görögök vagyunk, hanem egy kicsit
 izgágább szerelmekkel, indulatokkal és
 áziaiabb érzékenységekkel volnánk megáldva.
 Nyilván, szerelmeink s érzékenységeink
 néha ezért is elég különösnek, távoliaknak,
 sőt: idegennek tűnnek a pánhellénizmustól –
 legalábbis a törzsökös összgörögök szemében.

A magunkfajta filozófusoknak, Hermipposzom,
sehogy sem illik éppen úgy viselkednünk,
mint ama göggel pattogó, szélgörcsösen
vonulató, dicsőségükben szögletesre
dermedt, dölyfös királyocskáknak...

(Emlékszel-e, Hermipposzom, hogy mennyit, ó,
mennyit röhögtünk rajtuk és nagy sleppjükön,
midőn tahók, tanácsadók s bős talpnyalók
élén nyomultak dolgozószobánkba ők,
kegyes vizitre, munkánk látogatni meg?
Emlékszel külsejükre még, barátocskám?)

Gondold csak el, hogy fennkölt küllemük s egész
megjelenésük mennyire furcsán, szembeszökően
ösgörögösre volt megalkotva; vagy (ami rosszabb)
mily makedónra vették hős figurájuk fölépítését!
Holott a fontos, gondosan megtervezett,
ízléstelen külsőn, s viselkedésükön
is olykor-olykor átütött egy kósza jel,
mely tán Arábiából származott velük,
máskor meg egy véletlen gesztus, ősi jegy,
mit Médiából hoztak volt családilag,
s hiába is próbálták elkendőzni, mert
még Baktriának mélye véste rég beléjük –
jaj, mennyi jel, jegy, mennyi heg, takart titok,
hány elszalajtott, hiú szó, félmozdulat!

Átlátszók lettek ők, leplezhetetlenek...
S milyen kicsiny, nevetséges fortélyokat
agyaltak ki, hogy mások észre sem vegyék
a vélt hibáikat, miket hiába rejtenek
palást alá – mindenki mindet tudja már,
hisz dugdoshatják bármiképp, úgy ismerik,
akár a megkopott, rossz pénzt, szegényeket.

Hozzánk azért ilyesmik mégsem illenek.
A magunkfajta görögök még sohasem vetemedtek
ripők kicsinyeskedésre, sem ócska húzásokra:
nekünk, Hermipposzom, nincs semmi restellnivalónk.
Minek szégyenlenénk mi, pont mi, a sorsot,
a pusztá tény, hogy Szíria és Egyiptom vére
kering ereinkben? Inkább becsülni illenék a vérünk,
s viselni büszke méltósággal, áradón, úgy, ahogy olykor
fölbuzog, elkeveredten előmlik, zúg az időkből.

1914 júliusában

Lanisz sírja

Az a Lanisz, akit nagyon szeretted, nincs itt, Marcus,
 ebben a sírban, amelyhez kijársz naponta sóhajtozni, sírni,
 s közömbös égre nyögni bánatod, be sokszor, hosszú órákon keresztül!
 Az a Lanisz, akit nagyon szeretted, sokkal közelebb van, Marcus,
 hozzád, mikor bezárkózol szobádba, hogy elmerengj képmását nézegetvén,
 amelyben mégis fennmaradt, tovább él, s időnként bús arcodra tükröződik
 valami visszfény tűnt varázslatából, valami bűbáj, páratlan sugárzás,
 amelyben mégis fennmaradt, tovább él, s időnként rád süt, egyre ismerősebb,
 valami visszfény mindabból, amit nagyon szeretted benne, egykor, boldogan.

Emlékszel-e, Marcus, a napra, mikor magaddal hoztad a díszpalotából,
 a prokonzultól ama hírneves kürénéi festőt, a helytartó kegyencét,
 azt, aki kellő furfanggal s nagy művészekhez illő ravaszdisággal, rögtön,
 mihelyt megpillantotta szép barátodat, megpróbált arra rábeszélni rögtön,
 okvetlenül, hogy ő feltétlenül megfestené, szóval, halaszthatatlanul
 elkészítené hí képmását, és szép arcát megörökíthetné, mint Hüakinthoszt,
 Hüakinthosz portréjaként, ahogy tetszik, hiszen úgy manapság egy remekmű
 még több figyelmet, nemdebár, nagyobb hatást válthatna ki Hüakinthoszként?

Lanisz viszont, a te drága Laniszod, sose kölcsönözte ki így a szépségét,
 isteni sármját! Határozottan ellenállt, elvárta, s megkövetelte, hogy őt
 sem Hüakinthosz, se más egyéb személyiség képében ne ábrázolgassák, hanem
 csak úgy, miképpen őt magát: Laniszt, Rhamétikhosz fiát, az alexandriait.

1918

Ötvösmunka

E színezüst kratérre,	melyet művészi gonddal
formálgattam magamban,	s csiszoltam rajta folyton,
cizellálgatva hosszan,	hiszen Hérakleidésznek
finom házába készült,	hol ritka jó az ízlés,
uralkodó a szépség	s a rend minden dologban –
nos, e karcsú, hús edényre	törékeny vadvirágok,
kecsesen futó patakcsík,	kanyargó csermelyecskék
s néhány csomó kakukkfű	közé helyeztem, ím, egy
gyönyörű kamasz fiúcskát,	egy friss, csodás ephéboszt,
meztelen, fénylő testtel,	szerelemre szánt tagokkal,
amint épp partra lépne,	fél lábbal még a vízben,
mikéntha tévovázna –	s az elfutó habokból
bokája visszavillan...	Fohászkodtam, de hányszor,
hozzád esengtem, ó, szép,	futós emlékezet, te,
hogy megsegíts, ha vésőm	tökéletesbe vásna,
hogy hűen visszaadjam,	hibátlanul: milyen volt,

jaj, milyen is lehetett a friss, csodás ephébosz
szerelmes, ifjú lénye, legapróbb arcvonása –
Mnémoszüné, segíts meg, idézd föl újra arcát,
az elfeledhetlent!... Fárasztóan nehéz volt,
keservesen nehéz, mert tizennégy év is elfolyt,
vagy tán még több is eltelt már ama messzi nap óta, mikor
katonáskodván vezett ott, Magnésziában, a nagy vereségben.

1921

Térey János

A GYÖNYÖRŰ GYÁR

Olyan az ország, mint a gyönyörű gyár
A Révész utca végén, kulcsra zárva.
Emlékszik, mint a játszótéri pázsit,
A felnőtt század kisgyermekkorára.

Egy rész téglából, egy rész műanyagból,
Kétholdnyi föld, világtól elhagyott.
Kemény művészet kell, hogy összetartsa
A gazdátlanul tengő anyagot.

A pléhtető lejtőjén mennyi manzárd!
S legszebb a tornyok cukorsüvege...
Ha kialudna egyszer a kemence,
Az utca jéghidegre hűlne le.

A portás lustán megzördíti kulcsát:
Belül csupa tűz, kifelé komoly.
Az egyetlen hír ösztönéletéről
A kéményből fölszálló füstgomoly.

Éppen ilyen gyönyörű gyár az ország,
Legszurtosabb a szabadok közül.
Ha készen kapja félig kész jövőjét,
Szerencséjének dehogyis örül;

És nyögi azt a hülye hagyományát,
Hogy nem cselekszik isteni parancsra.
A túlélésre gondja van: kaput zár,
Hogy műszak végén bús fejét lehajtsa.

A változások őre változáskor
Akár a népe, oly tanácstalan.
De akkor is szép, hogyha tetszhalott, mert
Akárhogy nézem: ragyogása van.

Fölbreszthetném, mint vendég a portást,
De egy káromkodásával megölné...
Csak alszik, mintha kisgyermekkorában.
Alszik. Akármi lehet még belőle.

Ferencz Győző

SÜT A NAP

Hogy süt a nap! Így még sosem süttöt?
Dehogynem, mindig így süttöt ide.
Hát az a fényáv ott, amely a függönyök
Lefutó csíkozását ragyogja be?
Az csakugyan, naponta változik.
Attól függ, hogyan húztad össze este.

Ma hajnalban is néztem, de valahogy,
Tálán mert nem olyan volt az esése,
Nem akart kigyúlni. Pedig süttöt a nap,
Úgy, vagy nem úgy, ahogy még sohasem.

Azt nem láttam, hogy te is nézed-e,
Háttal feküdtél nekem, én hanyatt,
Köztünk takarókból egész hegyvonulat,
Megmozdult, ahogy arrébb vontad a karod.

Felhúztam térdem, néztem a foltokat,
Hogy mi lesz most már veled és velem.
Hogy süt-e kint a nap, mit számít, üresen
Világít csak, ha nem ragyogja már át
A függönyök hosszanti csíkozását.

KIHÚLT SALAK

A belső fény kihúnyni látszik,
Sötétben kell eljutnom odaátig.
Sötétben kell kitalálnom magamból,
Hogy odaérve a külső sötétség
Megjelöletlen határvonalára

A két sötétség tompa lobbanásban
Kioltsa egymást bennem valahára.
Ne ébredj fel már, aki bennem alszol,
Ne gyújts világosságot bent, ne tépd szét
Az évek mélyülő feketeségét.

Ne gyújts tüzet, nem kell, hogy újra lássam
Homályba veszett vonásaidat,
Maradt-e még utánam bármi hátra.
Láng, szenvedély helyén kihúlt salak.
Sötét van. Többé ne is lássalak.

Denis Diderot

BESZÉLGETÉSEK „A TÖRVÉNYTELEN FIÚ”-RÓL (II)

Lőrinszky Ildikó fordítása

Második beszélgetés

Másnap elsétáltam a domb lábához. A táj zord volt és kihalt. A távolban egy-egy tanyát lehetett látni a síkságon; azon túl egyenetlen, tépett heglánc szegélyezte a látóhatár egy darabját. Tölgyek árnyéka borult ránk, s a közeli bűvőpatak tompa zúgása hallatszott. Abban az évszakban jártunk, amikor a föld bő termésével jutalmazza az ember munkáját és verítékét. Dorval érkezett elsőként. Odaléptem hozzá anélkül, hogy észrevettem volna. A természet látványának adta át magát. Mellkasa kidagadt. Mélyen beszívta a levegőt. Tekintete figyelmesen szemügyre vette a látvány minden részletét. Arcki-fejezéséből követni lehetett, milyen benyomások érik; s lassacskán magam is átéltem elragadtatását, amikor szinte öntudatlanul felkiáltottam: „Varázslat tartja fogva!”

Meghallotta kiáltásomat, és elérzékenyült hangon így felelt: „Így van. Itt látja az ember igazán a természetet. Íme a költői ihlet szentélye. Valaki lángelmével született? El-

hagyja a várost és lakóit. Szíve arra ösztönzi, hogy könnyeit egy vízesés csillámló kristálycseppjeibe hullassa; virágot helyezzen egy sírra; könnyed léptekkel belegázoljon a mező harmatos pázsitjába; ráérősen végigsétáljon a termékeny vidékeken; nézze, ahogy az emberek munkájukat végzik; elrejtőzzön az erdők mélyére. Szereti azok titkos rettenetét. Bolyong. Egy rejtett zugot keres, melyből ihletet meríthet. Kinek a hangja mosódik a hegyről lezúduló vízesés zajába? Ki képes megérezni egy elhagyott hely fenségességét? Ki töpreng a magány csendjében? Ő. Költőnk egy tó partján lakik. Tekintetét a víz felszínén nyugtatja, lángelméje kitarul. Ott ragadja magával e hol nyugodt, hol féktelen szellem, mely kénye-kedve szerint felkavarja vagy megnyugtatja lelkét... Ő, Természet, minden jót te ölelsz kebledre! Te vagy minden igazság termékeny forrása!... Csak az erény és az igazság méltók e világon arra, hogy foglalkozzam velük... Az ihletet mindig valamilyen természeti tárgy hívja elő. Ha a szellem megpillantotta e tárgyat változatos és meglepő formáiban, nem szabadulhat tőle, felbolydul, nyughatatlanság kínozza. Felhevül a képzelet; fellobban a szenvedély. Az ember először meglepődik, aztán ellágyul, méltatlankodik, dühbe gurul. Ihlet nélkül az igazi eszme vagy meg sem születik, vagy – ha véletlenül mégis rátalálunk – nem tudjuk követni... A költő érzi, mikor érkezik el az ihlet pillanata; az áhítatos elmélkedés után. Finom remegést érez, mely a mellkas tájékán kezdődik, aztán néhány pillanat alatt egész testén végigfut. Egy idő után már nem is remegésről van szó; a költőt magas, szűnni nem akaró láz hevíti, mely elállítja lélegzetét, felemésztí, megöli: ám lelket és életet tölt mindabba, amihez csak hozzáér. Ha e láz tovább növekedne, a költő szelleme sokaságát látná maga előtt. Szenvedélye már-már az őrjöngés határát súrolná. Csak az hozhatna számára enyhülést, ha engedné kiáradni magából a tengernyi eszmét, mely lelkében izeg-mozog, lökdösődik, üldözi egymást.”

Dorval e pillanatban maga is átélte az állapotot, melyet lefestett. Nem feleltem. Csend telepedett közénk, s láttam, hogy lassan lecsillapul. Aztán úgy kérdezte, mint aki mély álomból ébred: „Hol is tartottam? Mit akartam mondani? Már nem emlékszem.

ÉN Azokról a gondolatokról kívánt beszélni, amelyek a kétségbeesett Clairville jelenete kapcsán jutottak eszébe a szenvedélyekről és kifejezésükről, a deklamációról és a pantomimról.

DORVAL Először is, nem szellemes szereplőket kell teremteni, hanem a körülményeket kell úgy alakítani, hogy azzá váljanak...”¹¹

Dorval olyan gyorsan hadarta e szavakat, hogy érezte, lelke még mindig háborog; elhallgatott: s hogy kívárja, míg ismét lecsillapul, vagy inkább, hogy a belsejében dúló vihart egy még hevesebb, ám múló érzélemmel ellensúlyozza, a következő történetet mesélte el:

„A faluban, melyet ott a két hegy közti szorosban lát, s amelynek háztetői a fák lombja fölé magasodnak, egy paraszttasszony elküldte férjét rokonaihoz, akik a szomszédos tanyán laknak. A szerencsétlen férfit megölte egyik sógora. Másnap elmentem a házba, ahol az eset történt. Ott olyan képet (*tableau*) láttam, és olyan beszédet hallottam, amelyet azóta sem felejtettem el. A halott egy ágyon feküdt kiterítve. Meztelen lába lelógott a földre. Felesége kibomlott hajjal térdelt a padlón. Férje lábát kezébe fogta; zokogásban tört ki, és azt mondta, olyan megrázóan, hogy mindenkinek könny szökött a szemébe: »Ő, istenem! Amikor ide küldtelek, nem gondoltam, hogy e lábak a

¹¹ A szűrés feltehetően Marivaux-nak szól.

halálba visznek. « Azt hiszi, hogy egy előkelőbb asszony nagyobb pátozusra lett volna képes? Nem. Az adott helyzetben ugyanígy fogalmazott volna. Lelkét a pillanat tartotta volna fogva; a művésznek pedig azt kell megtalálnia, amit bárki más mondana hasonló helyzetben; vagyis aki csak hallaná, rögtön magára ismerne.

A nagy ügyek, a nagy szenvedélyek. Íme, ez a nagy beszédek, az igaz beszédek forrása. A halál pillanatában szinte mindenki jól beszél.

Clairville jelenetében nekem az tetszik, hogy nincs benne semmi más, mint ami a szenvedélyből, a végletes szenvedélyből fakad. A szenvedély egy főgondolathoz kötődik. Elhallgat, majd visszatér e gondolathoz, szinte mindig felkiáltás formájában.

E jelenetben a nálunk oly ritkán használt pantomimot alkalmazom; s ön is érezhetete, milyen sikerrel!

Színarabjainkban túl sokat beszélünk; ennek pedig az a következménye, hogy a színészek nem játszanak eleget. Elveszítettünk egy művészetet, amelynek lehetőségeit az ókoriak jól ismerték. A pantomimosok korábban valamennyi társadalmi szerepet (*conditions*) eljátszották: királyokat, hősöket, zsarnokokat, gazdagokat, szegényeket, városlakókat és vidéki embereket alakítottak, minden egyes helyzetből kiválasztva a legjellegzetesebb vonásokat, minden egyes cselekedetből kiemelve a legtalálhatóbb elemeket. Timokratész, a filozófus, aki egyszer végignézett egy ilyen előadást, amelytől szigorú jelleme mindaddig távol tartotta, azt mondta: »*Quali spectaculo me philosophiae verecundia privavit!*«¹² Timokratész szégyenérzete alaptalan volt; és nagy örömtől fosztotta meg a filozófust. A cinikus Démétriosz a hangszereknek, a hangoknak és a díszletnek tulajdonította az előadás hatását; egy pantomimos ezt hallván így felelt: »Nézd meg, hogy játszom egyedül; és aztán mondj a művészetemről, amit csak akarsz.« A fuvolák elhallgatnak. A pantomimos játszik, a filozófus pedig elragadtatottan felkiált: »*Nemcsak látlak; hallak is. A kezeddal beszélsz hozzám.*«¹³

Ugyan milyen hatást ne tudna elérni e művészet, ha a beszéddel társítanák? Miért választottuk szét, amit a természet összekötött? A taglejtés vajon nem követi minden pillanatban a beszédet? Ezt még soha nem éreztem annyira, mint e mű írása közben. Azon gondolkodtam, mit is mondtam, milyen választ kaptam; s mivel nem találtam mást, mint mozdulatokat, odaírtam a szereplő nevét, a név alá pedig azt, mit csinált. A második felvonás második jelenetében azt mondom Rosalie-nak: *Ha úgy adódna... hogy meglepően venné észre... hogy szívét olyan érzés ragadja el, amelyet esze bűnösnek ítél... Én már tudom, mily kegyetlen helyzet ez!... Mennyire szánám!*

Ő így felel: *Szánjon hát... Szánom is, de a szánakozás gesztusával; és nem hiszem, hogy van érző ember, aki másképp cselekedett volna. De egyébként is hány és hány olyan helyzet van, ahol szükségszerű a csend? Olyan tanácsért fordulnak önhöz, amelylyel a tanácskérőnek – ha megfogadja – életéről, ha nem, akkor becsületéről kellene lemondania? Ön nem lesz sem kegyetlen, sem aljas. Gesztusokkal fejezné ki tehetetlenségét; és a másokra bízna a döntést.*

Még azt láttam ebben a jelenetben, hogy egyes helyeket szinte teljes egészében a színészre kellene bízni. Neki kell eldöntenie, mihez kezd a megírt jelenettel, bizonyos

¹² Részlet Lukianosz BESZÉLGETÉS A TÁNCRÓL (PERI ORKHÉSZEÓSZ) című művéből, melyet Diderot latin fordításban idéz. „*Micsoda látványtól fosztott meg idáig az a körülmény, hogy szégyelltem magamat a filozófia előtt!*” (Lukianosz: BESZÉLGETÉS A TÁNCRÓL. Fordította és az utószót írta Trecsényi-Waldapfel Imre. Magyar Helikon, 75. o.)

¹³ „*Hallom, amit cselekszel, ember, és nemcsak látom, hanem úgy tetszik nekem, hogy kezeid megszólalnak!*” (In: Lukianosz: BESZÉLGETÉS A TÁNCRÓL. I. k. 67. o.)

szavakat elismételhet, egyes gondolatokra többször is visszatérhet, néhányat kihagyhat, másokat hozzátehet. A *cantabile*kben a zeneszerző hagyja, hogy egy nagy énekes szabadon kibontakoztassa ízlését és tehetségét: csak a fontosabb hangközöket jelöli be egy szép dalban. A drámaírónak – ha jól ismeri színésztét – ugyanezt kellene tennie. Mi hat ránk, amikor olyan embert látunk, akit valamilyen nagy szenvedély hevít? Az, amit mond? Néha. Ami viszont mindig a szívünkbe markol, azok a kiáltások, alig érthető szavak, az elcsukló hang, egy-egy szaggatottan kiejtett szótag, valami furcsa sutogás, a torok mélyéről előtörő, fogak között átszűrődő moraj. A heves érzelm elakasztja a lélegzetet, és feldúlja a szellemet, a szavak szótagokra töredeznek, a gondolatok ide-oda csaponganak; az ember számtalan témába belekap; egyiket sem fejezi be; és azt a néhány érzést leszámítva, amelyet lelke első felindulásában tár elénk, s melyekhez folyton-folyvást visszatér; a többi nem egyéb, mint halk és zavaros moraj, elhaló hangok, tagolatlan szavak, mondatok sora, s ezeket a színész jobban ismeri, mint a drámaíró. A hang, a hangszín, a gesztus, a mozdulatok a színész hatáskörébe tartoznak; és ez hat ránk igazán, különösen a nagy szenvedélyek látványában. A színész adja meg a beszéd savát-borsát. Ő juttatja el a néző füléhez a hangsúly erejét és igazságát.¹⁴

ÉN Néha az jutott eszembe, hogy az igazi szerelmek beszédét nem olvasni kell, hanem hallani. Hiszen – gondoltam – nem a *szeretem* kifejezés győzedelmeskedett egy szemérmes nő merevségén és szigorán, egy kacér nő tervein, egy érzékeny asszony ényén: hanem a remegő hang, amelyen kimondták; a könnyek és a tekintet, melyek kísérték. E gondolat arra rímel, amiről az imént beszélt.

DORVAL Pontosan. A szenvedély igaz hangjainak ellentéte az a csacsogás, amit *tirádának* nevezünk. Nincs, ami ennél nagyobb tapsot kapna, s ami ennél ízléstelenebb volna. Egy színházi előadásban a nézővel annyit kell törődni, mintha ott sem lenne. A darabban valami kifejezetten neki szól? A szerző eltávolodott témájától, a színész kilépett szerepéből. Mindketten elhagyták a színpadi emelvényt. Ott látom őket a közönség soraiban; és amíg tart a tiráda, a cselekményt szerintem felfüggesztették, a színpad üres marad.

Egy színdarab felépítésében a beszéd egységére az előadásban a hangsúly egysége felel. E két rendszer nemcsak a komédiában és a tragédiában, hanem akár két komédiában vagy két tragédiában is más és más lehet. Amennyiben ez nem így van, hiba csúszott a darabba vagy az előadásba. A szereplők között ilyenkor nincs meg az a kapcsolat, megfelelés, amelynek mindenképpen érezhetőnek kell lennie, még az ellentétekben is. Az előadásban bántó disszonanciákat éreznénk. A darabban felismernénk valakit, aki nem illik a társaságba, ahova bevezették.

A hangsúly egységét a színésznek kell éreznie. Egész életén át ezen kell dolgoznia. Ha hiányzik belőle e képesség, ritkán talál rá a megfelelő hangra, játéka hol gyenge, hol túlzó lesz, helyenként jó, egészében véve rossz.

Ha egy színész mindenáron arra törekszik, hogy megtapsolják, túlzásokba esik. Rossz játéka valaki más játékára is rányomja bélyegét. Nincs többé egység szerepe megformálásában. Így az előadás egészében sincs. A színpadon hamarosan nem látok mást, mint valami lármás gyülekezetet, ahol mindenki úgy beszél, ahogy neki tetszik; unatkozni kezdek; befogom a fülem, és elmenekülök.

Szívesen beszélnek önnek arról, melyik szenvedélyhez melyik hangsúly illik. De e

¹⁴ Vö. CICERO: DE ORATORE (A SZÓNOKRÓL). III. 5.; QUINTILIANUS: DE INSTITUTIONE ORATORIA (SZÓNOKLATTAN). XI. 3–4.

hangsúly annyiféleképpen változik; oly nehezen megfogható és oly kényes téma ez, mely mindennél jobban érezteti az összes létező vagy valaha volt nyelv fogyatékoságát. Pontos elképzelésünk van valamiről; a gondolat jelen van az emlékezetben. A kifejezést keressük? Sehogy se leljük. Mély és magas tónusokat, gyors és lassú ritmusokat, szelíd és erős kifejezéseket vegyítünk egymással: ám a szavakból szőtt háló még mindig túl gyenge, semmi nem marad meg benne. Ki tudná leírni, hogyan kell elszavalni az alábbi verssorokat:

»Gyakran látták, amint jártak egymás után?
Az erdő sűrűjén találkoztak talán?»¹⁵

A kíváncsiság, az aggodalom, a fájdalom, a szerelem és a szégyen keveréke ez, melyet a legrosszabb kép (*tableau*) hívebben állítana elé, mint a legjobb beszéd.

ÉN Eggyel több ok arra, hogy pantomimot írjunk.

DORVAL Kétségtelen, hiszen a hanglejtés és a gesztus kölcsönösen meghatározzák egymást.

ÉN Csakhogy a hanglejtést nem lehet lejegyezni, míg a gesztus esetében ez könnyen megoldható.”

Dorval itt rövid szünetet tartott. Majd azt mondta:

„Szerencse, hogy egy korlátolt ítélőkészséggel, átlagos éleslátással megáldott, ám igen érzékeny színésznő könnyen megragad egy adott lelkiállapotot, és gondolkodás nélkül megtalálja azt a hangsúlyt, mely képes kifejezni a sok különböző érzelmet, mely itt egybeolvad, olyan helyzetet teremtve, amelyet a legbölcsebb filozófus sem tudna megfejteni.

A költők, színészek, zenészek, festők, a legkiválóbb énekesek, a nagy táncosok, a gyengéd szeretők, az igazi hívők, ez az egész lelkes és szenvedélyes társaság mélyen érez, és keveset gondolkodik.

Őket nem az előírás; valami váratlanabb, ösztönösebb, bensőségebb, titokzatosabb és biztosabb dolog vezeti, ez világítja meg szellemüket. Nem tudom elmondani önnek, milyen nagyra tartok egy nagy színészt, egy nagy színésznőt. Mennyire büszke volnék, ha rendelkeznék e tehetséggel. Magányosan széles e világban, szabadon határozva sorsomról, előítéletektől mentesen valaha színész akartam lenni; s ha biztosítanának, hogy olyan sikerem volna, mint Quinault-Dufresne-¹⁶ nek, holnap az leszek. Csak a középszerűség veszi el az ember kedvét a színháztól; és bármilyen mesterségről legyen is szó, csak a rossz erkölcsök tehetik szégyenletessé. Racine és Corneille mögött mindjárt ott látom Baront,¹⁷ Desmares-t,¹⁸ De Seine-t;¹⁹ Molière és Regnard mögött az idősebb Quinault-t és nővérét.²⁰

Szomorúsággal töltött el, amikor előadásra menet arra gondoltam, milyen hasznosak a színházak, és ehhez képest milyen kevés gondot fordítunk a társulatok összeállí-

¹⁵ Racine: PHAEDRA (1677). IV. 6. 1235–1236. sor. Somlyó György fordítása. In: KLASSZIKUS FRANCIA DRÁMÁK. CORNEILLE, RACINE. Európa, 1984. 699. o.

¹⁶ Quinault-Dufresne (1695–1767) 1712-ben lépett föl először: Oidipusz szerepét játszotta Voltaire tragédiájában.

¹⁷ Baron (1652–1729) Molière tanítványa.

¹⁸ Christine Desmares (1682–1753) Champmeslé unokahúga.

¹⁹ Catherine Dupré, más néven De Seine kisasszony (1706–1759) Quinault-Dufresne felesége.

²⁰ Jeanne Françoise Quinault-Dufresne (1701–1783).

tására. Felkiáltottam: »Ó! Barátaim, ha egyszer elmegyünk Lampedusa²¹ szigetére, s a szárazföldről távol, a tenger habjai között megalapítunk egy boldog emberekből álló kis népet! Ők lesznek a mi prédikátoraink; mi pedig minden bizonnyal tisztességük fontossága szerint választjuk ki őket. Minden nép megtartja a maga sabbatját, nekünk is meglesznek a saját ünnepnapjaink. Olyankor egy szép tragédiát fogunk előadni, mely arra tanítaná az embereket, hogy óvakodjanak szenvedélyeiktől; és egy jó komédiát, amely feladataikra figyelmezteti őket, és kedvet csinál hozzájuk.«

ÉN Remélem, Dorval, hogy ezeken az előadásokon nem a csúfság fogja eljátszani a szépség szerepét.

DORVAL Magam is így gondolom. Még mit nem! Egy drámai műben amúgy is épp elég különös csalást kell elfogadnom, semmi szükség rá, hogy az illúziót még inkább eltávolítsák olyanok, amelyek ellentmondanak érzékeimnek, sőt egyenesen megbotránkoztatnak!

ÉN Az igazat megvallva én néha sajnáltam, hogy ma már nem használjuk az ókorban szokásos maszkokat; azt hiszem, nagyobb türelemmel viseltem volna, hogy egy szép maszkot, mintsem hogy egy csúf arcot dicsérjenek.

DORVAL És a darab meg a színész erkölcsisége közti ellentét vajon nem botránkoztatna meg ugyanígy?

ÉN Előfordult, hogy a néző képtelen volt nevetés, a színész nő pedig pironkodás nélkül megállni.

DORVAL Nem, nem ismerek semmilyen mesterséget, ami oly választékos formákat és feddhetetlen erkölcsöket kívánna meg, mint a színház.

ÉN Csakhogy ostoba előítéleteink nem teszik lehetővé, hogy nagyon válogassunk.

DORVAL Na de igen eltávolodtunk a darabomtól. Hol is tartottunk?

ÉN André jeleneténél.²²

DORVAL Kérem, legyen elnéző e jelenettel. Nekem azért tetszik, mert elfogulatlan-sága rendkívül tisztességessé és kegyetlenné teszi.

ÉN De megszakítja a darab menetét, és a nézők érdeklődése alábbhagy.

DORVAL Mindig örömmel fogom olvasni. Azt kívánom ellenségeinknek, hogy ismerjék meg, foglalkozzanak vele, és soha ne olvassák újra fájdalom nélkül! Mennyire boldog volnék, ha egy családi tragédia lefestése alkalmat adott volna arra is, hogy visszautasítsam egy irigy nép sértéseit, méghozzá úgy, hogy eközben saját hazám magára ismerhet, az ellenséges nemzetet pedig még annak lehetőségétől is megfosztom, hogy megsértődhessen!²³

²¹ „Lampedusa egy elhagyott kis sziget az Afrikai-tengeren, mely Tunisztól és Máltától körülbelül egyforma távolságra helyezkedik el. Halászatra kitűnően alkalmas. A szigetet vad olajfák borítják. A föld művelésre alkalmas volna. A búza és a szőlő biztosan jó termést hozna. Eddig azonban csak egy mohamedán aszkéta és egy rossz pap lakott ott. A bölcs, aki elrabolta az algíri bej leányát, szeretőjével menekült a szigetre, hogy itt jussanak el az üdvözüléshez vezető út végére. A pap, akit Clément testvérnek hívtak, tíz évet töltött Lampedusában, és nemrégiben még a szigeten lakott. Állatokat tartott. Megművelte a földet. Az élelmet egy pincében tárolta, a maradékot pedig a szomszédos partokon árulta, ahol – amíg a pénzből futotta – a földi örömeket hajszolta. A szigeten van egy kis templom, mely két kápolnából áll, a mohamedánok szerint itt található a szent aszkéta és szeretője sírja. Clément testvér az egyiket Mahometnek, a másikat Szűz Máriának szentelte. Ha a közeledő hajó mohamedán jelzést viselt, gyorsan elfújta a Szűz Máriának gyújtott mécsest, és Mohamednek gyújtott gyertyát.” (Diderot jegyzete.)

²² A TÖRVÉNYTELEN FIÚ. III. 7.

²³ A mondat arra utal, hogyan bánnak Angliában a fogságba esett Lysimond-nal és Andréval.

ÉN A jelenet patetikus, de hosszú.

DORVAL Még patetikusabb és még hosszabb lett volna, ha Andréra hallgattam volna. »Uram – mondta, miután elolvasta a szöveget –, ez nagyon jó, de mégiscsak van benne egy kis hiba: merthogy igazság szerint nem teljesen így történtek a dolgok. Ön például azt mondja, hogy amikor megérkeztünk az ellenséges kikötőbe, és engem elszakítottak gazdámtól, többször is *gazdám, kedves gazdám*nak szólítottam; ő a szemembe nézett, tehetetlenül széttárta karját, megfordult, és szó nélkül követte azokat, akik körülvették.

Nem így történt. Azt kellett volna mondania, hogy amikor én *gazdám, kedves gazdám*nak szólítottam, ő meghallotta kiáltásomat, megfordult, a szemembe nézett; kezével önkéntelenül a zsebébe nyúlt; és – mivel semmit nem talált benne, mert a kapzsi angol mindenétől megfosztotta – szomorúan széttárta karját; szemében hideg szánakozással rám nézett; majd elfordult, és szó nélkül követte azokat, akik körülvették. Valójában így történtek a dolgok.

Másutt önkényesen kihagy valamit azok közül a dolgok közül, melyek a legjobban bizonyítják megboldogult édesatyja jóságát; ez igen súlyos hiba. A börtönben, amikor érezte, hogy könnyeim meztelen karjára folynak, így szólt hozzám: »Te sírsz, André! Bocsáss meg nekem, barátom! Miattam kerültél ide: tudom. Én okoztam balsorsodat...« Na tessék, ön sem állja meg sírás nélkül! Nem kellett volna mégis beletenni?

Egy másik helyen még nagyobb szörnyűséget követ el. Amikor édesatyja így szólt hozzám: »Bátorság, gyermekem, ki fogsz kerülni innét: én viszont érzem, hogy elhagy az erőm, itt fogok meghalni«, átengedtem magam fájdalomnak, és az egész cella a zokogásomtól visszhangzott. Akkor édesatyja azt mondta: »André, ne siránkozz, tiszteld az ég akaratát és azok balsorsát, akik itt vannak melletted, és zokszó nélkül tűrik szenvedésüket.« Ez hová lett?

És az angol üzlettárs? Ezt a részt úgy összezavarta, hogy már egy szót sem értek belőle. Édesatyja nekem azt mondta, és ez benne is van a darabban, hogy ez az ember közbenjárt az érdekében, és az, hogy ott lehettem mellette, minden bizonnyal egyik első jótéteménye volt. De aztán hozzátette: »Ó, gyermekem! Ha az Úr csak annyi vigaszt adott volna, hogy e kegyetlen órában magam mellett tudhatlak, már akkor is mennyi hálával tartoznék neki!« Mindebből semmit sem találok az ön irományában. Uram, vajon tilos-e a színpadon kiejteni Isten nevét, e szent nevet, melyet édesatyja oly sokszor vett a szájára? – Nem hiszem, André. – Attól félt, hogy kiderül, édesatyja keresztény volt? – Egyáltalán nem, André. A keresztény erkölcs oly szép! De miért kérdezi ezt? – Köztünk szólva azt beszélük... – Mit? – Hogy ön... egy kissé... szabadgondolkodó; és annak alapján, amit kihagyott a darabból, magam is ezt gyanítom. – André, ez arra kötelezne, hogy még jobb polgár (*citoyen*) és még becsületesebb ember legyek. – Uram, ön jó ember; de ne higgye, hogy felér apjaurával. Talán egyszer majd így lesz. – André, ez minden? – Volna még valami; de nem merem elmondani. – Mondja csak nyugodtan! – Élek az engedélyével, szóval kissé szűkszavúan meséli el, mi mindent tett értünk az az angol, aki a segítségünkre sietett. Uram, mindenütt vannak derék emberek... Ön azonban alaposan megváltozott, már ha igaz, amit még önről mesélnek. – És ugyan mit mesélnek még? – Hogy odavolt az angolokért. – André! – Hogy úgy tekintett az országukra, mint a szabadság menedékére, az erény, a leleményesség, az eredetiség hazájára. – André! – Ma már nem érdekli a dolog. Hát ha így áll a helyzet, ne is beszéljünk erről többet! A darab szerint amikor az angol meglátta, hogy édesatyja ott áll anyaszült meztelenül, levetkőzött, és saját ruhájával takarta be. Nagyon helyes.

De nem kellett volna kifelejteni, hogy egyik embere ugyanezt tette velem. E feledékenységért engem okolnának, uram, és hálátlannak tartanának, amit mindenképpen szeretnék elkerülni.«

Láthatja, hogy André nem teljesen osztotta az ön nézetét. Ő azt akarta, hogy a jelenet olyan legyen a darabban, amilyen a valóságban volt: ön azt kívánja, hogy olyan legyen, ahogy egy színdarabhoz illik; és egyedül én vagyok a hibás, amiért mindkettejüknek meg akartam felelni.

ÉN *Aki hagyta, hogy egy börtön mélyén, inasa rongyain fekve pusztuljon el* – kemény kifejezés.

DORVAL A kedélyállapot (*humeur*) nyomja rá a bélyegét; egy melankóliában szenvedő ember szájából hangzik el, aki egész életében erényes volt, ám mindeddig egyetlen boldog pillanatban sem volt része, s akinek egy derék ember megpróbáltatásairól mesélnek.

ÉN Tegye hozzá, hogy e derék ember talán az apja; s hogy e megpróbáltatások porrá zúzzák barátja reményeit, nyomorba taszítják szerelmét, újabb keserőséggel súlyosbítva a helyzetet. Ez mind igaz. De mi lesz ellenségeivel?

DORVAL Ha valaha is megismerik művemet, a közönség felettük és felettem is ítélkezni fog. Száz meg száz helyet idéznek majd Corneille-től, Racine-től, Voltaire-től és Crébillontól,²⁴ ahol az adott jellem és helyzet még erősebb kifejezésekre ragadtatta a szerzőt, s ezek soha senkit nem botránkoztattak meg. Ellenségeim erre nem tudnak majd mit felelni; és mindenki látni fogja, amit oly ügyesen lepleznek, hogy nem a jó iránti szeretet lelkesíti, hanem az ember iránti gyűlölet emészti őket.

ÉN De ki ez az André? Szerintem túlságosan jól beszél szolga létére; és bevallom, hogy érzésem szerint abból, amit elmond, bizonyos dolgok akár az ön szájából is elhangozhatnának.

DORVAL Már mondtam; semmi sem teszi az embert annyira ékesszólóvá, mint a szerencsétlenség. André jó nevelésben részesült, de azt hiszem, fiatalkorában kissé szabados életmódot folytatott. A szigetekre került, ahol atyám, aki jó emberismerő volt, szolgálatába fogadta, rábízta ügyei intézését, és jól választott. De nézzük tovább a megjegyzéseit! Mintha halvány vonalat látnék a felvonás zárómonológja mellett.²⁵

ÉN Így van.

DORVAL Mit jelent?

ÉN Azt, hogy a monológ szép, de elviselhetetlenül hosszú.

DORVAL No, hát akkor rajta, rövidítsük le! Lássuk csak: mit szeretne kihúzni belőle?

ÉN Fogalmam sincs.

DORVAL De hát túl hosszú.

ÉN Hiába próbál zavarba hozni, a benyomásom nem fog megváltozni.

DORVAL Lehet.

ÉN Szívesen meghallgatom az érveit.

DORVAL Csak annyit kérdezek, milyennek találta a monológot a szalonban.

ÉN Jónak: de akkor én is megkérdem, mivel magyarázza, hogy az, amit az előadás alatt rövidnek éreztem, olvasáskor hosszúnak tűnt?

DORVAL Azzal, hogy egyáltalán nem írtam le a pantomimot; ön pedig egyáltalán

²⁴ Prosper Crébillon (1674–1762) korában igen népszerű színpadi szerző volt. Nem tévesztendő össze fiával, Claude-dal (1707–1777), aki regényíróként vált ismertté.

²⁵ A TÖRVÉNYTELEN FIÚ. III. 9.

nem emlékezett rá. Ma még egyáltalán nem tudjuk felmérni, hogy a pantomim milyen fontos szerepet játszhat egy színdarab megírásában és előadásában.

ÉN Lehet, hogy erről van szó.

DORVAL Ráadásul fogadni mernék, hogy még mindig a színházban, a francia színpadon képzelem el a darabomat.

ÉN Vagyis tényleg azt hiszi, hogy darabjának a színházban nem lehetne sikere?

DORVAL Nehezen. Vagy a párbeszédet kellene néhány helyen lerövidíteni, vagy a cselekményt és a színpadot kellene átalakítani.

ÉN Mit ért azon, hogy át kellene alakítani a színpadot?

DORVAL Azt, hogy meg kellene szabadítani mindattól, ami egy amúgy is szűk teret még szűkebbé tesz;²⁶ díszleteket kellene alkalmazni; így más képeket (*tableaux*) is színpadra lehetne állítani, nem csak azokat, amelyeket száz éve láthatunk; röviden, Clairville szalonját mindenestül a színházba kellene áthelyezni.

ÉN Ilyen fontos tehát, hogy legyen színpad?

DORVAL Ez egészen biztos. Képzeld el, hogy egy francia színházi előadáson ugyanannyi díszlet volna, mint az operában, ami ráadásul sokkal inkább gyönyörködtetné a szemet, mert a mesevilág a gyermekeket talán szórakoztatja, de a gondolkodó embernek csak a valóság tetszik... Színpad nélkül nem kap szárnyra a képzelet. Akik lángelmével vannak megáldva, hamar elkedvetlenednek, a középszerű szerzők szolgálai utánzás révén érnek el sikert; egyre inkább ragaszkodunk a kicsinyes illemszabályokhoz (*bienséances*); a közízlés pedig elsekélyesedik... Láttam a lyoni színháztermet?²⁷ Nem kívánok mást, mint hogy legyen egy ilyen épületünk a fővárosban is, s máris színdarabok sora születne, közöttük talán néhány új műfaj is.

ÉN Nem értem: lekötelezne, ha részletesebben kifejtené, mire gondol.

DORVAL Szívesen.”

Bárcsak el tudnám mondani mindazt, amit Dorvaltól hallottam, és úgy, ahogy tőle hallottam! Megfontoltan kezdte; lassanként felhevült; gondolatai egyre gyorsabban követték egymást; s a végén oly sebesen szárnyalt, hogy alig tudtam követni. Íme, ennyit tudtam megjegyezni abból, amit elmondott.

„Szeretném meggyőzni e félnék szellemeket, akik nem ismernek semmi mást, csak azt, ami már létezik – kezdte mondandóját –, hogy ha a dolgok másképpen volnának, akkor is ugyanolyan jónak találnák őket; és mivel az ő szemükben a kor sokkal nagyobb súllyal esik a latba, mint az ész, éppúgy helyeselnék azt, amit most elleneznek, mint ahogy már eddig is gyakran előfordult, hogy utólag ellenezték azt, amit korábban helyeseltek... Ahhoz, hogy az ember megfelelően értékelni tudjon egy képzőművészeti alkotást, több ritka képességre is szüksége van.... Az igazán jó ízléshez fejlett ítélőerőre, sokéves tapasztalatra, becsületes és érzékeny lélekre, emelkedett szellemre, melankóliára hajló természetre és kifinomult érzékszervekre van szükség...”

Egy pillanatra elhallgatott, majd hozzátette:

„A drámai műfaj arculatának megváltoztatásához csak egy nagyon tágas színház kellene, amelyben – ha ezt a darab témája megkívánja – hatalmas teret rendezhetnénk be, ahol egymás mellett sorakoznának az olyan épületek, mint például egy palota osz-

²⁶ A nézők csak 1759-től kezdve, Lauraguais gróf reformjának köszönhetően nem kaphattak többé helyet a színpadon. Voltaire már 1749-ben javasolta e változtatást.

²⁷ Az új lyoni színház Soufflot tervei alapján épült, a munkálatok az ő irányításával kezdődtek 1754-ben; az épületet Muret fejezte be 1756-ban.

lopcsarnoka vagy egy templom bejárata, s a különböző helyszíneket úgy osztanánk el, hogy a néző az egész cselekményt láthassa, de a színészek számára mindig maradjon egy kis zug, ahol elrejtőzhetnek.

Ilyen volt vagy lehetett valaha Aiszkhülosz *Eumeniszjeinek* színpada. Az egyik oldalon a felbőszült Fúriák Oresztészt keresik, aki elmenekült, míg őket elnyomta az álom; a másikon a bűnöst láthattuk, homlokán kötéssel, amint Athéna szobrának lábát átölelve az istennő segítségéért esdekel. Itt Oresztész fordul panaszával az istennőhöz; amott a Fúriák tombolnak; elmennek, majd ismét előtűnnek, fel-alá rohangálnak a színpadon. Végül egyikük felkiált: »Íme a vérnyom, melyet az anyagiilkos hagyott maga után... Érzem, érzem...« Megy előre. Kegyetlen nővérei követik: a korábbi helyszínt elhagyva Oresztész menedékehez érnek. Körülveszik a gyilkost, szörnyű kiáltásokat hallatva, dühtől remegve, fáklyáikat rázva.²⁸ Micsoda rémület és szájalom (*terreur et pitié*) lesz úrrá rajtunk, amikor az őt üldöző kegyetlen lények ordítása és rémisztő mozgulatai közepette meghalljuk a szerencsétlen Oresztész imáját és panaszszavát! Vajon mikor tudnánk bármi ehhez fogható létrehozni saját színpadainkon? Nálunk egyszerre mindig csak egy cselekmény látható, pedig a valóságban általában több dolog történik egymással egy időben, s ha ezeket egyszerre, egymás mellett tudnánk bemutatni – mivel kölcsönösen erősítenék egymást –, rettenetes hatást gyakorolnának ránk. Így aztán tényleg félelemtől remegve mennénk a színházba, s mégis mindenáron látni akarnánk az előadást; így aztán a múlt kis érzelmek helyett, a hideg taps helyett, a pár elhullajtott könnycepp helyett, amellyel a drámaíró beéri, a darab feldúlna a nézőket, szorongással és rémülettel töltené el a lelkeket; s az antik tragédia e kísérőjelenlésegei, melyek oly könnyen elérhetők, s melyekben oly kevesen hisznek, köztünk is új-jáélednének. Hogy ismét megelevenedjenek, egy lángelmére várnak, aki képes a pantomimot a beszéddel, egy prózai jelenetet némajelenettel ötvözni, s kihasználni a kettő egyesítéséből származó előnyt, mindenekelőtt azt a rémületes vagy komikus hatást, amely mindenképpen bekövetkezik. Az Eumeniszek, miután bőszült haragjukban fel-alá rohangáltak a színpadon, a szentélyhez érnek, ahol a bűnös menedékre lelt; s a két jelenet máris egybeolvad.

ÉN Két jelenet, hol beszéddel, hol némajátékkal. Értem. De a keveredés okozta zűrzavar?

DORVAL A némajelenet kép (*tableau*); mozgó díszlet. Az operában a szem gyönyöre vajon kisebbíti-e a fül gyönyörét?

ÉN Nem... De eszerint így kellene értenünk azt, amit az antik előadásokról mesélnek, ahol a zenét, a színpadi beszédet és a pantomimot hol együtt, hol külön-külön alkalmazták?

DORVAL Néha; de ez a vita messzire vezetne: maradjunk saját témánknál! Lássuk, mit lehetne tenni ma; és induljunk ki egy olyan történetből, mely sok családban előfordulhat.

Egy apa párbajban veszítette el a fiát: éjszaka van. Egy szolgál, aki a történetek szemtanúja volt, jön, hogy bejelentse a hírt. Belép a szobába, ahol a szerencsétlen apa ép-

²⁸ Diderot szabadon idéz az EUMENISZJEK-ből, vö. 244. skk.: „KARVEZETŐ: No lám, hisz itt a férifiú biztos nyoma: / e néma följelentő intelmét kövesd: / mert mint ha sebzett szarvasborjat úz az eb, / követjük cseppről cseppre vére nyomdokát. / E fáradalmas férifiúzéstől zihál / bensőm: bebolygtam már a föld minden zugát, / s szárnyatlan szárnyalással át a tengeren / územ, hajóknál nem lomhábban, szüntelen, / s most végre itt van, egy zugolyban itt lapul: / nevet felém az embervér friss illata.” (Aiszkhülosz: ORESZTEIA. Devecseri Gábor fordítása. In: AISZKHÜLOSZ DRÁMÁI. Európa, 1985. 311. o.)

pen alszik. Fel-alá sétál a szobában. Léptei zajára az apa felriad. Megkérdi, ki van ott. – Én vagyok, uram – feleli a szolga elváltozott hangon. – Mi az, mi történt? – Semmi. – Hogyhogy semmi? – Semmi, uram. – Nem igaz. Remegsz; elfordítod a fejed; nem nézel a szemembe. Még egyszer kérdem, mi történt? Tudni akarom. Beszélj! parancsolom. – Mondom, uram, hogy nem történt semmi – feleli újra a szolga, miközben szeméből patakszik a könny. – Ó, te szerencsétlen – kiáltja az apa, s felpattan az ágyról, melyen eddig pihent –, be akarsz csapni! Valami rettenetes baj történt... Meghalt a feleségem? – Nem, uram. – A lányom? – Nem, uram. – Szóval a fiam az?... – A szolga elhallgat; az apa érti, mit jelent e csend; a padlóra veti magát, fájdalom és jajkiáltásai az egész házat betöltik. Pontosan azt teszi és azt mondja, amit a kétségbeesés sugall egy apának, aki elveszíti a fiát, a család egyetlen reménységét.

Ugyanez a szolga az anyához siet: ő is alszik. Az asszony felriad a hirtelen mozdulattal feltépett függöny zajára. – Mi az? – kérdezi. – Asszonyom, a legnagyobb szerencsétlenség, ami csak történhet. Itt a pillanat, hogy keresztényként viselkedjen. Nincs többé fia. – Ó, Istenem! – kiált fel a kétségbeesett anya. Megragadja az ágy mellett lévő fészületet, karjába szorítja; megcsókolja a keresztet; szeméből patakszik a könny; s könnyei a megfeszített Istenre hullanak.

Íme az istenfélő asszony képe (*tableau*): hamarosan a szerető hitvest és a szomorú anyát is láthatjuk. Egy olyan lélekből, amelyben a vallás uralkodik a természetes indulatok felett, csak egy ennél is erősebb megrázkódtatás csalhat elő igazi hangokat.

Eközben a fiú holttestét bevitték az apa szobájába; ott a reménytelenség jelenete forgott le a szemünk előtt, míg az anyánál a jámborság pantomimját láthattuk.

Láthatja, hogy a pantomim és a beszéd miként váltja egymást a két színhelyen. Ezzel kellene helyettesíteni a nálunk szokásos félreszólásokat (*aparté*). Ám közeledik a két jelenet egyesülésének pillanata. Az anya a szolga kíséretében férje szobája felé közeledik... Azon gondolkodom, mi játszódik le ekkor a nézőben... Az anya szeme elé pillanatokon belül férje, a halott fiára boruló apa látványa tárul! De az anya már át is ért a két jelenetet elválasztó téren. Szánalmas jajkiáltások ütik meg a fülét. Aztán mindent lát. Rémulten hátrál. Ereje elhagyja, és eszméletlenül rogy a mellette álló szolga karjába. Szájából hamarosan zokogás tör elő. *Tum verae voces.*²⁹

Itt az egész cselekmény során kevés a szöveg; ám egy lángelme, akinek az üres szüneteket kell kitöltenie, legfeljebb egy-egy rövid szót fog elejteni; egyszer felkiált; más-szor elharapja a megkezdett mondatot: ritkán engedné, hogy a száját elhagyó mondatok akár egészen rövid, összefüggő szöveget alkossanak.

Íme, ez a tragédia; de e műfajhoz szerzők, színészek, színház és talán egy egész nép kell.

ÉN Micsoda? Azt szeretné, ha egy tragédiában ágyat, alvó anyát és apát, fészületet, halottat láthatnánk, két olyan jelenettel, melyben a beszéd és a némajáték váltakozik egymással? És az illem (*bienséances*)?

DORVAL Ó! Kegyetlen illemszabályok (*bienséances*), milyen jámborrrá és kisszerűvé teszitek a műveket!... De hát – tette hozzá Dorval, s meglepett, milyen hidegvérrel beszél – javaslatom eszerint ma már megvalósíthatatlan?

ÉN Nem hiszem, hogy valaha is eljuttánk odáig.

²⁹ Nem pontos idézet. Vö. „*Respiciere exemplar vitae morumque jubebo / Doctum imitatore et veras hinc ducere voces.*” (HORATIUS: ARS POETICA. 317–318. sor.) Vö. „Nézzed az élet példáit s erkölcsseit, élő / színezetét, hangját, bölcs szerző, s szódd a szövegbe.” (Horatius: ÖSSZES MŰVEI. Bede Anna fordítása. Európa, 1989. 337–338. o.)

DORVAL Hát akkor mindennek vége! Corneille, Racine, Voltaire, Crébillon megkapta a legnagyobb tapsot, amelyről lángelme valaha is álmodhatott; s a tragédia nálunk a tökély csúcspontjára ért.”

Dorvalt hallgatva különös gondolatok jártak a fejemben. Azon tűnődtem, miként lehetséges, hogy egy családban megtörtént eset alapján, melyből komédiát csinált, az összes drámai műfaj szabályait kidolgozta, melankóliája révén viszont folyton csak a tragédiára alkalmazta őket.

Egy percnyi hallgatás után így szólt:

„Azért van még valami remény: bizakodnunk kell, hogy egy nap egy lángelme megérzi majd, hogy a kitaposott ösvényen már nem lehet az elődök magaslatára érni, s dacolva új utat keres; csak így szabadulhatunk meg több olyan előítélettől, melyet a filozófia hasztalan próbált leküzdeni. Többé már nem érvekre, hanem egy műre van szükségünk.

ÉN Van ilyen darabunk.

DORVAL Melyik az?

ÉN A *Sylvie*,³⁰ egyfelvonásos tragédia prózában.

DORVAL Ismerem a darabot: *A féltékeny férj (Le Jaloux)* című tragédiáról van szó. Szerzője érző és gondolkodó ember.

ÉN A jelenet bájos képpel (*tableau*) kezdődik: egy szobabelső tárul elénk, melynek csak a falait láthatjuk. Hátul egy asztalon lámpás, vízescanós és kenyér: e hajlékot és e táplálékot szánja a féltékeny férj feleségének hátralévő napjaira, ilyen sors vár egy erényes asszonyra, akit ura ártatlanul megvádolt. Most képzelje el, hogy az asztal előtt egy síró asszony áll: Gaussin kisasszony.³¹

DORVAL Ön pedig az idézett példa alapján felmérheti, milyen nagy hatással lehet egy kép (*tableau*) a nézőre. Több más olyan részletet is találtam a darabban, ami elnyerte tetszésemet. A mű képes lehet megihletni egy lángelmét; de más darabra van szükség ahhoz, hogy egy egész népet megnyerjünk magunknak.”

Dorval ekkor hirtelen felkiáltott: „Ó, te, akit a génusz lángja hevít, egy olyan korban, amikor másoknak legfeljebb a hideg ész jutott, miért is nem lehetek Eumeniszként melletted? Nem hagynálak nyugodni. Megírnád azt a művet; emlékeztetnélek rá, mennyi könnyet csalt a szemünkbe a tékozló fiúnak és inasának jelenete;³² s így amikor majd elhagysz bennünket, nem kellene sajnálattal gondolnunk egy olyan műfajra, amelynek te lehettél volna a megalapítója.

ÉN És hogyan nevezné e műfajt?

DORVAL Családi és polgári tragédiának (*tragédie domestique et bourgeoise*). Az angoloknak ott van *A londoni kereskedő* és *A játékos*,³³ e két prózában írt tragédia. Shakespeare tragédiái félig versben, félig prózában születtek. Az első drámaíró, aki megnevetet minket prózájával, bevezeti a prózát a komédiába. Az első drámaíró, aki prózával fogja előcsalni könnyeinket, bevezeti a prózát a tragédiába.

A művészetben azonban, éppúgy, mint a természetben, minden összefüggő láncot alkot; ha egy szempontból közelítünk az igazsághoz, sok más szempontból is közelebb

³⁰ Paul Landois darabját, a SYLVIE-t 1741-ben rövid ideig játszották a Comédie-Française-ben.

³¹ Jeanne Catherine Gaussin, a Comédie-Française színésznője játszotta Sylvie szerepét.

³² Utalás Voltaire A TÉKOZLÓ FIÚ című drámájára (1736). III. 1.

³³ Edward Moore THE GAMESTER című, 1753-as darabját Diderot fordította elsőként franciára 1760-ban. Saurin 1768-ban e szöveg ihletésére írta BEVERLY című színművét.

jutunk hozzá. Így aztán olyan természetes helyzeteket látunk majd a színpadon, melyeket a lángelmével és a nagy művészi hatással ellentétes szemérem ez idáig kitiltott onnan. Fáradhatatlanul, újra meg újra azt fogom kiáltani a franciáknak: Az Igazság! A Természet! Az ókoriak! Szophoklész! Philoktétész! A drámaíró barlangja bejárata előtt fekvő, szakadt rongyokba öltöztetve állította elének hősét a színpadon. Philoktétész a porban fetreng; iszonyatos fájdalmat érez; kiabál; artikulálatlan üvöltés tör ki belőle. A díszlet egyszerű volt, a darabban nem volt semmi keresettség. Igazi ruhák, igazi beszédek, egyszerű és természetes cselekmény. Ízlésünk komoly hanyatlásáról tanúskodna, ha e látvány nem hatna ránk erősebben, mint egy gazdagon felékesített, drága kelmékbe bújtatott emberé...

ÉN Mint aki épp most lépett elő az öltözőszobából.

DORVAL Gondosan kiszámított léptekkel sétál fel-alá a színpadon, s azzal rágja a fülünket, amit Horatius az

»...*Ampullas, et sesquipedalia verba*«³⁴

kifejezéssel ír le, vagyis »szentenciákkal, üres frázisokkal, másfél verslábat kitevő szavakkal«.

Semmiről sem feledkeztünk meg, amivel tönkretelhettük a dráma műfaját. Az ókoriaktól átvettük a ritmikus verselést, mely olyannyira illett azokhoz a nyelvekhez, melyekben erős a nyomaték, és a rövid meg hosszú magánhangzók miatt a szótagok időmértéke között jelentős különbség van; mely illett a tágas színházakhoz, a ritmus szerint lejegyzett és hangszerekkel kísért szöveghez; s lemondunk a cselekmény és a párbeszéd egyszerűségéről, a képek (*tableaux*) igazságáról.

Nem akarom visszaállítani a színpadra a nagy *soccus*okat és a magas talpú *koturnus*okat, a hatalmas jelmezeket, a maszkokat, a szócsóket, jóllehet, ezek mind egy adott színházi rendszer szükségszerű kellékei voltak. De nem lehet, hogy e rendszer értékes elemeket is rejtett magában? És tényleg azt hiszi, helyes volt még súlyosabb béklyóba szorítanunk a lángelmét akkor, amikor egyébként is le kellett mondania egy rendkívül hasznos eszközről?

ÉN Miféle eszközről?

DORVAL A nagy létszámú közönségről.

Ma már a szó szoros értelmében véve nincsenek nyilvános előadások. Hogy is lehetne összehasonlítani azt a tömeget, mely nálunk legfeljebb telt ház esetén gyűlik össze, az athéni vagy római nép sokaságával? Az ókori színházakban akár nyolcvanezer polgár is elfért. Scaurus színpadát háromszázhatvan oszlop és háromezer szobor díszítette.³⁵ E színházak megépítésekor mindent bevetettek, ami növelhette a hangszerek és az emberi hang erejét. Az emberi hangot nagyszerű hangszernek tekintették. »*Uti enim organa in aeneis laminis, aut corneis echeis ad chordarum sonituum claritatem perficiuntur: sic theatrorum, per harmonicen, ad augendam vocem, ratiocinationes ab antiquis sunt constitutae.*«³⁶

³⁴ Vö. „*Telephus és Peleus, száműzöttten s kirabolva / elveti ám a cikornyát, hat rőf szók szavalását, / egyszerűen, hal-kan szól, hogy meghassa a nézőt...*” (Horatius: *ARS POETICA*. Bede Anna fordítása. I. k. 331. o.)

³⁵ Aemilius Scaurus (162–89) római konzul jelentős közmunkák megrendelője és irányítója volt.

³⁶ „*Mert ahogyan a hangszereket vékony bronzlemezekkel vagy szarvakból való ekheioszokkal látják el, hogy húrjaik tisztán szóljanak, úgy a régiek a színházakat is a harmóniatan számításaival alkották meg, hogy erősítsék a hangot.*” (Vitruvius: *TIZ KÖNYV AZ ÉPÍTÉSZETRŐL*. V. 3. Képzőművészeti Kiadó, 1988. 147–148. o. Gulyás Dénes fordítása.)

E ponton félbeszakítottam Dorvalt, és ezt mondtam: „Színháztermeinkkel kapcsolatban szívesen elmesélnék önnek egy kis történetet.”

„Kérni fogom rá! – felelte; majd így folytatta: – Gondolja meg, micsoda erőt jelent egy ekkora sokaság a nézőtéren, hiszen ön is tudja, mennyire képesek befolyásolni egymást az emberek, és zendülések idején miként ragadják el a tömeget a szenvedélyek. Negyven-ötvenezer ember nem törődik az illemszabályokkal. És képzelje el, hogy a köztársaság valamely nagy alakjának szeméből könnycepp bújik elő, mit gondol, fájdalomla milyen hatást váltana ki a többi nézőből? Mi lehetne megrázóbb egy mélységes tisztelet övezte férfiú fájdalmánál?

Aki nem érzi, hogy a körülötte lévő tömeggel együtt őt is fokozatosan magával ragadja a szenvedély, annak valami rejtett hibája van; furcsa, magányos természet az ilyen, s ezt én ellenszenvesnek találom.

Ám ha természetes, hogy a tömeg hatására a néző szenvedélye felhevül, hogy is ne volna ez hatással a szerzőkre, a színészekre? Micsoda különbség van aközött, hogy egy adott nap nem tudom, hánytól hányig pár száz embert szórakoztatunk egy sötét kis helyiségben; vagy pedig ünnepnapokon a legpompázatosabb épületeket elfoglalva egy egész nép figyelmét lekötjük, s a falakon belül és kívül látjuk e megszámlálhatatlan sokaságot, amelynek szórakozása vagy unalma tehetségünkön múlik?

ÉN Nagy jelentőséget tulajdonít a kifejezetten helyi adottságoknak.

DORVAL Rám ilyen hatással volnának; és azt hiszem, nem tévedek.

ÉN De önt hallgatva az ember azt gondolná, hogy épp e körülmények miatt maradt fenn vagy talán alakult ki a színházban a költészet és az emfázis.

DORVAL Nem kívánom, hogy elfogadják e feltevést. Csak annyit kérek, hogy fontolják meg. Vajon nem elég valószínű-e, hogy a színészeknek azért kellett hangosan beszélniük, minden egyes szótagot élesen tagolva, gondosan ügyelve a kiejtésre, hogy azért volt szükség a verselésre, mert a hatalmas számú nézősereg miatt le kellett küzdeni a tömeg moráját, mely még a legfeszültebb pillanatokban is hallható volt? Horatius azt mondja a drámához illő versmértékről:

»*Vincentem strepitus, et natum rebus agendis*«³⁷

»elnyomja a lármás nézőtér moráját, s megpörgeti jól a cselekményt.«³⁸ De nem szükségszerű-e vajon, hogy e túlzás ugyanekkor és ugyanebből az okból következően a járásra, a taglejtésre és a cselekmény többi elemére is kiterjedjen? Így született meg a művészet, melyet színpadi deklamációnak neveztek.

Bármiként legyen is; akár a költészet teremtette meg a színpadi deklamációt; ez utóbbi pedig szükségképpen hozta létre és tartotta fenn a színpadon a költészetet a maga sajátos emfázisával; akár azért maradhatott fenn ily sokáig e fokozatosan kialakuló rendszer, mert elemei szorosan egymásra épültek, annyi biztos, hogy mindaz, ami a színpadi cselekményben fel van nagyítva, amint létrejön, el is tűnik. A színész a színpadon hagyja a túlzást, és ott kezdi újra.

Van egy olyasfajta egység, amelyet mintegy öntudatlanul keresünk, s amelyhez – ha megtaláltuk – mindenáron ragaszkodunk. Ez az egység szabja meg az öltözéket, a hanghordozást, a mozdulatokat, a magatartást, a templomokban felállított szószéken

³⁷ Horatius: ARS POETICA. 82. sor.

³⁸ Bede Anna fordítása. (I. k. 330. o.)

éppúgy, mint az útkereszteződésekben összeácsolt emelvényen. Nézzen meg egy szemfényvesztőt a Dauphine tér környékén: a szivárvány összes színében pompázik; ujjai alig látszanak a gyűrűktől; kalapja körül hosszú, vörös tollak lengedeznek. Majmot vagy medvét hord magával; gólyalábra áll; torkaszakadtából ordít; eszeveszetten hadonász: s mindez illik a helyhez, a szónokhoz és közönségéhez. Tanulmányoztam egy kicsit az ókoriak színpadi rendszerét. Remélem, egy nap beszélhetek majd önnek erről, elfogulatlanul bemutatva jellegzetességeit, előnyeit meg hátrányait, s bebizonyíthatom, hogy azok, akik támadták, nem foglalkoztak vele elég behatóan... De mi is az a történet, melyet színháztermeinkkel kapcsolatban akart elmesélni?

ÉN Nos, mindjárt elmondom. Volt egy kissé libertinus barátom. Vidéken komoly bajba keveredett. Az ügy várható következményeitől tartva a fővárosban keresett menedéket; hozzám költözött. Mivel szerettem volna valami mulatságot szerezni az ott-honomban senyvedő rabnak, egy nap, amikor a színházban épp előadás volt, azt javasoltam, nézzük meg a darabot. Már nem tudom, melyik színház volt a három közül.³⁹ A történet szempontjából nincs is jelentősége. Barátom igent mond. Elindulunk, én mutatom az utat. Odaérünk a bejárathoz; de az épület előtt álló örök, a bejáratként szolgáló sötét kis kapuk és a vasráccsal lezárt lyuk láttán, melyen át a jegyeket adják ki, a fiatalember azt képzei, egy tömlőc kapujában áll, ahol parancsot kaptak arra, hogy bebörtönözzék. Mivel bátor ember, szilárdan megveti a lábát; kezét kardja markolatára teszi; méltatlankodó tekintettel felém fordul, és felkiált, hangjában harag és megvetés keveredik: *Ó, barátom!* Kitaláltam gondolatát. Megnyugtattam; és úgy hiszem, ön is belátja, hogy a félreértés nem volt alaptalan...

DORVAL De hol is tartunk a darab vizsgálatában? Mivel ön kényszerít folytonos kísérőkre, nyilván azt is feladatának tekinti, hogy visszatereljen a helyes útra.

ÉN A negyedik felvonásnál tartunk, az ön jelenete következik Constance-szal...⁴⁰ Egyetlen ceruzavonást látok; de az az első sortól egészen az utolsóig tart.

DORVAL Mi váltotta ki nemtetszését?

ÉN Először is a tónus; szerintem ez meghaladja egy nő képességeit.

DORVAL Egy hétköznapi nő képességeit talán igen. De majd megismeri Constance-t; és lehet, hogy akkor az lesz az érzése, a jelenet nem ér fel hozzá.

ÉN Olyan kifejezések, gondolatok vannak a szövegben, melyek inkább öntől, mintsem őtőle származnak.

DORVAL Ez elkerülhetetlen. Kifejezéseinket, gondolatainkat azoktól kölcsönözzük, akikkel együtt élünk, akikkel beszélgetünk. Aszerint, hogy mennyire tiszteljük őket (és Constance nagyon tisztel engem), lelkünket oly erővel színezik át lelkük árnyalatai. Jellemem óhatatlanul nyomot hagyott az övé; az övé pedig Rosalie-én.

ÉN És a jelenet hosszúsága?

DORVAL Na tessék, megint visszatért a színpadra! Ez már régóta nem fordult elő. Azt képzei, Constance meg én egy emelvény szélén állunk, jól kihúzzuk magunkat, egymás profilját nézzük, és felváltva szavaljuk el a kérdést meg a választ. De hát így történt ez a szalonban? Hol leültünk, hol felálltunk; időnként fel-alá járkáltunk. Gyakran megálltunk, és egyáltalán nem siettettük egy olyan beszélgetés végét, mely mindkettőnket egyformán érdekelt. Mi mindent mondott nekem! S én mi mindent válaszoltam! Ha tudná, hogy szólt hozzám ez az elszánt lélek, amikor elzárkózott az észérvek

³⁹ A három lehetséges színház: az Opéra, a Comédie-Française és a Comédie-Italienne.

⁴⁰ A TÖRVÉNYTELEN FIÚ. IV. 3.

elől, s hagyta, hogy édes ábrándok és nyugalom telepedjen rá! *Dorval, lányai becsületesek és jámborak lesznek, fiai nemeslelkűek és büszkék. Elbűvölő lesz valamennyi gyermeke...* Képtelen vagyok elmondani önnek, mennyire értékesek voltak e szavak, melyeket gyengéd és méltósággal teli mosoly kísért.

ÉN Értem. Clairon kisasszonyt⁴¹ képzelem magam elé, az ő szájából hallom e szavakat.

DORVAL Nem, csak a nők ismerik e rejtélyes művészet titkát. Mi, férfiak kemény és vértelen észemberek vagyunk.

»Nem gondolja, hogy még mindig jobb, ha az ember hálátlan gyermekeket nevel fel, mint ha meg se próbál jót cselekedni? – kérdezte még Constance. –

A szülők aggodalommal és félelemmel teli szeretettel szeretik gyermekeiket, s így elkényeztetik őket. Van egy másfajta, figyelmes és nyugodt szeretet is, mely becsületes-sé teszi őket; ez az igazi atyai szeretet.

Az unalom, melyet minden olyasmitől érzünk, ami a tömeget szórakoztatja, abból fakad, hogy őszintén vonzódunk az erényhez.

Van egy mindenre kiterjedő erkölcsi érzék, mely a gonosz emberekből hiányzik.

Az a legboldogabb, aki lehető legtöbb embertársát teszi boldoggá.

A halálvágy oly gyakori kívánság, mely – legalábbis időnként – bizonyítja, hogy vannak az életnél értékesebb dolgok is.

A becsületes embert még azok is tisztelik, akik nem azok, legyen akár egy másik bolygó lakója.

A szenvedélyek több előítéletet győznek le, mint a filozófia. A hazugság vajon hogyan tudna nekik ellenállni? Néha az igazságot is megdöntik.«

Még valamit mondott nekem, amiben igazság szerint nem volt semmi különös, de annyira emlékeztetett saját helyzetemre, hogy megrémültem tőle.

Azt mondta, »nincs olyan ember, bármilyen tisztességes legyen is, aki a szenvedély hevében szíve mélyén ne kívánná egyszerre az erény dicsőségét és a bűn előnyeit«.

Jól eszembe véstem e gondolatokat; de arra már nem emlékeztem, miként is kapcsolódtak egymáshoz; és nem illettek a jelenetbe. Abból, ami belekerült, és amit az imént elmondtam, úgy hiszem, már láthatja, hogy Constance gondolkodó lény. Így aztán magával ragadott, érvei porrá zúzták minden ellenvetésemet, amit kedélyállapotom (*humeur*) mondatott velem.

ÉN Látom, hogy e jelenetben aláhúztam egy részt; de már nem tudom, miért.

DORVAL Olvassa, mi van ott!

ÉN Felolvasom: »Semmi, még a bűn sem ragadja annyira magával az embert, mint az erény.«⁴²

DORVAL Értem. Hamisnak érezte az aforizmát.

ÉN Pontosan erről van szó.

DORVAL Túlságosan ritkán gyakorlom az erényt, de senki nem becsüli nálam jobban. Az én szememben az igazság és az erény olyanok, mint két hatalmas szobor, mely a föld felszínéről emelkedik a magasba, és mozdulatlanul áll a környező pusztítás és romok között. E két nagy szoboralakot olykor felhők takarják. Az emberek ilyenkor a homályban tapogatóznak. A tudatlanság és a bűn, az elvakultság és a hódítások kor-

⁴¹ Claire Legris de Latude, más néven Clairon kisasszony (1723–1803) a Comédie-Française színésznője volt, aki közeli ismeretségben állt a filozófusokkal.

⁴² A TÖRVÉNYTELEN FIÚ. IV. 3.

szaka ez. De elérkezik a pillanat, amikor a felhő szertefoszlik; ekkor az emberek térdre borulnak, felismerik az igazságot, és hódolnak az erény előtt. Minden elmúlik; ám az erény és az igazság megmarad.

»Az erény szerintem nem más, mint az erkölcsi kérdésekben való rendszeretet. A rendszeretet általában egészen kicsiny gyermekkorunkban kifejlődik bennünk; korábban kialakul lelkünkben, mint bármely más tudatos érzelem«, mondta Constance, s így állított szembe önmagammal; munkál bennünk, anélkül, hogy észrevennénk; ez a tisztesség és a jó ízlés alapja; a jóra sarkall, egészen addig, míg meg nem zavarja a szenvedély; még tévedéseinkben is velünk van; olyankor minden lehetséges eszközzel a rosszat segíti. Ha el lehetne fojtani, előfordulhatna, hogy valaki másokkal ellentétben nem a bűn, hanem az erény miatt érezne lelkiismeret-furdalást. Amikor azt látom, hogy egy gazfickó képes hőtettet véghezvinni, továbbra is meg vagyok győződve róla, hogy a jó emberekben sokkal erősebb a jóság, mint a gonosz emberekben a gonoszság; hogy a jó sokkal szorosabban tartozik hozzánk, mint a rossz, és általában egy gonosz ember lelke mélyén több jóság marad, mint amennyi gonoszság van a jó emberek lelkében.

ÉN Egyébként is az az érzésem, hogy egy nő erkölcsi elveit nem lehet úgy elemezni, mint egy filozófus aforizmáit.

DORVAL Ó! Ha Constance hallaná, mit mond!...

ÉN De nem túlzás ez az erkölcsan egy színpadi mű esetében?

DORVAL Horatius azt javasolta, hogy a költő Szókratész műveiből merítse tudományát:

»*Rem tibi Socraticae poterunt ostendere chartae.*«⁴³

Nos, én úgy gondolom, hogy egy munkának, bármilyen legyen is, magán kell viselnie a század szellemének nyomát. Ha tisztább az erkölcs, ha kevesebb az előítélet, ha az emberek általában hajlanak a jótékonyagra, ha egyre szélesebb körben érezhető a hasznos cselekedetek iránti vágy, ha a népet érdekli, mit csinál egy miniszter, ezt észre kell vennünk, még egy komédiában is.

ÉN Bármit mondjon is, kitarok álláspontom mellett. Szerintem a jelenet nagyon szép és nagyon hosszú; ettől még nem tisztelem kevésbé Constance-t; boldog vagyok, hogy létezik a világon olyan asszony, mint ő, és hogy ez az asszony épp az öné...

Egyre halványabbak a ceruzavonások. De azért van itt még egy.

Clairville önre bízta sorsát; jön, hogy megtudja, ön miként határozott. Ön feláldozta szenvedélyét, és vagyonának sorsa is eldőlt. Nagylelkűségének köszönhetően Clairville és Rosalie ismét gazdag. Hogy ezt eltitkolja barátja elől, megértem; de miért talál örömet abban, hogy kínozza, miért sorol fel olyan akadályokat, melyek már elhárultak?⁴⁴ Tudom, innen jut el a kereskedelem dicséretéhez. E dicséret jogos, növeli a mű hasznosságát és tanító jellegét; de elnyújtja a jelenetet, és én kihúznám.

»...*Ambitiosa recidet
Ornamenta.*...«⁴⁵

⁴³ „Sokratinus könyvek mondják neked el: mi a lényeg.” (ARS POETICA. 310. sor. Bede Anna fordítása. I. k. 337. o.)

⁴⁴ A TÖRVÉNYTELEN FIÚ. IV. 5.

⁴⁵ „éjszínű késsel nyeseget minden hiuságot”. (ARS POETICA. 447. sor. Bede Anna fordítása. I. k. 342. o.)

DORVAL Látom, hogy ön szerencsés csillagzat alatt született. Egy komoly erőfeszítés után az embernek szüksége van valami felüdülésre, amit képtelen magától megtagadni, és ezt ön is tudná, ha valaha is előfordult volna, hogy csak kínkeservesen tudta rászánni magát az erény gyakorlására. Önnek soha nem volt szüksége arra, hogy fellelegezzon... Én valóságos győzelmi mámorban úsztam. A világ legbecsületesebb érzéseit csaltam elő barátom szívéből; láttam, hogy még annál is többet érdemel, mint amit addig tettem érte. És ön szerint ez nem természetes! Épp ellenkezőleg, a szereplők jellemé alapján kellene felismernie a különbséget egy képzeletbeli és egy valós esemény között.

ÉN Lehet, hogy igaza van. De mondja csak, Rosalie nem utólag írta bele a negyedik felvonás első jelenetébe a következő sorokat: »A szerető, ki valaha oly kedves volt szívemnek! Clairville, akit még mindig tisztetek stb.«

DORVAL De igen, eltalálta.

ÉN Nem marad más hátra, mint hogy dicsérjem a darabját. El sem tudom mondani, mennyire elégedett vagyok az ötödik felvonás harmadik jelenetével. Mielőtt elolvastam volna, arra gondoltam: Megpróbálja elfordítani magától Rosalie-t. Esztelen terv, mely már Constance-szal sem vált be, és ezúttal sem kecsegtet több sikerrel. Mit mondhatna a lányok, ami nem a tiszteletet és a gyengédséget fogja erősíteni benne? Csakhogy lássuk, mi történt! Elolvastam a jelenetet, és mélységesen meggyőződtem arról, hogy nincs nő, aki – ha a becsület utolsó szikrája megmaradt benne – Rosalie helyében ne fordult volna el öntől, s ne tért volna vissza szeretőjéhez; s megértettem, hogy az emberi szívet igazsággal, becsületességgel és ékesszólással bármire rá lehet bírni.

De hogy lehet, hogy a darab nem művészi lelemény, s mégis a legkisebb esemény is gondosan elő van benne készítve?

DORVAL A drámai művészet csak azért készíti elő az eseményeket, hogy megannyi láncszemként összefűzze őket; és csak azért fűzi össze őket a színművekben, mert a természetben is ilyen szigorú rendben következnek egymás után. A művészet még azt a kifinomult módszert is utánozza, amellyel a természet elrejtje előlünk az okozatok láncolatát.

ÉN Úgy vélem, a pantomim nemegyszer igen természetes és igen fortélyos módon segíthet az események előkészítésében.

DORVAL Bizonyára: és van is erre példa a darabban. Mialatt André elmesélte, milyen szerencsétlenségek érték a gazdáját,⁴⁶ százszor is eszembe jutott, hogy apámról beszél; és efeletti aggodalmamat olyan mozdulatokkal fejeztem ki, amelyek a figyelmes nézőben is könnyen felkelthették e gyanút.

ÉN Dorval, egészen őszinte leszek. Időnként olyan kifejezések ütöttek meg a fületem, melyeket nemigen használnak a színházban.

DORVAL Melyeket ugyanakkor senki nem merne szóvá tenni, ha egy neves szerző darabjában szereplnének.

ÉN Olyanokat is találtam, amelyek bárki szájából elhangozhatnak, a legjobb írók műveiben is előfordulnak, s lehetetlen volna megváltoztatni őket anélkül, hogy a gondolat ne szenvedne csorbát; de tudja, hogy minél romlottabbak egy nép erkölcsői, annál tisztább lesz a színpad nyelve, s hogy a bűn megteremti a maga saját nyelvezetét, mely fokozatosan elterjed, s ezzel tisztában kell lenni, mert veszélyes azokat a kifejezéseket használni, amelyeket már megkaparintott magának.

DORVAL Helyes a meglátása. Már csak az a kérdés, hol a határ, mennyire kell távol tartanunk magunkat a bűntől. Ha az erény nyelve oly mértékben szegényedik, ahogy a bűné gyarapszik, hamarosan megszólalni sem tudunk anélkül, hogy ostobaságot mondanánk. A magam részéről úgy vélem, számtalan olyan helyzet van, amikor az ember jó ízlését és erkölcsi elveit tartaná tiszteletben azáltal, hogy megvetően utasítja el a libertinusok e térhódítását.

Már most látom, hogy ha valaki társaságban nem szégyelli, hogy túlságosan kényes a füle, mások pironkodnak helyette. A francia színház vajon e példát akarja követni, s arra vár, hogy szótára olyan szegényes legyen, mint a dalszínházé, a tisztességes kifejezések száma pedig a zenei kifejezésekével legyen azonos?

ÉN Tessék, ennyit akartam elmondani a részletekkel kapcsolatban. Ami a cselekmény menetét illeti, egy hibát látok benne; lehet, hogy nem tartozik a tárgyhoz: ön majd eldönti. Megváltozik a darab jellege. Az első felvonástól a harmadik felvonás végéig az erény boldogtalanságáról van szó; a mű további részében pedig az erény győzelméről. Fenn kellett volna tartani a zűrzavart, ami egyébként nem is lett volna nehéz feladat, és folytatni az erény próbatételeinek és kínjainak bemutatását.

Például minden maradhatna úgy, mint a darab kezdetétől egészen a harmadik felvonás negyedik jelenetéig: Rosalie ekkor tudja meg, hogy ön nőül veszi Constance-t, fájdalmában elájul, és haragjában azt mondja Clairville-nek: »Hagyjon magamra... Gyűlölöm...«; ekkor Clairville gyanút fogna; ön pedig megharagszik a tapintatlan barátára, aki tört döf a szívébe anélkül, hogy észrevenné; és így érne véget a harmadik felvonás.

Most lássuk, hogy oldanám meg a negyediket! Az első jelenetet nagyjából úgy hagynám, ahogy van; csak hogy Justine elmondaná Rosalie-nak, hogy valaki hírt hozott az apjáról; hogy a hírnök titokban találkozott Constance-szal; és hogy a jelek szerint rossz hírek érkeztek. E jelenetet követné a harmadik felvonás második jelenete, amelyben Clairville Rosalie lába elé veti magát, és megpróbálja maga felé hajlítani a lány szívét. Ezután Constance következik, aki Andréval együtt érkezik; az inast kérdésekkel ostromolják; Rosalie megtudja, milyen szerencsétlenségek érték az apját: innen már nagyjából el tudja képzelni, miként érne véget a darab. Mivel Clairville és Rosalie szenvedélyét egyaránt felkavarta, talán még az eddigieknél is nagyobb bajba került volna. Időnként elfogta volna a kísértés, hogy mindent bevalljon. S végül talán meg is tette volna.

DORVAL Értem, mire gondol; de ez már nem a mi történetünk. És atyám mit mondott volna? Egyébként tényleg olyan biztos benne, hogy ez segített volna a darabon? Azáltal, hogy ilyen rettenetes szélsőségek közé szorít, egy meglehetősen egyszerű történetből igen bonyolult darabot csinált volna. Színpadiasabb lettem volna...

ÉN És szokványosabb is, ez igaz; de a darabnak egészen biztosan sikere lett volna.

DORVAL Meglehet, ugyanakkor igen rossz ízlésről árulkodott volna. Biztos, hogy így kevesebb nehézség lett volna benne; de azt hiszem, még kevesebb igazság és valódi szépség lett volna az izgalom fenntartásában, mint a nyugalom megőrzésében. Gondoljon arra, hogy ekkor kezdődnek az áldozatok, melyeket az erény vállal, s melyek aztán logikus láncolatot alkotnak. Nézze meg, hogy az emelkedett beszéd és az erőteljes jelenetek miként követik a patetikus helyzetet. Csakhogy e nyugalom közepette Constance, Clairville, Rosalie sorsa és az enyém is bizonytalan marad. Kiderül, mire készülök; de semmi nem mutat arra, hogy sikerrel járok. Tény, hogy Constance-nál semmit nem érek el; s még ennél is valószínűtlenebb, hogy Rosalie-nál több szeren-

csével járhatok. Az ön által felvázolt tervezetben vajon mi lehetett volna elég fontos ahhoz, hogy e két jelenetet helyettesítse? Semmi.

ÉN Már csak egy kérdésem maradt: ez a darab műfajára vonatkozik. Nem tragédia; nem komédia. Akkor hát micsoda, és hogyan nevezzük?

DORVAL Ahogy tetszik. De ha ön is úgy akarja, holnap együtt keressük meg a hozzá illő nevet.

ÉN És miért nem ma?

DORVAL Most mennem kell. Üzentem itt a közelben két gazdának; már közel egy órája várnak otthon.

ÉN Újabb peres ügyet kell rendeznie?

DORVAL Nem: kicsit másról van szó. Az egyik gazdának van egy lánya; a másiknak meg egy fia: a két gyermek szereti egymást; de a lány gazdag; a fiú nincstelen...

ÉN Ön meg azt szeretné, ha a szülők megegyeznének, a gyermekek pedig boldogok lennének. Vizontlátásra, Dorval! Holnap ugyanitt találkozunk.”

(Folytatása következik.)

Ludassy Mária

NYELV ÉS REND

De Bonald nyelvelmélete – a tradicionalista politikai filozófia paradigmája

Louis-Ambroise De Bonald (1754–1840), a francia restauráció meghatározó ideológusa politikai, filozófiai tradicionalizmusát a legtradicionalisabb elemekből építi fel: tomista típusú természetjogi tanítás, ultramontán katolicizmus, intranszigenens royalizmus. Stílusa sem vetekedhet Burke vagy De Maistre (pre)romantikus tirádaival, költői képeivel, retorikai bravúrjaival. Egyetlen elemében modern az elejétől a végéig premodern De Bonald politikaelmélete: az emigrációban Herdertől és Humboldtól tanult nyelvfilozófia történelemfilozófiai és társadalombölcseleti adaptációjával új érvet, sőt új argumentációtípust honosított meg az antiliberalizmus, az individualizmuskritika, az emberi jogok bírálata szférájában.

Első műve, mely egy évvel követte Joseph de Maistre **ELMÉLKEDÉSEK FRANCIAORSZÁGRÓL**, illetve Edmund Burke **KIRÁLYGYILKOS BÉKE** című opusait, **A VALLÁSI ÉS POLITIKAI HATALOM ELMÉLETE** (teljes címén: **THÉORIE DU POUVOIR POLITIQUE ET RELIGIEUX DANS LA SOCIÉTÉ CIVILE, DÉMONTRÉE PAR LE RAISONNEMENT ET PAR L'HISTOIRE**) 1796-ban nem várt sikert aratott: az ultraroyalisták, az emigráció ultrái szája íze szerint megírt tradicionalista-tekintélyelvű könyv itáliai hadjárata alatt Bonaparte kezébe került, s elragadtatással töltötte el az ifjú hadvezért, akinek korábbi liberális filozófus barátai és hívei (az „ideológusok”, Destutt de Tracy, Volney, Cabanis) ezzel a hatással magyarázták a leendő első konzul antiliberalis-autoritárius fordulatát. De Bonald, a többi királypárti ultrával ellentétben nem csak a restauráció idején térhetett haza: a császárság alatt a francia felsőoktatás

irányítójaként terjeszthette tekintélyelvű tanait, melynek mottója *Non est potestatis nisi a Deo*, nincs hatalom, mely nem Istentől ered.

A THÉORIE individuális szabadságjogok elleni érveléseiben két kulcsfontosságú helyen merül fel a nyelv problémája, ám még nem az individuum alávetttségének paradigmájaként, csupán a felvilágosodás „természeti” normája kritikájaként, illetve a humanista univerzalizmus, az „általános emberi” retorika bírálatában. A természeti állapot/természetes jogok elméletét Burke REFLECTIONS-jához hasonló érvekkel támadja: a „tisztá” természeti normához való visszatérés minden történelmi-társadalmi vívmányáról, civilizatórikus eredményről való lemondást (illetve ezek erőszakos lerombolását) jelentené, azaz a „vissza a természethez!” jelszava a barbárságba visz vissza minket – s ennek egyik illusztrációja a francia nyelv romlása a forradalmi egalitarianizmus következtében a kötelező tegezéstől a vulgaritás demokratikusnak csúfolt elterjedéséig: „*Maga a nyelv is megérezte e forradalom közeledtét. Hiába szegült szembe néhány jó író az az elkorcsosulással, melynek kútfőjét az idő tárta fel előttünk, a francia nyelv, Fénelon, Racine, Bossuet és Buffon nyelve, ez az egyszerű, ám minden alantasságtól ment, nemes, ám sohasem dagályos, szépen csengő és sohasem fáradó, pontos és sohasem homályos, választékos, ám sohasem mesterkéltné, metaforikus, de nem keresett nyelv, a tökéletesbített természet e valódi kifejezője nyerssé, faragatlanná, kurtává, vaddá, túlzóvá vált, mivel, mint mondták, a nyelvnek oly átgondoltnak, átértzettnek, erőteljesnek, festőinek kell lennie, mint maga a természet.*” (THÉORIE, Première partie, livre I., ch. 11.)

Míg a természeti norma a civilizatórikus vívmányok visszavevője De Bonald szerint, addig az ember tökéletesedési képességébe vetett hit hübrisze a lázadó ember bűnbeesését szimbolizálja: az egyén, aki Istenhez hasonlatosan a Jó és a Rossz közti különbség tudója akar lenni, aki szellemi alkotásaival az Eget ostromolja, aki az Emberiség divinizációjával (melynek manifesztuma az emberi jogok deklarációja) a legnagyobb istenkáromlást kísérti. Ám a bábeli nyelvezavar óta készen áll az isteni retorzió a végtelen tökéletesedés hívságos hite ellenében. „*Ma is, ahogy mindig, azt hangsúlyozom – írja De Bonald –, hogy a nyelvek sokfélesége jelenti a legnagyobb akadályt a hitetlenség és a gőg művének betetőzése előtt. Hozzátenném még itt: a filozófusok pártja, hogy művét tökéletességig fejlessze, mindig azt kereste, hogy miként szüntethetné meg a nyelvek sokféleségét, elterjesztvén egész Európában ama tudós társaság nyelvét, melyben műve a legnagyobb fejlettséget érte el. Minden népnek meg kell őriznie saját nyelvét, mivel minden nyelv megfelel ama nép szükségleteinek, amely beszéli...*” (THÉORIE, Deuxième partie, livre I., ch. V.) De Bonald Condorcet matematizált-univerzalizált nyelveideálja ellenében Herder nemzeti történelemben, népi kultúrában gyökerező nemzeti nyelveideálját fogadja el, miként a racionális reflexió absztrakt általánosságával szemben a reflektálatlan emóciók konkrét közegét. Ez utóbbi Burke REFLECTIONS-jának vezérmotívuma, ám az angol gondolkodóval ellentétben De Bonald úgy véli, hogy a felvilágosodás filozófiája nem merül ki a pusztá destrukcióban (a „csiszoltság” társadalmának, a „lovagiasság” korának lerombolásában), hanem új értékrendet, a világi humanizmusét posztulálta, s ez az igazán veszedelmes világnézet. „*Mindazonáltal a filozófia nem elégedett meg a rombolással, helyettesíteni akarta a leromboltat. A valóság helyébe absztrakciókat helyezett, a hatalmasoknál az ész kultuszát tette a vallás helyére, a népnél a törvény tiszteletét a hatalom félelme helyére, s minden embernél nem tudom, milyen filozófiai filantrópiát a keresztény karitás, a felebaráti szeretet helyére.*” (THÉORIE, Deuxième partie, livre I., ch. 11.) A filozófia nyelve a kritikai reflexió, a szabad vita nyelvezete, ami kizárja a Törvény és az Írás egyedül érvényes interpretációjának, a politikai és vallási hatalom lényegének elvét. „*Az Írás magyarázatának jo*

ga sem hagyatik minden megszorítás nélkül az egyszerű hívekre, mint a kálvinista vallásban, úgyhogy az egyéni hatalom a vallásban éppoly korlátozott, mint a politikai társadalomban...” (THÉORIE, Deuxième partie, livre III., ch. 11.) A francia monarchia és a római katolicizmus lényege, hogy Egy ember szólhat a Törvény vagy az Írás nevében, s a többinek hallgass a neve. Elsősorban az asszonyoké, a gyermekeké, de a gyermeki együgyűségben tartandó népé is. A népnek az írás, a közbeszéd képességével való felruházása a forradalom legádázabb tette De Bonald szerint (a másik a válás engedélyezése, mely a feleségnek éppúgy megengedte az impotens vagy kegyetlen férj eltávolítását, mint a fenséges népnek a tehetetlen vagy kegyetlen uralkodó elűzését). A HATALOM ELMÉLETE appendixeként jelent meg A TÁRSADALMI NEVELÉS ELMÉLETE (THÉORIE DE L'ÉDUCATION SOCIALE), mely a felvilágosodás nagy neveléseméleti témáját írja át tradicionalista-tekintélyelvű hangnembe. A pusztá érzékbenyomásokra alapozott materialista nevelési séma (itt Condillac és Helvétius a modell, nem Rousseau vagy Condorcet, akik maguk is bírálták az érzetbenyomásokra redukált ember szenzualista koncepcióját) képtelen számot adni az ember komplexitásáról: a nemzeti karakterek különbségét a fizikai-földrajzi adottságok különbözőségével magyarázza a történelmi-társadalmi okok helyett, a társadalmi rangkülönbségeket pedig a szellemi szférából a materiálisra vezeti vissza. Úgy váli, hogy egyazon nyelven kell szólni a társadalom különböző osztályaihoz, s hogy egyazon nevelés egyenrangúvá is tesz. Holott „*a nép, vagyis azok, akiket pusztán mechanikus foglalatosság köt le egész nap, örökké a gyermekség állapotában leledzenek: csak szívük van, és érzékeik működnek. Szellemük képtelen kitékinteni az emberi tudás tárgyaira, ezért nem is lehetséges és nem is szükséges ezekkel az ismeretekkel fárasztani őket. Mivel a félig megemésztett ismeretek, a hamisan és homályosan megértett és kifejezni is képtelen féligazságok teszik az egyes ember szegényét és az egész társadalom balszerencséjét. A nép értelmét érzelmeinek kell alkotnia, ezeket dirigálni kell, a szívét kell formálni, nem a szellemét*”. (THÉORIE DE L'ÉDUCATION SOCIALE, ch. I. ÉDUCATION DOMESTIQUE OU PARTICULIÈRE.) A nép vallása és erkölce a katekizmus: szavak, melyeket gondolkodás nélkül ismételt, tettek, melyeket előzetes reflexió nélkül követ. Ahogy anyanyelve szavain sem medítál, mielőtt megtanulná azokat... Ennél többet tanítani a nép egyszerű gyermekének több mint bűn, hiba: boldogtalan lesz a többlettudásával, ha meg kell maradnia kétkezi munkásnak. Ám még boldogtalanabbá lesz a társadalom, ha megindul a tömeges mobilitás: a szellem arisztokráciája a kard nemességének helyére vágyik, az isteni autorizáció nélküli írástudók az Írás interpretációjával bitorolják a felszentelt jogait. (Op. cit. ch. 8. DES GENS DE LETTRES.) „*E szekta alapdogmája a sajtó korlátlan szabadsága és a vélemények korlátozásmentes toleranciája*” (ibid). A szólásszabadság filozófiájának a kereskedőtársadalmak morálja felel meg: annyi jog, ahány individuális érdek, a társadalom – mint minden emberi reláció – csak szavakon, szabad szerződésen alapul, egyedüli értékmérő (és tekintélyforrás) a gazdagság, a termelés a fogyasztásért és a fogyasztás a termelésért elve. (Op. cit. ch. 11. COMMERCE.)

Ezzel a De Bonald szemében a jakobinus diktatúránál is apokaliptikusabb társadalomképpel szemben fogalmazza meg A TÁRSADALMI REND TERMÉSZETTÖRVÉNYEINEK ANALITIKUS ELEMZÉSÉ-T (ÉSSAI ANALYTIQUE SUR LES LOIS NATURELLES DE L'ORDRE SOCIAL, OU DU POUVOIR, DU MINISTRE ET DU SUJET DANS LA SOCIÉTÉ) a századfordulón, melyben a nyelv és a gondolkodás, a beszéd és az írás viszonya nemcsak véletlenszerű illusztrációja a „szubordinációban született”, a „csak a társadalomban és csak a társadalomért élő” ember természetrajzának, hanem alapvető paradigmája az ember történelmi-társadalmi determinációjának. A nyelvet, az írást autonóm módon feltaláló ember filozófiai képének felel meg az az ateista vízió, hogy az ember találta fel (ki?) Istent, hogy „*mint egy madárijesztővel*

rémisztgesse magát” és másokat vele (ESSAI, ch. II. p. 50.), ahogy „*a szavakkal való játék-ként létrehozta a politikai társadalmat, mely a kereskedőtársaságokhoz hasonlatosan kontingens társulás csupán, melyet akarattalagosan alkottak, úgy vélvén, hogy közösen alakítván ki érdekeiket, megalkothatják a társadalmi érdeket, ahogy pénzügyi érdekeiket egyesítik a kedvező kamat reményében, az emberek létüket vagyonukkal (leur être comme leur avoir) kezelik hasonlóképpen*”. (Op. cit. p. 51.) A kreacionizmus (az ember önmagát és társadalmát szabadon teremti a racionális érdekegyeztetés bázisán) e felfogásával De Bonald az ember *natura naturata* mivoltának szintoly szélsőséges formáját állítja szembe. Az ember semmit sem képes teremteni, fogalmi gondolkodása, az artikulált beszéd képessége, mindenekelőtt magának a nyelvnek a léte az ember teremtett voltának és az Istenség mindent eleve elrendező hatalmának közvetlen bizonyítéka. De Bonald Isten-érve az ontológiai istenérvnek Descartes ÉRTEKEZÉS-ében található variánsához hasonlít. Az emberi elmében és nyelvben megvan az örökkévaló, végtelen, tökéletes stb. lény eszméje s az ezt kifejező hangalak. Ha nem volna preexisztens a fogalom maga, akkor a szó valóban csak hangsor lenne, s „*ha az emberek nem kapcsolnák az örökkévalóság, a végtelenség, a hatalmasság fogalmát e hangértékekhez, akkor nem lenne különbség e hangsornak a civilizált emberek előtti kiejtése és a vademberek előtti elhangzása között*”, mint idegen pénznem elértelelnedne más kultúrkörben a szó. (ESSAI, ch. II. p. 52.)

A nyelv (isteni) adománya, illetve a beszéd kialakulása elemzésénél az igazi De Bonald-i *trouvaille* a társadalomnak mint mediátornak a vizsgálata. „*A másik nagy bizonyítéka egy embernél magasabb rendű intelligencia létezésének, s talán a legfontosabb, az az érv, amely az emberek nyelvhasználatán alapul. A modern metafizika nagy vívmánya annak bebizonyítása, hogy az embereknek jelekre van szükségük ahhoz, hogy gondolkodni tudjanak, azaz az emberek előbb elgondolták beszédüket, mielőtt kimondanák gondolataikat.*” (53.) Ennek bizonyítéka De Bonald szerint az a nehézség, ahogy anyanyelvünkön elgondolt gondolatainkat idegen nyelven fejezzük ki. „*Ebből az következik – folytatja Bonald –, hogy az ember nem képes feltalálni a jeleket, mivel nem találhatja fel azokat anélkül, hogy előzetesen elgondolta volna, de gondolkodni sem képes a jelek előzetes ismerete nélkül.*” (Op. cit. p. 55.) A filozófia nem tudott kitörni ama hibás körből, mely a gondolkodás és a nyelv, a nyelvhasználat és a társadalom egymást kölcsönösen feltételező fogalmai között feszült. A Teremtő közbeiktatása megoldja – vagy ami ugyanaz: érdektelenné teszi – a problémát: „*a Teremtő kommunikálta az embernek a nyelv elemeit, és a társadalomra hagyta annak kifejlesztését, avagy a Teremtő beszélő társas lényként teremtette az embert*”. A beszéd képességének adományozása nem immanens, tisztán emberi célok realizálása érdekében történt, hanem az isteni akarat közvetítése céljából: „*Isten, hogy megismertethesse az emberrel akaratát, nem forgathatta fel ama törvények működését, melyek szintén az ő akaratának termékei, hasonlóképpen az Isten és az ember közti kommunikáció csak az ember természetének megfelelő törvények alapján lehetséges... Isten tehát beszédre és írásra készítette az embert, hogy taníthassa őt, s valóban mely eszköz lenne inkább megfelelő az emberi természet számára, mint a nyelvi közvetítés eszköze?*” (ESSAI, ch. III. p. 65.) A köznapi értelemben vett csodák tehát lehetőség szerint kiküszöbölhetnek, mivel azok megjelenési módja általában individuális: egy ember tanúbizonysága szolgál az egész emberiség megvilágosodására, ami – mondja meglehetősen aufklérista módon De Bonald – tág teret ad a csalók, az önjelölt próféták számára. De az sem elfogadható, ha Isten minden egyes emberrel individualiter közli parancsait: ez mindenfajta eretnokség, mindenekelőtt a protestáns szubjektivizmus bázisa lenne, mivel minden magánember csalhatatlanságot vindikálhat magának, ha önnön belső sugallata az isteni törvény letéteményese lehetne: „*Az a feltételezés, hogy Isten általános akaratát minden egyes individuummal külön inspiráció révén*

közölte, a társadalmat garancia nélkül hagyja a vakbuzgósággal szemben, a privát víziókról regélő lelkesültséggel szemben vagy a hamisításokat szándékosan kitaláló haszonlesőkkel szemben: mint individuális eszköz általában – mivel magánútleleten alapul – az egyéni sugallat nem képes a társadalom számára szigorú szabályként szolgálni. Ez döntötte romba a protestáns társadalmakat, melyek ahelyett, hogy egy látható és hallható autoritás szavára hagyatkoztak volna, a magáninspirációk és a privátérzületek bázisán burjánzó szekták bizonytalanságát tették meg a társadalom törvényévé, az örökké változó egyedít általános és állandó szabállyá...” (Op. cit. p. 68.) Innen egyenes út vezet az erkölcsi érzék, a szívünk mélyére írt erkölcsi törvény szubjektivistá mítoszához, mely nemcsak a transzcendens bázisú normativitást zárja ki, de kizár minden interszubbektivitást is, „mivel minden ember csak maga ítélni tudja, hogy mi van a szíve mélyére írva”. Hogyan ítélné meg a társadalom tagjainak tetteit, ha azok a tiszta szívvel végső autoritására hivatkoznak? Az állam sem érvényesíthetné büntető szankcióit, ha nem nyilvánosan kihirdetett törvények, hanem csupán egyenként fülbe sügött instrukciók alapján tudatná a polgárokkal rendelkezéseit.

Condillac és Helvétius, Locke francia tanítványai De Bonald szerint még továbbfejlesztették az erkölcsi érzék tanát: csupán a pillanatnyi érzetbenyomások realitását ismervén el, nem csupán egy abszolút privát nyelvet alkotnak, hanem ráadásul olyat, mely minapi érseitek és mai napi benyomásai között sem képes garantálni a kommunikációt (ezt az érvet már Diderot is felfedezte a Helvétius cáfolatában harminc évvel korábban). Ahogy a szenzualista szerzőknél nem lehet felülbírálni, „az én itt és most lát látok” kijelentését, akképpen elvileg felülbíráhatatlan Rousseau savoyai vikáriusának „amit jónak érzek, az valóban jó, amit rossznak érzek, az valóban jó” tétele (amihez De Bonald nem mulasztja el hozzáfűzni, hogy atyai érzések persze nem voltak a szerző szívébe vésve...), „A szív mélyébe írt erkölcsi parancs jól hangzó frázis lehet a költői deklamációkban, de a társadalom működését nem lehet egy metaforára alapozni. A katolicizmus sokkal jobban érti az emberi társadalom érdekét, mivel távol áll attól, hogy minden embert a magánérzületére, személyes inspirációjára bízna, megtiltja még egy angyal szavainak meghallgatását is, ha azok az isteni kinyilatkoztatással, a Szentírás szavaival ellentétesek, ha nem felelnek meg a Legfőbb Lény akaratának publikus, az egész társadalomnak tett kinyilvánításának.” (Op. cit. p. 70.) A kinyilatkoztatás egyértelműségéhez az szükséges, hogy Egyvalaki tolmácsolja, ám ez az egy nem lehet egyszerű emberi lény, ahogy közvetlen isteni szózat sem, hanem „a” közvetítő (mediátor), az Isten-Ember, aki egyedül szólhat Isten nevében minden emberhez. Az Egy beszél, és mindenki más hallgat nem csak a vallási világ, az egész politikai rend paradigmája, „mivel természetes a kommunikáció Isten által teremtett rendjében, hogy egy személy szóljon, és mindenki más hallgasson, hogy egy ember parancsoljon, és mindenki engedelmeskedjék. Csak a hatalom szólhat parancsoló módban, az alattvalók csupán meghallgathatják parancsait”. (Op. cit. p. 77.)

De Bonald szerint az északi (germán) népek nyelve fejezi ki világosan „a hatalomember” parancsoló logikáját, „e nyelvek megőrizték az ősi nyelvi naiv egyszerűségét és a primitív alkotmány bölcsességét, szemben a rómaiak mesterkelt nyelvével, melyet megromlott a demokratikus intézmények mesterkelt tákolmánya”. A modern parlamentarizmus a bábéli nyelvzavar újjászületését jelenti: mindenkinek joga van beszélni, és mindenki egyszerre akar hozzászólni. „Szinte szégyellek kimondani egy ilyen egyszerű igazságot: egy demokratikus állam alapintézménye a szónokok szüntelen beszéde, ám végül is csak egy ember terjesztheti elő a törvényt, amit a többi elfogad, mert ha egyszerre ketten javasolják azt, akkor a dolgok fizikai szükségszerűsége folytán senki sem fogja megérteni, ezért a szót meg kell vonni az egyiktől, hogy megadhassák a másiknak.” Csakhogy a tisztas teokráciákkal ellentétben a parlamentáris demokráciákban nincs szükségszerű törvénye e kiválasztásnak: a vak véletlenül mű-

lik, hogy ki szól(hat), ki hozza a törvényeket. „Egy törvényhozó gyűlés tehát a szó szoros értelmében a hatalom lottózója, ahol váltakozva húzzák ki a nyerő határozatokat.” (ESSAI, ch. III. p. 88.) Itt nincsenek többé szubsztantív törvények, az isteni parancsolatokra visszavezethető előírások, csupán az emberi szó, a szubjektív szeszély alapján megkötött szerződések, melyek elszállnak, ha az azt létrehozó magánérdek módosul. Sokat adnak a parlamentáris rendszerben a jogi formákra: maga a törvényhozás „*sem több, mint a törvényalkotás formáinak szabályozása*”. (Op. cit. p. 107.)

Az isteni autorizációjú hatalom lényege az állandóság, az örök és változatlan jelleg, alaptörvénye „*quod semper ubique et ab omnibus*” érvényes. Nincsenek lokális variációi, egyéni eltéréseket nem ismer: „*az isteni szótat helytől és időtől függetlenül, változtatás nélkül kell eljusson minden emberhez, mivel ez tudatja az emberrel minden ismeretüket a világról, minden kötelességüket az embertársaikkal való viszonylatban. Ezért Isten szavait változatlan, örök és egyetemleges formába öntötte az Írás által, mely nem más, mint mindörökké rögzített beszéd, mely mindig, mindenütt, minden ember számára azonos*”. (ESSAI, ch. IV. p. 120.)

A modern demokráciák előtt minden törvényhozó visszavezette pozitív törvényeit egy ilyen, magának közvetlen isteni eredetet vindikáló írásra, melynek isteni stigmáját keletkezése korának az ismeretlen ősiség homályba veszése adta, valamint az a mélységes bölcsesség, mely a társadalom törvényeit és az ember kötelességeit egységesen elrendezi. Isten parancsainak minden kultúrkörben voltak felkent szószólói, ám a beszédértés képessége, a nyelvhasználat adománya egyetemes emberi kiváltság. „*Amilyen szükségszerű, hogy az isteni szótat minden emberhez eljusson az azt kommunikálni képes kevesek jóvoltából, ugyanilyen szükségszerű, hogy az ember Istentől elnyerje a beszéd képességét, mely éppoly csodás, mint az írás adománya*.” Isten parancsainak univerzális jellegét csak a fogalmi gondolkodás kifejezésére képes betűírás adhatja vissza, mely a civilizáció viszonylag magas fokán lehetséges: „*nem a képirásról beszélek, melyet másként hieroglifáknak neveznek, mely nem más, mint a tárgyak szimbolikus képe, s amely a gyermekkorukat élő népek írásmódja, hanem a fogalomírásról, a főnóciáiak és főként a héberek írásmódjáról, azaz a civilizált népek vívmányáról, arról az írásról, mely a hangot rögzíti, miközben a szemhez szól, mintegy testet ad a gondolatnak*”. (ESSAI, ch. IV. p. 124.)

A tradicionális társadalmak a szóhagyomány, a kollektív emlékezet által továbbörökített törvényeken alapultak, a civilizált népek az ÍRÁS által inkorporált isteni parancsolatokon. A modern, szerződéselvű társadalom De Bonald szerint azt teszi meg alapjává, ami szétbomlaszt minden közösséget: a magánérdeket, abból akar egyesülést létrehozni, ami elszigetel: az önszeretetből, az individualitás „*végtelenül megosztó elvét*” akarja a társadalmi kapcsolatok kiindulópontjaként kezelni. „*Isten csak függőségről beszél az embernek, sohasem a szabadságról, pontosabban az ember igazi szabadsága alávetettségében van*” – írja. Az isteni parancsolatok mindig Istennel és a többi emberrel, a vallással és a társadalommal kapcsolatos kötelességekről szólnak, sohasem a jogokról: a szociabilitás isteni adománya kötelezettség, az individualitás biológiai ténye kísértés. Az egyéni érzékenységen alapuló együttérzés nem erény, inkább nőies gyengeség, a keresztény karitás kötelesség, társadalomformáló erő. Condorcet az egyéni jogok primátusával minden emberi társadalom felbomlasztója: „*az embernek a társadalomban nincsenek jogai, csak kötelességei*” – írja egyik kommentárjában. (OBSERVATIONS SUR UN OUVRAGE POSTHUME DE CONDORCET INTITULÉ: ÉSSUISSE, in: *Conservateur*, 1809. január 19.) Egyben még az emberi jogok nyilatkozatával is egyetért: azzal, hogy egyetemes deklaráció, s ezzel a magánmeggyőződés homályából a nyilvános térbe vitte ki a jogi vitát. „*A törvény – szól e híres nyilatkozat – az általános akarat szabad és egyöntetű kinyilatkoztatá-*

sa. *Am eme hírhedett nyilatkozat szerzői jogok deklarációja és általános akarat alatt az individuumok sokaságának kollektív akaratát és egyéni jogait értették, azaz a népakaratot, mely tökéletlen, mint maga az egyes ember, sőt még tökéletlenebb, mivel az érdekek hatására és a szenvedélyek szavára alakul ki az emberek sokaságából...*” (ESSAI, ch. IV. p. 162.) Azt, hogy az akarat kommunikálhatatlan és ezért képviselhetetlen, még maga Jean-Jacques Rousseau is elismerte, csupán az egység és oszthatatlanság attribútumaiban nem ismerte fel az isteni stigmát. (ESSAI, ch. V.) Az, hogy „a szuverenitás letéteményese a nép” *ex definitione*, azaz meghatározásból eredően képtelenség, mivel azt a képtelenséget (önellentmondást) állítja, hogy „az alattvaló a hatalom”. (ESSAI, ch. VI. p. 208.) Hasonlóképpen a rangok eltörléséből származó „citoyen” kifejezéshez, mely megkülönböztetés nélkül mindenkire, azaz senkire sem vonatkozik meghatározott módon (ibid). A nevek egy „jól szervezett társadalomban” *per definitionem* családnevek: „Az ember örökkévalóságát örökségnek nevezik.” (ESSAI, ch. VI. p. 197.) Az individuum már Burke-nél is csupán „mint az ősi légy”, De Bonald-nál még úgy sem: családon kívül nincs emberi élet (a családot persze korporációk helyettesíthetik a papok, hivatalnokrend vagy katonák esetében), az egyéni lét nemlét. „Az örökletes nevek használata a faji és nemzeti patriotizmus fő táplálója” minden tradicionális társadalomban, csak a modernitás szeretné a rang/név család-szervező szerepét felváltani az individuális vonzalommal: „a családban, ahol nem tudták teljesen lerombolni az örökletességet, elemeire bontották azt: a szilárd családi kötelekeket a házastársi gyengédség, az atyai szeretet, a gyermeki hála szubjektív szálaival váltották fel”. (Op. cit. p. 225.)

A tradicionális hatalom a társadalmi korporációk irányába kibővítette, a modernitás az individualitás irányába leszűkítette a családi kapcsolatokat. A családokban a rögzített rang a meghatározó, az individuumok esetében az egyedi tehetség, ami a társadalmi mobilitás veszedelmes robbanómotorja: „A tehetség tenni akar, ám egy jól megalakított államban csak megőrizni kell: a tenni akarás a forradalmasítás szinonimája.” (Op. cit. p. 247.) A magát szabadnak tudó individuum mindent meg akar újítani: a társadalmi rendeket egyének aggregációjává változtatja, a hivatásrendeket a korporációhoz nem kötődő lebegő individualitással helyettesíti, sőt még az örökletesség-kontinuitás letéteményeseként felfogható nyelvet is felforgatja nyelvújításnak nevezett nyelvrontással, hagyományos hitek és rangjelzések kiiktatásával, nemzetidegen neologizmusok erőltetésével. Ilyen mindenekelőtt a gondolat- és vélemény szabadságról szóló szabadelvű tanítás, mely minden külső kontrollt elvet a gondolati vétségek esetében, holott nincs csak magára vonatkoztatott gondolat: nyelvi kifejezés nélkül nem tudjuk elgondolni gondolatainkat, márpedig a nyelv *par excellence* társadalmi termék (azaz isteni adomány, mivel Isten szociábilisnak teremtette az emberi természetet), tehát ellenőrzése a társadalom joga (s mint láttuk a Condorcet-kritikában: az embernek nincsenek jogai sem a társadalmon belül, sem kívül, még kevésbé a társadalom ellenében). „Azok a veszedelmes írások, melyek a gondolkodó lényt a gondolkodó lény által akarják magyarázni, holott a beszélő lény a gondolkodó magyarázata, lévén a nyelv a gondolkodás kifejezése és képe. A beszéd maga nem más, mint exteriorizált gondolat.” (Op. cit. p. 252.) Márpedig ami külsővé vált, az társadalmi ügy. Ha volna olyan ember, aki csak saját érzetbenyomásait tudná kifejezni, akkor privát nyelve valóban senki és semmi másra nem vonatkozna – ezért akár „szabad” is lehetne. Ám a nyelvhasználó ember elszakíthatatlan láncsal kötődik elődeihez – a nyelv használatával tanulja meg mindazt, amit az ősök felhalmoztak tudásban és tisztelőben, tekintélyben és tradícióban. „A nyelvek jelentik az emberi nem igazi archívumait.” Az állatban, a pusztán fizikai testként felfogott emberben nem

találhatjuk meg a nyelv szükségességének magyarázatát, ám a gondolkodó és társas lény meghatározásából nem hiányozhat a kommunikáció kényszere és képessége. „Az a tény, hogy nem tudunk beszélni gondolkodás nélkül, azaz anélkül, hogy egy fogalmat kapcsolnánk szavainkhoz, valamint az, hogy nem tudunk gondolkodni beszéd nélkül, azaz anélkül, hogy egy nyelvi jelet kapcsolnánk fogalmainkhoz, az ember társadalmi lényként való meghatározásának alaphizonyítéka.” (Essai, ch. VI. p. 263.) Condorcet, midőn „minden gondolkodásra és erkölcsi eszmék kialakítására képes lény” alapattribútumaként határozta meg az emberi jogok gyakorlását, csak arról feledkezett meg, hogy mind a gondolkodás képessége, mind az erkölcsi eszmék eredete társadalmi kontextust tételez, tehát minimum nyelvhasználatot – ami nem lehet az egyes ember „természetes” tulajdonsága, a társadalomhoz képest preexisztens adottság. Az erkölcsi eszmék eredetének kérdése – az, hogy miképp sajátíthatja el a gyermek a jó, a kötelesség stb. szavak használatának képességét – De Bonald szerint önmagában is megcáfolja mind az asszocialista pszichológia (Condillac) által képviselt nyelvsajátítási modellt, mind a karteziánus racionalizmus individualista apriorizmusát (Condorcet), ami a tanító kötelességévé tenné, hogy minden egyes gyermeknek racionális argumentációval igazolja egy szó jelentését, használatának szabályait. Márpedig egy adott nyelven nem lehet „bebizonyítani” az illető nyelv szókészletének, nyelvtani szabályainak racionalitását – azt, hogy a jó szót miért az adott betűsor jelenti, csak e nyelv történetével, tradíciójával, etimológiájával lehet magyarázni, *clare et distincte* karteziánus módon, „matematikailag bizonyítva” biztosan nem. Illetve egy módon érvényesülhet a matematikai analógia: az a gyermek, aki nem fogja fel a „két pont között a legrövidebb út az egyenes” igazságát, nem további felvilágosításra szorul, hanem gyógypedagógiai segítségre. „Le kell mondani arról, hogy matematikát tanítsunk ezeknek a gyenge elméknek.” (Op. cit. p. 275.) – Ahogy a süketnémák sem képesek meghallani az isteni ígét, a vakok meglátni a világ harmonikus rendjét... Nem individuális, hanem társadalmi „apriori” az Isten, a Rend, a Kötelesség fogalma és a matematikai definíciók: az egyes ember, ha társadalmi-nyelvi köteléken kívül él, sohasem képes felfedezni ezeket. „Bármely természetes is emez igazságok ismerete, az ember számára megfelelő kifejezőmód nélkül mindörökre ismeretlenek maradnak; ha az ember nem lép társadalmi kapcsolatba a többi emberrel, nem sajátítja el a megfelelő nyelvi kifejezést, mely nem más, mint egy társadalmi tradíció vagy családi örökség átvétele, melyet nemzedékről nemzedékre továbbad, a család a beszédképesség kialakítását, az elpusztíthatatlan írást mint a nemzetek örökségét.” (Op. cit. p. 301.)

A felvilágosodás előítélet-ellenes harca ezt a kontinuumot, ezt a civilizatórikus örökösödési láncot kívánja megszakítani: ha Burke azt mondta, hogy „előítéleteinket azért imádjuk, mert azok előítéletek”, akkor De Bonald úgy folytatja, hogy mi magunk, tudásunk, kultúránk és társadalmunk nem más, mint a nemzedékről nemzedékre a nyelv által átörökített előítélet. Ami sohasem lehet – ahogy azt Condorcet kívánta – a szabad vizsgálat tárgya, mert az megsemmisít minden morált, melynek lényege a reflektálatlan azonosulás. „A népek számára az erkölcsi előírások a gyermekkorban elsajátított előítéletek.” (SUR LES PRÉJUGÉS, *Mercur*, 1810. november 7.) „A nyelv maga sem más, mint egy előítélet, melyet előzetes vizsgálat nélkül sajátítunk el, sőt előbb, mintsem a vizsgálódás képessége kialakult volna.” Az előítéletek az anyanyelvvél, az anyanyelvben öröklődnek át: kritikai vizsgálatuk nemcsak veszedelmes, hanem *stricto sensu* lehetetlen, mivel máshogy, mint anyanyelvünkön nemigen tudjuk górcső alá venni az abban rögzült előítéleteket, azaz előbb össze kellene törnünk az eszközt, mellyel megtisztíthatnánk elménket a téveszméktől. „Az előítélet társadalmi termék”, írja De Bonald, tehát az ellene indított harc

társadalomellenes. Az előítélet továbbító közege a nyelv – folytatja, tehát a nyelvet kell(ene) lerombolni ahhoz, hogy az előítélet-mentes közoktatást, Condorcet álmát, valóra lehessen váltani. „Az előítélet a legnagyobb, meg lehet, egyedüli formája a népnevelésnek” – nem véletlen, hogy a felvilágosodás inkább oktatásról beszélt: „A múlt század legnagyobb tévedése volt, hogy a szellemi oktatás és nem az erkölcsi nevelés fontosságát hangsúlyozta, a kritikai gondolkodás és nem a vallási dogma erősítését akarta, azaz az ember, mindig az egyes ember és sohasem a társadalom elsőbbségét hangsúlyozta...” (Ibid.) Ám mivel a társadalmat megőrző vallási „előítéletek” nyelvi formájának szétfűzése is csak a nyelv eszközében (szóban vagy írásban) lehetséges, a nyelvben inkorporálódó konzervatív erő felülkerekedik: a régi rend restaurációja nemcsak történelmi és politikai-filozófiai szűkszerűség, hanem nyelvfilozófiai evidencia is.

A restauráció után De Bonald főcenzori pozícióban folytatta a liberális individualizmus elleni harcát, két konzervatív sajtóorgánumban – a *Conservateur* és a *Défenseur* – hasábjain csakúgy, mint a parlamentben. Témái továbbra is a (vallási) nevelés primátusának hangsúlyozása a (felvilágosító) oktatással szemben, a nyelvben inkorporálódott tradíciók/tekintélyek, hitelvek és előítéletek paradigmájának kiemeléseivel. „Az előítéletek készen kapott ismeretek, melyeket megszületve a társadalomtól kapunk, s amelyeket a nevelés ad tovább, szemben a csupán magánértelmünk tekintélyére támaszkodó ismeretekkel, melyeket az oktatás továbbít. Ha egy generáció hirtelen megfosztatna a beszéd képességétől, minden következő generáció néma lenne, hasonlóképpen, ha a vallási nevelés egy népnél húsz évre teljesen megszűnne, a következő nemzedék ateista lenne.” (DE L'ÉDUCATION ET DE L'INSTRUCTION, *Conservateur*, 1819. november.) Ez ugyan némiképp ellentmond az Isten által közvetlenül az elménkbe táplált tökéletesség, végtelenség és mindenhatóság fogalmakról szóló De Bonald-i téziseknek, illetve csak akkor lenne igazolható, ha a szavak használatának betiltásával ki lehetne iktatni a vonatkozó fogalmak kialakulását is. A szűkszerűen plurális oktatással szemben a vallási nevelés lényege az egy és oszthatatlan, elvileg vitathatatlan (tehát kvázi csalhatatlannak tekinthető) katekizmusba foglalt hitigazságok bevésése a gyermek elméjébe, még inkább a szívébe. „A nevelés bázisa görög szóval az, amit katekizmusnak nevezünk, és a katekizmus kapcsán újra és újra el kell mondanom azt az alapelvemet, hogy ennek egy és ugyanannak kell lennie mindig és mindenütt. Az egész királyságban egységes kell legyen a tanítás tartalma. EGYSÉG! EGYSÉG! EGYSÉG!” Ami feltételezi a szent könyvek egy központú interpretációját – s a protestáns felfogással ellentétben a SZENTÍRÁS szövegének távol tartását az egyszerű hívektől, mert a magányos olvasó gyakran eretnek értelmezésre vetemedik. A legjobb, ha a többség nem is tud olvasni, mert ezzel kevesebb a kísértés az egyéni értelmezésre. „A vallásoktatás nem más, mint minden individualitás formális elfojtása, a személyes ízlés és magánvélemény visszaszorítása, a kötelesek kizárólagosságának hangsúlyozása, az általános szolgálat oltárán való feláldozása minden magánmegnyilvánulásnak.” (DE L'ÉDUCATION PUBLIQUE, *Conservateur*, 1819. október.)

Koncepciója: egyetlen könyv, egyetlen interpretáció – egységes köznevelés, azaz a filozófusok vallási toleranciát és pluralista közoktatást követelő felfogásának totális tagadása. De Bonald felfedezi Comte híres-hírhedt érvét a véleményszabadság ellenében: „A természettudományok nem tolerálják a tévedéseket – hogy lehetne megengedhető a tökéletes erkölcsi tolerancia?!” (RÉFLECTIONS PHILOSOPHIQUES SUR LA TOLÉRANCE DES OPINIONS, *Mercur*, 1806. június.) Az igazság nem a mezotész, az arany középút, mint az erény, ezért nem lehet toleráns a tévedéssel szemben, nem ismerheti el a sokféleséget erényként. A gondolat szabadságának követelménye különben is abszurd: maga Isten sem

tudja megakadályozni a gondolat szabadságát, a szólás viszont társadalmi közeget tételez, tehát a társadalom joga és kötelessége a korlátozás. „*A tolerancia kérdése majdnem mindig egy szójáték formájában jelenik meg. Akik a gondolat szabadságát követelik, alig kevésbé képtelenebb követelést fogalmaznak meg, mint azok, akik a vérkeringés szabadságáért emelnének szót. Még maga Isten sem akadályozhatja meg, hogy az ember azt gondolja, amit akar. Ám amit szofistáink értenek gondolatszabadságon, az a hangos gondolkodás szabadsága, azaz a gondolatok publikálásának a szabadsága, a nyilvános beszéd vagy az írásos publikálás szabadsága, ami magában foglalja a más gondolatok elleni harcot. Mivel beszélni és írni társadalmi tettet jelent, mégpedig civilizált nemzeteknél minden emberi cselekedet közül a legfontosabbakat, a gondolkodás szabadsága így teljes cselekvési szabadságot jelentene, ám hogyan lenne megkövetelhető egy kormányzattól a teljes cselekvési szabadsággal szembeni tökéletes tolerancia... Egy hamis véleménynek toleránsnak kell lennie, mivel nincs jogalapja más vélemények elítélésére, ám az igazság kizárólagosságát követel, egy igaz vélemény szükségképpen intoleráns a vele ellentétes véleményekkel szemben.*” (Op. cit.) Szubsztantív, tartalmi meghatározásra azonban nem törekedhet De Bonald – ez maga is eretnek eszme, protestáns gondolat lenne –, csupán az igazság definíciójának, még pontosabb, ha úgy fogalmazok: definiálójának procedurális meghatározására. Ez De Maistre-nél a pápai infallibilitás, De Bonald-nál a zsinati határozatok hagyománya. A Voltaire-féle *Écrasez l'Infâme!* e hagyomány lerombolásával nemcsak a keresztény civilizációt dönti romba, hanem az egész emberi történelem tekintélyekben, tradíciókban, supraindividuális szokásrendszerekben, reflektálatlan nyelvi struktúrák használatában rögzült rendszerét. „*A szabadság szó, az írástudók függetlenségének deklarálása az emberi jogok nyilatkozatához hasonlatosan minden társadalmi tekintély tagadását jelenti, ami a XVI. században véres vallásháborúkhöz, a XVIII. században pedig még véresebb forradalmakhoz vezetett*” – a tegeződő polgártársak kölcsönösen lemészárolják egymást a Tolerancia és a Szabadság jelszával, míg a magukat szubordinációba születettnek tudó, tekintélytisztelő alattvalók a keresztény karitász kötelékében nem értelmek, hanem élük az ÍRÁS parancsait. (DES ÉCRITS DE VOLTAIRE, *Défenseur*, 1819. december.)

Az 1810-es évek filozófiai főműve a DÉMONSTRATION PHILOSOPHIQUE DU PRINCIPE CONSTITUTIF DE LA SOCIÉTÉ, mely 1818-ban jelent meg, és De Bonald nyelvfilozófiai és társadalomelméleti gondolatainak monografikus összefoglalását adja. A rezüméjelleg sajátossága a gyakori ismétlés – ennek feltehetően pedagógiai szerepet is szánt a szerző, valamint az apró modifikációkon keresztül tetten érhető hangsúlyeltolódások. A BEVEZETŐ a XVIII. századi filozófia rituális kritikája mellett immár a korabeli egyetemeken domináns eklektikus filozófia és a kantianizmus térhódítása ellen is szót emel: „*Az eklektikus filozófusok számára csupán önmaguk jelentik gondolataik tárgyát és alanyát, nem elmélkednek másról, mint saját gondolataikról. Az ő filozófiájuk az ÉN filozófiája, és ez az ÉN állandóan visszatérő motívum az írásaikban. Tudományos vizsgálódásaik legkedvesebb tárgya, midőn saját öntudatukat vizsgálják...*” (Op. cit. p. 426.) Ebből az öntudatból alkotnak önmagának törvényt adó istenséget, végső tekintélyt és teremtő hatalmat, ám De Bonald „*a nyelv révén bizonyítja, hogy a nyelv eredeti transzmissziója egy, az embernél előbb létező és szükségképpen magasabb rendű létező*” tételezése nélkül lehetetlen. (BEVEZETŐ, p. 427.) Az ellentétes feltételezés a naturalista evolucionizmus hipotézise, mely szerint „*kedvező körülményeknek köszönhetően az ember tisztán természeti lényként fejlődött ki, előbb citrom volt napsütötte tájakon, majd moszatként élt a nedves vidékeken, aztán rovar lett, majd hal, négy-, aztán kétlábú állat – e hipotézis alapján már könnyű kialakítani a saját nyelvét feltaláló ember képtelen képzetét*”. A nyelv „eredeti transzmissziójának”, azaz isteni eredetének legfőbb bizonyítéka és az evolucionista elv cáfolata De Bonald szerint, „*hogy teljes képtelenség a be-*

széd ember általi feltalálása, mivel az ember nyelv nélkül még a feltalálás gondolatáig sem jut hat el, jelek nélkül saját gondolatait sem fogja fel”. (Ibid.) Ha egymagában az ember még önnön gondolatai artikulálásáig sem jut el, még kevésbé képes a kommunikáció szükségességét annak előzetes kimondása nélkül embertársaival közölni, azaz „mindent összevetve a beszéd alapvetően szüksége a beszéd feltalálásához”. (428.)

A süketnémáknak azért nincsenek fogalmaik, mert nem bírják azt kifejezni képes jellel, hangalakkal, azaz szerinte „azért némák, mert süketek”. Ahogy az a gyermek is néma marad, akihez senki sem szól, és néma maradna az egész emberiség, ha egy isteni kéz nem gondoskodna a belső beszéd és az exteriorizált gondolat közti *pre stabilita harmoniáról*: „A belső beszéd, azaz a gondolat szükségessége ahhoz, hogy ki tudjuk fejezni magunkat, azaz érzékelhetővé tegyük gondolatainkat, és a hang kifejezés, azaz a külső beszéd szükségessége ahhoz, hogy gondolatainkat ki tudjuk fejezni, érzékelhetővé tudjuk tenni a többi ember számára, a bizonyítéka annak, hogy szükség van a beszéd elgondolására ahhoz, hogy gondolatainkat ki tudjuk mondani.” (DÉMONSTRATION, BEVEZETŐ, p. 428.) S e kölcsönös feltételezettséget – vagy ha formális-logikai módon fogjuk fel: hibás kört – csak közvetlen isteni intervenció oldhatja meg vagy fel, a testet öltött Ige, a szóvá alakult gondolat misztériumával. A társas lényként teremtett ember beszédfejlődése avagy a beszédképességgel teremtett lény szükségszerű szociabilitása egyenrangú hipotézisek De Bonald-nál, mindkettő „a nyelvi kifejeződés nélküli gondolat” lehetetlenségét bizonyítja, azaz „a nyelv eredeti transzmissziójának szükségességét”. A szabadon lebegő individualitás filozófiai feltevésének mindennapos cáfolata „a nyelv állandó átadása a társadalmi élet minden résztvevője számára”, s az, hogy aki ebből a nyelvi kontinuumból kimarad, sohasem válik gondolkodó és gondolatait kifejezni képes lényvé. „Én az általános emberi és a különös nemzeti társadalmak állandó és örök tulajdonságait kerestem, minden emberi társadalom változatlan jellegzetességeit... s végül e társadalmi törvények és tulajdonságok kifejeződését a nyelv legismertebb használati formáiban találtam meg, miképpen legáltalánosabb fogalmaink alaptípusait és értelmezéseit is a nyelvhasználat szabályaiban fedeztem fel.” (Op. cit. p. 437.)

A nyelvhasználat alaptörvénye, hogy csak társadalmi közegben lehetséges: a „szabad” szellem ősnemzése vagy az asszociációs pszichológia érzet-benyomás mozaikja sohasem vezethet el az emberi kommunikáció megértéséig. Ezért a módszertani individualizmus legjobb kritikája a nyelv elmélete: „Ez az igazi alkalmazott társadalomfilozófia. A modern filozófiai iskolák, legyenek akár materialisták, akár eklektikusak, az individuális ember filozófiái, Én-filozófiák. Én a társadalmi ember filozófiáját akartam megalkotni, a Mi filozófiáját. Egyedül a Mi filozófiája a helyes filozófia, mely képes a gondolkodó és beszélő, tehát a társadalmi ember kifejezésére, az emberére, aki nem fogható fel társadalmon kívül” – s ezzel nyelvi szabályrendszeren, közösség megszabta kommunikációs keretfeltételeken kívül. „A társadalom az ember egyellen, sőt egyellen igazi természete” – írta a politika nyelvéről szóló cikkében. (DE LA LANGUE DE LA POLITIQUE, *Conservateur*, 1819. december.)

A társadalom természeti szükségszerűségként való meghatározásával szemben áll a társadalomnak szabad szerződésként való definíciója, „mely a kereskedőtársaságok és a társas vállalkozások” analógiájára képzelet el a „családi, vallási és politikai közösségek” kialakulását, s e szóbeli egyezés alapjául szolgáló nyelvet is konvencionálisnak, azaz az individuumok önkényes elhatározása termékének tekinti. Ezzel a társadalmi szervezetet, a politikai hatalmat egy minden nemzedékkel – *stricto sensu* minden individuum megszületésével – újraalkotható és újraalkotandó mechanizmusként fogja fel, melyben az előző nemzedékek alkotta civilizatórikus vívmányok megsemmisülnek vagy csak véletlenszerűen őrződnek meg. Még magát a nyelvhasználatot is újra kellene kitalálni vagy legalábbis szabályozni minden új generáció (Condorcet esetében minden

új kisiskolás) kedvéért, nehogy a választás szabadsága csorbát szenvedjen. De Bonald-nál az egyén társadalomba lépése éppúgy nem lehet fakultatív program, mint a nyelvi kompetenciáját kialakító szabályok alkalmazása, a társadalmi köteléken kívül éppúgy nincs élet, ahogy beszédaktus sem lehet. *„Az ember szervei által szolgáltatott intelligenciaként a társadalom tagja az embertársaival való kommunikáció következtében, intelligenciája organikus kifejezése, azaz a beszéd képessége maga a szociabilitás és a tökéletesedési képesség. A nyelvhasználat, a kommunikáció az a képesség, melyet minden ember továbbad gyermekeinek, miképpen maga is a szüleitől kapta, s ami, nemzedékről nemzedékre szállván, visszavezethető az első családra, amely csak egy olyan lénytől nyerhette, aki kívül esik az emberiség körén, és magasabb rendű nála.”* (DÉMONSTRATION, ELŐSZÓ, p. 443.) De Bonald a kauzalitás regresz-szióján alapuló istenérvet a nyelvvelsajátítás folyamatára alkalmazza, de talán fontosabb a „*materialista filozófiával szemben*” itt felhozott érve: az embert „*csupán a többinél kissé jobban szervezett állatként*” felfogó naturalista redukcionizmus az emberi nemnek csak a fizikai folytonosságát képes megmagyarázni, a kulturális kontinuitást, a szellemi örökség továbbadásának és átvételének nem materiális mechanizmusát nem. (DÉMONSTRATION, ch. II. p. 452.) Az öröklött kötelmekről független, minden megelőző értékválasztástól „szabad” individuum a magamagának alkotott privát nyelvén kezdheti minden mondatát a nagybetűs EGO-val, de sohasem fog szót érteni a többi egoista egyeddel, a magánmonológok konglomerátumából sohasem lesz emberi és nyelvi közösség. Ehhez Isten által autorizált egyetlen EGO, „*az, aki beszél és parancsol*” szükségeltetik, akinek isteni felhatalmazását az igazolja, hogy a nyelv isteni adományának le-téteményese és továbbadója. (DÉMONSTRATION, ch. XV. p. 497.)

De Bonald élete utolsó évtizedét csaknem teljes egészében nyelvelmélete továbbfejlesztésének, finomításának szánta. 1828-as műve: RECHERCHES PHILOSOPHIQUES SUR LES PREMIERS OBJETS DES CONNAISSANCES MORALES nagyobbik fele a nyelv és az írás eredetével foglalkozik. Részletesen elemzi a XVIII. század rivális nyelvfilozófiai felfogásait, mindenekelőtt Condillac és Rousseau teóriáit a nyelv eredetéről, valamint a XIX. századi evolucionista eszméket, s valamennyit a módszertani individualizmus bűnében marasztalja el, azaz annak a feltevésnek az elfogadásában, hogy létezett, létezhetett preszociális emberi természet, valamint nyelvhasználatot még nem ismerő emberi közösség. Az ellenelmélet a Teremtő kezéből „készen”, minden morális és intellektuális (szociális és nyelvhasználó) képességgel kikerülő ember, „*mely egyedül képes az emberi nem örökhévalóvá tételére, a társadalom megőrzésére a nyelv örökletes és soha meg nem szakadó továbbadása révén, a nyelv révén, mely az emberi gondolat természetes kifejeződése és a társadalom továbbélésének szükségszerű eszköze*”. (RECHERCHES, ch. II. DE L'ORIGINE DU LANGUAGE, p. 121.)

A RECHERCHES fő mondanója, hogy az ember nem kreatív lény, igazából semmi újat vagy legalábbis semmi igazán meghatározót nem tud feltalálni: feltalálhatja ugyan a jót és a rosszat, „*de nem a szükségszerűt*”, tehát a nyelv kialakítása kívül esik az emberi tevékenység kompetenciakörén. Condorcet számára a szabadelvű társadalom modellje volt a politikai berendezkedést önnön (racionális) képére teremtő ember a maga „természetes” jogaival, a nyelvet a pre- és szupraindividuális szabályaival együtt készen kapott ember képe De Bonald-nál a tradíciók által kötött, normáit és kötelességeit kívülről-felülről meghatározó tekintélytől vezérelt társadalom korrelátuma. „*Az embernek nincs szüksége arra, hogy feltalálja azt, amit már feltaláltak számára, és amit a társadalomba lépve mindenütt megtalál, mint ismert és gyakorolt szabályrendszert*”, és ahogy „*sehhol a világon nem ismeretes új nyelvi szabályok kitalálásának terve*”, akképpen a politikai berendezés újraalkotásának tervezetei sem tarthatók. „*A nyelv a közösség eszméinek kifeje-*

zódése, *individuális invenciónak nem sok tere van itt: az újítót meg sem értenék, ha nagyon elszakadna ősei gyakorlatától.*” (124–125.) Még csak nem is gondolhatna ilyen totális újításra, mivel nyelv nélkül nem tudja elgondolni az újat, amire nincs szava/fogalma, ha az nem volt előzetesen a készen kapott nyelv készletében. (127.) „*Tehát a priori bizonyítható, ahogy az iskolában mondják, a nyelv feltalálásának lehetetlensége, ha megfontoljuk, hogy nyelv kellett volna magának a nyelv feltalálásának elgondolásához is.*” (128.) Az apriorisztikus (inkább tautologikus) érveknél De Bonald jobban kedveli azt, „*ami inkább a történelmi tényeken és a megfigyelésen alapuló bizonyítékokon nyugszik*”, azaz a minden eltérő részlet ellenére egységesnek nevezhető mitologikus hagyomány elemzését. Márpedig „*a népi hiedelmek, még a legabszurdabbak is, gyakran csupán eltorzított igazságok, s ezekben a bizarr képzelgésekben nem nehéz felismerni az emberi nem ősi hagyományainak elhalványult emlékképeit, ama tradíciókét, melyek megtalálhatók minden mitológiában, az északi népekében csakúgy, mint a keleti mondákban*”: ezek pedig az eredetmondák, melyek az ember és az emberi művészetek (beleértve a beszédképességet) isteni – vagy legalábbis emberfeletti – eredetéről regélnek. (129–130.) De ha az első embert, mint gyermekét az atya, beszélni tanító Teremtő empirikus-történelmi hagyományban rögzült képétől eltekintünk is, s visszatérünk a De Bonald által szintoly szeretettel használt *ex definitione* igazságok logikájához, akkor nem a Teremtő mindenhatósága, hanem jósága a fő érv a beszéd isteni adománya mellett: „*Hogyan képzelhetnénk el, hogy a Mindenható, aki lényegéből adódóan jó, anélkül vetette volna az embert a földre, készítette volna társadalomban élni, hogy felismerte volna azt, hogy az emberi lét első pillanatától fogva szükséges számára amaz ismeretek inspirációja, melyek nélkülözhetetlenek individuális és társadalmi egzisztenciájához, fizikai és morális létezéséhez, azokról az ismeretekről beszélek, melyek természetesen szállnak át apáról fiúra, az egyik generációról a másikra, amelyek a társadalommal fejlődnek, és a társadalommal együtt változnak.*” (132.)

Az embert preszociális lényként elképzelő materialista-ateista felfogás feltételezheti az artikulált beszéd képessége nélkül létező ember, pontosabban prehumán fizikai formáját tekintve emberre emlékeztető lény létét, mondja De Bonald, de „*meg kellene magyarázniuk azt, hogy az ember; pontosabban ez a név és alak nélküli létező, mely nyersen került ki a természet laboratóriumából, létezése másnapján, mikor sem állat, sem ember nem volt még, miképpen emelkedhetett fel az artikulált nyelv fenséges felfedezéséig, midőn mi, kifejlesztött és civilizált emberek képtelenek vagyunk beszéd nélkül gondolkodni, s csak egy gyermekkorunktól elsajátított nyelv segítségével tudunk beszélni, mely nyelvet csak megtanulni és megismételni tudjuk, de nem kitalálni*”. (133–134.) A naturalista emberi természetfogalom tényleg természeti: a puszta fizikai és individuális lét De Bonald szerint nem igényel kommunikációt, „*a beszéd csak a társadalmi élethez és a morális viszonyokhoz szükséges*” (135.), tehát a materiális lényként felfogott ember nemcsak a „*beszélő anyag*” képtelensége miatt nem találhatta fel a nyelvet, hanem azért sem, mert nem volt rá szüksége. Condorcet, aki az emberi szellem végtelen tökéletesedését egy vad-barbár állapot kiindulópontjával kezdi, képtelen megmagyarázni, hogy mi indíthatta el az első embereket a tökéletesedés útján, az egész folyamatot szükségszerűnek tételezi, ám egy véletlenel magyarázza, ami megalázóbb a magát szabadnak és tudatosnak tekintő ember számára, mint az isteni gondviselés gondolata. „*Azt szeretné, ha ebből az állapotból [azaz a barbárságból – L. M.] egyedül saját szellemi ereje folytán kerülne ki az ember, hogy önmagától jusson el a sötétségből a fénybe, a halálból az életbe, vagy még pontosabb, ha úgy fogalmazok: a semmiből a léte, magamagának adván az artikulált nyelv használata révén a gondolkodás képességét. Egy szerencsés véletlen sugallhatta volna az embernek a művészetek valamely új eljárás módját,*

ha már megelőzően birtokában van minden szellemi képességének”, de nem azt a „művészetet” magát, a nyelvhasználatot, mely maga is előfeltétele a szellemi képességek kifejlődésének. (138.) „*Filozófusok, próbáljatok meg reflektálni, útélni anélkül, hogy egyetlen szó, egyetlen kifejezés birtokában lennétek! Mi történne így a szellemetekben, mi játszódna le az elmétekben? Semmi, abszolúte semmi, saját gondolataitokat sem tudjátok felfogni...*” (139.) A nyelv elsajátítása tehát az egyedfejlődés során megelőzi a (kritikai) gondolkodást, a szavak és a szabályok százszori ismétlése vésti be elménkbe a nyelv törvényeit, s ha segítségükkel megtanultunk gondolkodni, akár kritizálhatjuk is – bár sok értelme nincs –, ezzel legfeljebb kívül helyezük magunkat ama közösségen (családon, nemzeten), melytől és melynek nyelvét elsajátítottuk. „*A nyelv olyan számunkra, mint maga az élet, amit anélkül élvezzük, hogy tudnánk: mi az, amit elfogadunk anélkül, hogy előzetesen reflektálnánk rá.*” (141.)

„*A „kezdetben vala az Ige” De Bonald-i fordításban annyit tesz, hogy „a nyelv előtt nem volt semmi, abszolút semmi”.* (147.) Minden más találmány nélkül, mely megszépíti vagy kényelmesebbé teszi az emberi életet, lehetséges emberi élet, ám saját alapfeltételét nem nélkülözheti: „*ami szükséges, a legszigorúbban szükséges a társadalom kialakulásához és fennmaradásához, az a társadalommal együtt kezdődött, miképpen az, ami szükséges az emberi élethez, az emberrel együtt jött létre. Márpedig a mozgás nem szükségesebb az emberi léthez, mint a beszéd a társadalom létrejöttéhez.*” (148.)

A RESEARCHES nyelvek eredetéről szóló fejezetének nagyobb része Condillac nyelv-elméletével, pontosabban a szenzualista redukcionizmus kritikájával foglalkozik. Fontos distinkciója De Bonald-nak a XX. századi katolikus gondolkodóknál is meghatározó megkülönböztetés az individuum és a persona, az egyén és a személy között. Az első természeti lény, míg a második természete a szociabilitás és az ettől elválaszthatatlan kommunikációs kényszer. Az állatoknál invariabilis ösztön köti össze az egyedeket, „*az emberi nem esetében, mely nem csupán családban élésre rendeltetett, hanem társadalmi létre is, a társadalom személyeinek mindig meg kellett értenüök egymást, mivel mindig társadalomban éltek.*” (149.) E társadalmi köteléknek a pusztá biológiai ösztönre való redukciója „*korunk leggyászosabb tévedése*”, a szerves anyagként felfogott ember „*a társadalom, a törvények, a művészetek és mindenekelett a beszéd feltalálójaként*” felfoghatatlan (150.), az ember természetét csupán a társadalmi törvények, a mesterségek és a kommunikáció világa alapján érthetjük meg. „*Art is man’s nature*”, mondotta Burke, és De Bonald is ezt az eszmekört folytatja: „*bár a beszéd természetes az ember számára, mégis beszélhetünk a beszéd művészetéről, ahogy életművészetéről is beszélünk, bár az élet természetes. A nyelvnek éppúgy megvannak a maga szabályai, mint az élet megőrzésének.*” (152.) Egy-két nyelvi szabály konvencionális voltából vonja le azt a következtetést Condillac és az asszocialista-szenzualista iskola, hogy a nyelv invenciója is a természeti véletlenek és a tudatos konvenciók eredménye, talán társadalmi termék, de nem előfeltétele a társadalmi együttélésnek. Ez a feltevés csak az individuumok aggregációjaként felfogott társadalomra érvényes, ám De Bonald szerint a személyek alkotta társadalom eleve elrendezett (mégpedig hierarchikusan strukturált) organizmus, ami már inkorporálja az igét, az isteni rend célját és eszközét. „*A társadalom, távol állván attól, hogy létrehozhatta volna a nyelvet, a nyelvnek a társadalom kifejeződéseként jelen kellett lennie a társadalom kialakulásakor; készen kapott módon, mint maga a társadalom. Ekképpen a személyek mindig viszonyokban vannak, és mindenütt nyelvi közeget találnak, mely lényegüket és alkatukat meghatározza.*” (157.) Nem csak a nyelvnek a társadalomban való kifejlődéséről nem lehet szó, szűkebb értelemben vett nyelvfelőlődésről sem: minden nyelv egyenértékű, a társadalom szükségletei kifejezésére egyaránt alkalmas. (158.) Ennek legfőbb bizonyítéka, hogy minden nyelven ki lehet fejezni a keresztény vallás igazságait, „*ez magya-*

rázza, legalábbis emberileg, azt a könnyedséget, mellyel a vad népeket megtértették a kereszténységre”. (164.) A minden emberben egyetemlegesen meglévő józan ész nyitott ezekre a hitigazságokra, csupán az írástudók távoli dolgokban tán okos, de a mindennapi életben haszontalan tudománya kételkedik, néha a nyelvvel inherens szabályokkal szembeszállva: „Kevésbé ismerték, mint manapság azt a szellemiséget, mely a szokatlan, távoli, gyakran felszínes és néha hamis dolgok, a lényegtelen apróságok elemzésében elvész, de meglehet, több józan ésszel bírtak, mely csak az igazán fontos dolgokkal foglalkozik, s amely józan ész az emberi dolgokban szerencsésen helyettesíti a zsenialitást.” (165.) A bevett szokással szembeszálló újító szellem legabszurdabb esete neologizmusokat gyártó nyelvrontó tevékenység (166.) – az új szavak, még inkább a nyelv szellemének megváltoztatására való törekvés „skandalum” a józan ész számára, maguk a szótárak is a konzervatív mentalitás megtestesítői, mottójuk *ne varietur* (ibid.). „Manapság megkülönböztető módon beszélünk régi krónikáink nyelvéről, de végül is megértjük ezek nyelvét, mely megfelelt szükségleteinknek, és kielégítette a társadalom alapfunkcióit.” (167.) A nyelvfejlődés híveinek szembesülniük kell azzal a közvélekedéssel, hogy a modern nyelv inkább megromlott, semmint tökéletesedett. A BIBLIA nyelvénél tökéletesebbet tételezni blaszfémia. Ezzel visszajutunk a nyelv isteni eredetének elvéhez: „Ekképpen a nyelvet adományozták az ember számára és nem az ember találománya, mivel mindig mindennütt továbbadják a nyelvet, és soha senki nem találja fel azt.” (171.)

Emez isteni eredet feltételezése nélkül nem lenne megmagyarázható az a tény, hogy az idiómák különfelesége ellenére „a nyelv mindennütt ugyanaz”, azaz a különféle nemzeti nyelvek minden nehézség nélkül lefordíthatók egymásra, ahogy az emberi természet egységességét sem teszik kétségessé a kulturális különbségek, a szokások és szerepek változatai. „A nyelv szükségszerű, mivel a társadalom nem létezhet nyelv nélkül, ahogy az ember sem társadalom nélkül: az ember már csak azért sem találhatta fel a nyelvet, mert képes kitalálni a hasznosat és a kellemeset, a rosszat és a kellemetlent, de nem találhatja fel a szükségszerűt, azt, ami által ő maga az, aki, s ami előtte létezett és kívülről létezik.” (173.) A német nyelvfilozófusok, Herder és Humboldt, történeti tényekkel is bebizonyították a különféle nyelvek közti „megdöbbentő hasonlóságot”, az egységes eredet igazolásaként. (175.)

De Bonald azonban túlmegy az ember/társadalom/nyelvhasználat triászának kölcsönösen egymást definiáló voltát állító érvelésen: szerinte ezek *ex definitone* meglévő szimbiózisát tartalmi megkötések is erősítik. Azaz Isten nem egyszerűen a nyelv (vagy egy nyelv) használatát plántálta az emberbe, hanem ezzel a nyelvvel vallási, erkölcsi, társadalmi törvények tartalmát is továbbadta. „Az emberek gondolatai, melyek a legfőbb értelem emanációi és a nyelvvel együtt az ember meghatározói, csupán a rend, az igazság, az értelem gondolatai lehetnek, tartalmazván mindazokat az ismereteket, melyek szükségesek a társadalomban élő ember számára.” (182.) A nyelv mélystruktúrájának elemzésével az emberi elme felismerheti a legfontosabb erkölcsi elveket, sőt hitigazságokat „akár a vallás segítsége nélkül is”. (183.) Természetes vallás nincs ugyan De Bonald szerint, de az isteni kinyilatkoztatás természetes nyelve közvetíteni képes minden pozitív parancsolatot, „törvénnyé téve, ami csak szokás volt” (184.), megvalósítván a filozófusok álmát az egyetemes erkölcsről, amit a felvilágosodás – tagadván annak egységes (és transzcendens) eredetét – soha nem alapozhatott meg... Condorcet vallja „minden ember testvériségét”, „az emberi nem közös bölcsőjét”, ám a civilizáció fejlődését egyes zsenik vagy zseniális találmányok művének tekinti, ami inkább a diszkontinuitást (és a kultúrák végletes elkülönülését) szolgálja. „A felvilágosodás filozófusai mindent az emberi zsenialitás tettének tudtak be, mindent meg akartak változtatni a társadalomban, és azzal a véleménnyel hízelegtek maguknak, hogy az ember zsenialitása teremtett mindent a világegyetemben.” (187.) Az emberi történelmet a nyelv feltalálásától az emberi jogok nyilatkozatáig tudatos tevékenység

termékének tekintették, a kötelességek nyelvéről a jogok forradalmi frazeológiájára való áttérést szabad választás kérdéseként kezelték. Az önmagának törvényt adó ember hübrisze ellenében válik fontossá De Bonald ezerszer elismételt formulája a nyelv és a vele inherens szabályrendszer emberfölötti eredetéről: „Egyedül a vallás bír a törvényhozó hatalom jogával a társadalomban, mindazok a törvények, melyeket pozitívnak neveznek, csupán az első alaptörvények alkalmazásai és folyományai. Egyedül a vallás képes megszelídíteni az emberek erkölceit, a rend és a fegyelem, valamint a kölcsönös testvériség eszméit sugallván nekik...” (189.) A kötelességek primátusa az embernek szóló első isteni beszéd lényege, s ez nemcsak minden vallás, de minden társadalom alaptörvénye is. Condorcet a kritikus értelem és a morális autonómia elveinek alapján szállt szembe az isteni providenciának a történelmi tradíciókban megtestesült törvényeivel, Condillac az érzetbenyomásokra lebontott ember empirista képével helyettesíti az istenképmásítás koncepcióját. A nyelv nála a vízőzönt túlélő két különmemű gyermek találmánya, s De Bonald hosszasan bizonyítja, hogy két kisgyerek, aki a nyelv elsajátítása előtt kerül ki a civilizáció kontinuumából, fizikai túlélésre éppoly képtelen, mint az emberiség szellemi kontinuitásának – azaz a nyelvhasználatnak – a biztosítására. Persze ez a „kék lagúna” modell Condillacnál éppúgy filozófiai fikció, mint episztemológiája híres szoborhasonlata: annak modellezése, hogy individuális érzetbenyomások (illetve az ezeket kifejező konvencionális hangsorok) bázisán hogyan lehet az ember ismeretanyagának (és kommunikációjának) épületét megkonstruálni. De Bonald szerint ez az empirista episztemológia *ad absurdum* vitelét jelenti: ahogy a szobor sem lesz képes soha elszigetelt érzéki adatainak összekapcsolására, akképpen az emberi közegből kiszakított gyermekek (még fizikai fennmaradásukat felételezve) sem képesek kialakítani a nyelvi kommunikációt. Sőt erdőben talált gyerekek empirikus eseteire hivatkozva állítja: társadalmi kontextusokon kívül még a tagolt beszéd fizikai-fiziológiai feltételei sem alakulnak ki. „Egyébként Condillac konzekvens, ami e két hipotézis felállítását illeti: a társadalom megértéséhez két gyereket tételez fel, az ember természetének magyarázatához egy szobrot képzel el.” (197.) Amivel egyébként az empirizmus antiapriorizmusát is aláássa: valamiképpen *innata* diszpozíciónak kellene lennie a nyelvhasználatnak, ha azt két elszigetelt egyed is képes lenne kifejleszteni. „A nyelv nem veleszületett képessége az individuumnak, ez kétségtelen. De azt lehet mondani, hogy veleszületett adottsága a fajnak, mivel minden népnek van valamilyen nyelve...” (200.) Ezért egy individuum értelmét fel lehet fogni *tabula rasaként*, melyre tetszőleges dolgokat vés fel a tanító/környezet, ám az emberi nem egészének a *prioriját* (az isteni törvények és a történelmi tradíciók szellemi örökségét) nem lehet „véggépp eltörölni”, mert ezzel nem a megvetett múlt, hanem az egész egyetemes emberi kultúra tűnne el. „Condillac tévedése, miképp az ugyanahhoz a filozófiai iskolához tartozó íróké általában, minden észrő és tekintély ellenében annak feltételezése, hogy az ember valaha is állati, társadalom nélküli primitív állapotban élt, a barbárság olyan fokán, hogy még a kommunikáció képességétől, gondolatai kifejezésének képességétől is meg volt fosztva, és ugyanakkor ugyanebben az állapotban leledző ember felruházása a gondolkodás, a szándék és a szükséglet, a feltaláló szellem és a szorgalom olyan tulajdonságaival, melyek a társadalomban élő civilizált ember sajátjai, azaz az ember fizikai és individuális természetének tulajdonítva olyan minőségeket, melyek csak az ember morális és szociális természetéhez tartoznak, s amelyek csupán társadalomban fejlődnek ki, a társadalom által és a társadalom céljából.” (222.)

Végezetül Rousseau-nak a nyelvek eredetéről szóló elméletét vizsgálja: egyetértőleg idézi „a beszéd szükséges volt a beszéd feltalálásához” fordulatot, valamint Hobbes és Locke természetiállapot-felfogásának kritikáját, mely szerint a polgári (civilizált?) állapot

emberi természetét vetítették vissza a természetes ember képére. Ha igaza van Rousseau-nak és a természet emberének, mivel tényleg preszociális lény volt, nem lehetett szüksége a nyelvre, akkor ebből De Bonald szerint az következik, hogy ez a természeti lény nem volt ember. Minden társadalmi tulajdonságtól, mindenekelőtt a nyelvi kommunikáció képességétől (sőt szükségességétől) való elvonatkoztatás eredménye nem a preszociális emberi természet, hanem prehumán és természetellenes létező. „Az ekképp felfogott emberek természetén kívüli lények lennének, mivel társadalmon kívülinek léteznek fél őket, akiktől idegen minden társadalmat alkotó érzelem. Ám a társadalom az ember igazi – sőt az ember egyedüli – természete. Az ember semmi sem, nem is létezik, nem is létezhet a társadalmon kívül.” (236.)

Az emberi jogok elméletének másik jeles restaurációbeli kritikusa, Joseph de Maistre veszedelmesebb útját választotta az emberjogi deklarációk metodológiai megsemmisítésének: nem a módszertani individualizmust – mint De Bonald –, hanem az általános emberi univerzalizmust vetvén el. „Az 1795-ös alkotmány, mint minden megelőző, az ember számára készült. Márpedig olyan, hogy ember nem létezik e világon. Láttam életem során franciákat és németeket, olaszokat és oroszokat – Montesquieu-nek hála még azt is tudom, hogy lehet valaki perzsa –, de ami az embert illeti, esküszöm, egész életemben eggyel sem találkoztam. Az emberi jogok nyilatkozatának minden emberi társadalom számára alkalmasnak kellene lennie Kínától Svájcig. Ám egy alkotmány, melyet minden nemzet számára alkottak, egyetlen számára sem alkalmazható.” (CONSIDÉRATIONS SUR LA FRANCE, ch. VI.)

Ha talán túlzás is I. Berlin minősítése, mely De Maistre erőszak kultuszát „a fasizmus eredetével” asszociálja, az kétségtelen, hogy az emberi jogok egyetemességét mindenekelőtt a nemzeti partikularizmus kizárólagossága alapján cáfolja a CONSIDÉRATIONS SUR LA FRANCE szerzője. De Bonald – bármily bornírt – tekintélyelvű tradicionalizmusa megőrzi az emberi nem egységének sztoikus-keresztény elvét, s „mindig, mindenütt és mindenkire” érvényes módon hirdeti a kötelességek primátusát a jogokkal szemben, a hagyományos struktúrák kritikátlan elfogadásának parancsolatát a nyelvi szabályok reflektálatlan elsajátításának analógiájára. Manapság sokat beszélünk az európai liberális/emberjogi felfogás fájón hiányzó ellenpontjáról, az európai konzervativizmus hiányáról a posztkommunista országokban. Ha a modern konzervativizmustól fényévnnyire van is De Bonald ultramontán katolicizmusa, legalább nem Joseph de Maistre és Charles Maurras „katolikus, de nem keresztény” ultranacionalista aktivizmusához kapcsolódik, hanem ahhoz az univerzalista tradícióhoz, mely minden ember számára egységes erkölcsi mércét kíván adni. S ennek mibenlétéről már lehet vitatkozni: a nyelv közös, csak kifejezéseink különbözők.

Irodalom

- THÉORIE DU POUVOIR POLITIQUE ET RELIGIEUX. Paris, Union Generale d'Éditions, 1966.
 ESSAI ANALYTIQUE SUR LES LOIS NATURELLES DE L'ORDRE SOCIAL. Paris, chez Adrien le Clere, 1817.
 DÉMONSTRATION PHILOSOPHIQUE DU PRINCIPE CONSTITUTIF DE LA SOCIÉTÉ. Paris, Librairie philosophique J. Vrin, 1985.
 RECHERCHES PHILOSOPHIQUES SUR LES PREMIERS OBJETS DES CONNAISSANCES MORALES. Paris, Libraire Adrien le Clere et Comp., 1838.

Szabó T. Anna

SÖTÉT

Oláh Dávid emlékére

1

Közel az est és szól a dzsessz,
a fény, a fények képe ez,
a tarka pára permetez,
suhan az út és szól a dzsessz,
az esti pesti dzsessz

fényáradat a körúton,
dübög a dob a szaxofon,
a színmaszat az ablakon,
a feldübörgő forgalom

motor dorombol jó meleg,
pereg a prizmás permeteg,
és künn színes kísértetek,
ernyők suhannak emberek

a mindenszentek közeleg

Ásít a boltok barlangtorka tömeg hullámszik boltról boltra
a füstölők a drága kelmék gyémánt és bővli és mi kell még

A mandarin de illatos veszek egy zacskó gesztenyét
a héj recseg tiporj taposs a pénz a pénz ma lesz elég

Közel az est és szól a dzsessz
a város lüktetése
ez

van itt minden halomban áll
ezüstkanál kristálypohár
ágynemű arany italok
a fényes rengeteg ragyog
girlandok minden kirakatban
tüzel az üzlet mint a katlan

ilyen a város lüktetése
a dzsessz a dzsessz a dzsesszzenére

November aztán ünnepek na mit vegyek a dob pereg
 vadászat
 rajta emberek
 pereg a prizma szól a dzsessz,
 a nagykörút forogni kezd
 ilyen az esti pesti dzsessz

egyszerre mozgunk izgatottan
 együtt vagyunk az izgalomban
 a szív a dob mint bomba robban
 forró a dzsessz a lüktető
 a szélvédőkön az eső

a mindenszentek közeleg
 halotti mécesest vegyenek

ha villamosban buszban ülsz
 ha boltról boltra penderülsz
 érzed a lük a lüktetést
 a dob a pénz a fények és

Közel az est és szól a dzsessz,
 a fény, a fények népe ez,
 de nem a tények képe ez,
 merő illúzió

suhan velünk a gépkocsi
 a párás füledt szép kocsi
 a szürkületben szól a dzsessz
 az autórádió

2

Most átgördülünk a Dunán
 szünet
 ismét zene
 a komor Szent Gellért-szobor
 akárha intene

araszolgat a kocsisor
 sötétedik
 orgona szól

óriásplakáton a reklám
 bár ablakán pucér kerek lány

és egyre szélesebb az út
sötétbe vész sötétbe fut
orgona bűg eső dobol
araszolgat a kocsisor
kihunyt a tűz
a dob sehol
az ablaktörő maszatol
orgona szól

kattog az index: autópálya
közel a forgalom dagálya
künn lámpasorok fénylenek
orgonabűgás mély meleg

az eső egyre hevesebb

áznak párhuzamos sorokban a kamionok elhagyottan
tükröződik a forgalom a nagy fekete ablakokban
motorháztetőik fénylenek

nézz körül látsz-e valakit élőt nem látni csak kocsit
homályos üveg

az eső egyre hidegebb

fém bordás hipermarketek
bent fény zsvajgás és meleg
az áruk közti kanyonokban
a tömeg araszolva moccan
vegyek ne vegyek

az eső hangtalan pereg
halottak napja közeleg

a fényes fémtetők alól
orgona szól
verdes a hang visszhangosan
a felezővonal suhan

Aztán a fények elmaradnak
már sötéttel párás az ablak
beállt az este mint a jég
és a hideg üveg mögött
pár avarmáglya füstölög
borzongatóan hömpölyög
a talaj menti köd

sötét

és elhallgat az orgona
és surrog a kerék

szünet

3

Mi ez?

Allegro ne ne ne ne
ez a haláltánc üteme
vad patakopogás
gépfegyverropogás
beleszakad a zongora
vibrál a nyárfák csontsora
reflektorvillogás

szélvédőn vad eső kopog
az ablaktörlő nyikorog
semmit sem látni már
nincs tér se táj

sötét tükörben holtfehéren
ülünk a felcsapó zenében
csontok a fémben

hallod a csörgő ütemet
halottak napja közeleg
kapj lóra zongorára kapj
vonóra

százhusz per óra

ahogy a nagy kamionok
irdatlan kereke forog
szélvédőn vad eső kopog
dübörögnek a szólamok
a zárt tér prizmásan forog
zeneszóra

százhusz per óra

a vakító reflektorokban
minden esőcsepp árnya ott van
ülésen arcon felemelt kézen
tisztá kontúrú fekete-fehéren
verdes a szív dobol dobog

künn a jeges vizes sötétben
most pallossal kezükben járnak
a kerubok

a szélvédőre szárnyuk nyomán
víz csap fel lecsorog
kezükben reflektor vakít
forog suhog

ne tedd ne tedd ne tedd
sötét hideg

száguldasz kénköves pokolban
semmit se látni már
zörög a fémphár
halottak napja allegróban
kockáznak életeddel

patakopogás
gépfegyverropogás
elő megint a dzsesszel

ha a kocka kipenderül
ha téged választ mind közül
tudod hogy nem vagy egyedül
az Istené az ember

ne ne ne ne ne
ne vedd el

orgona zongora szünet
elő megint a dzsesszel

sötét sötét
az égiek
kockáznak életeddel

Horváth Elemér

EGY VELENCEI KURTIZÁN EMLÉKÉRE

(**veronica franco**)

ebben a csendes amerikai
kisvárosban van egy tintoretto
amit ő is látott fiatalon
egy levelében meg is köszönte
a mesternek hogy bár ő méltatlan
ekkora tisztességre lelkéért
majd imádkozni fog lényegében
nem csinált mást mint bármely sarki lány
pesten firenzében vagy newyorkban
gyönyört adott s nem is akármilyet
de nem volt petrarcai ideál
verseiben reklámozta magát
mint mindnyájan akik költők vagyunk
a szülőfalunkban halhatatlanok

DAPHNE

az istenekről sokat nem tudok
s érzékenységem modernül kopott
hadd fejezzem ki tiszteletemet
azért hogy léteznek egyáltalán

az ilyen nihilista időkben
semmiképp sem mindennapi dolog
hogy egy lány borostyánba menekül
az elszabadult hormonok elől

hadd élvezzem a váratlan csodát
ahogy kirügyeznek az ujjai
ezen a meztelen vándorúton

egy sereg monoteizmus után
frissítő hogy az isten egyszerű
hogy a kézzelfogható létezik

ASSZONY A KAROSSZÉKBEN

lehet hogy ma is olvas verseket
(gyerekkori szokás amit nehéz
levetkőzni) és a semmibe néz
a pont után nem biztos de lehet

a költőt az sem hozza közelebb
hogy ismerték egymást fiatalon
newyorkba ment egy nyomasztó napon
csak történelmi az emlékezet

időközben ő megöregedett
bármily asszonyian kendőzi el
a fagyasztó banális tényeket

elsimítja térdén a takarót
s ahogyan szembenéz a semmivel
egy buddhistának kézzelfoghatóbb

Bikácsy Gergely

RÓMA, NYÍLT VÁROS

Rossellini klasszikussá vált neorealista filmjének címe – melyet most a városról szóló fejezeteim fölé kölcsönzök – nálunk több nemzedéknek Párizssal, Londonnal együtt nagyon is *zárt város* lett. Egy régi, egyetemistaidőmbeli háromnapos rövid átutazástól eltekintve én is nagyon későn jutottam el Rómába. Amire ilyen sokat kell várni, abba már jó előre beleszeretünk. A találkozás aztán vagy csalódás, vagy beteljesülés. Fellini is, Pasolini is csak felnőtt-korukban érkeztek oda vidékről, kisváro-

sukból. Rómára igazán csak az tud rábámulni, aki nem ott született. Hogy miért születhetünk ott újjá, azt Goethe és Byron meg Stendhal óta minden északról jött bámulótól – Kovács 22 Jánostól is meg lehetne kérdezni. Én Szerb Antaltól kérdeztem volna meg, de olvasása után semmi szükség nem volt már a kérdésemre: elindultam.

Párizssal ellentétben magyar írók kevés önálló könyvet szenteltek Rómának. Nincs RÓMAI REGÉNY, nincs RÓMAI ESŐ, nincs

HUNOK RÓMÁBAN. AZ ÚTAS ÉS HOLDVILÁG-nak is csak a vége játszódik ott. Cs. Szabó szép és kicsit túlrett könyve, a RÓMAI MUZSIKA esszénaplófűzér, tele átélt antik kultúrával: nekem nagyon kultúrtörténeti módon zeng. Pogány Frigyes nagy Róma-könyve szeretetre méltó és olvasható, kiváló városépítészeti munka. Becsülöm és szeretem, bár nem lehetett mintám. Lénárd Sándor római önéletrajzi kisregényeit is ajánlhatom bárkinek: kedvet adó, rokonszenves írások, az első közülük nagyszerű. Akárcsak a római konyháról írt könyve. Abban leírja a suppli receptjét. Én még az ő receptje előtt felfedeztem magamnak a suppli... Mégis inkább egy másik magyar, a legértelmesebb és leghangulatósabb Róma-könyv lett a példaadóm: Genthon István RÓMAI NAPLÓ-ja. Genthont a művészettörténész-szakkmán kívül elfelejtették. Pedig ez a könyv remekmű. Nyomába sem lehet érni. Nem csak én, mondom dölyfösen: más sem érhet a nyomába.

Róma-szövegeimben két m-mel írom a város nevét: *Romma*. Az elején még úgy szerepel, mint a térképen olvasható. A könyv útinaplónak indul, és lassan – remélem, észrevétlenül – áthajlik félfikcióba. Útinaplónak meg esszégyűjteménynek indul, és az olvasó lassanként észreveszi, hogy talán már nem is esszéket olvas. Róma, hogy visító közhelyet mondjak, nem hasonlít semmi más városra, de főleg nem Pestre és Párizsra, arra a kettőre tehát, amit addig elég jól ismertem. Az én Rommám pedig csak részben hasonlít Rómára. Ötvenéves korban hirtelen belezuhanni egy minden ízében más világba nem olyan rossz, bár nem is mindennapi. Hadd tegyem hozzá, hogy nem éreztem semmi egzotikumot meg távolságot, „tit-

kot, idegenséget”, egyáltalán nem. Csak annyit, mint az ÚTAS ÉS HOLDVILÁG vándora. Az én könyvem „hőse” elég gyorsan és elég jól megismeri a várost. Nehezebb és nemesebb dolog megismerni (nagyképpben: megteremteni) belőle egy másikat: Rommát.

Ebbe a másként írt városba hívom az olvasót, ez csak az én szövegeimben létezik.

Utazóm azt is tudja, hogy az ott lakó embereket nem ismerheti meg. Könyvem utolsó harmadában az egyik nagy római egyetem vendégtanára lesz, és legalább az egyetemista lányok közül hmmm... „megismer” egyet vagy kettőt. A történet azzal zárul, hogy Utazóm beköltözik egy izzonyú nagy bérház alagsorába, és magára zárja az ajtót, nehogy kiszabaduljon. Ez a ház a Ponte Sistóval épp szemben van, de semmi köze a műemlékekhez. Alagsora a pokol, tetőterasa a mennyország: napokig figyeltem, de soha senkit nem láttam a tetőterazon... talán majd az én Utazóm fellopakodik oda is.

A két m-mel írt Rommában nem a híres műemléknegyedek és épületek meg templomok a főszereplők – itt a Vatikán meg a Szent Péter-bazilika neve sincs leírva. A Colosseum csak azért szerepel, mert 2000 nyarán hét munka nélküli nő elbarikádozta magát valamelyik emeletén, és ez érdekesebb volt a régmúltnál. Az én fő színhelyem a Testaccio negyed: ennek a fő útvonala, a Via Marmorata olyan, mint ha egy tengerhez kifutó Üllői út volna.

Romma-könyvemből nyolc kis fejezet olvasható a következő lapokon. Néhány már megjelent a *Liget*ben, a *Filmvilág*ban és az internetes *Terasz* honlapon. Hetvenhét hasonló kis fejezetből áll. Könyvkiadói ígéreteim évek óta vannak – szerződésem még nincs.

Suppli

Nem kóstoltam végig Rommát, mint ahogy Neruda abban a kevésbé gusztusos könyvében végigkóstolta Magyarországot 1958 nyarán, naiv, jóakarátú kommunista. Ha naiv. A temetése volt csak szép és példaadó Chilében; Magyarország végigkóstolása '58 nyarán, Nagy Imre kivégzésének idején gyomorforgató ostobaság volt: idejött, és semmit sem tudott.

Az Ostiensei Uszodában talákoztam egy magyarral, aki a *Neruda postásáért* rajongott. Fogalmam sem volt, ki ez a magyar: sovány, barnára sült figura, sem magyarnak, sem olasznak nem látszott, úgy festett, mint egy Délen új hazát talált lengyel, ettől rokonszenvesnek is láttam. Massimo Troisiról beszélt, hogy ő Nápoly mellett végigjárta a forgatási helyeket, annyira rajongott Troisiért és a filmért. Én meg, mondom nyársat nyelve, hiába rajongok Philippe Noiret-ért, Nerudát valahogy nem szeretem, csak tán azokat, akik a véres puccs után egy héttel zokogva és vörös zászlókat lobogtatva temették Chilében, a katonák sorfala között vonultak, énekelték az *Internacionálét* is a szerencsétlenek, hogy aztán a temetőből kilépve mindet teherautóba rugdalják, és vigyék a stadionba... Ezt a Nerudát én is becsülöm holtában. Most jut eszembe: az igazán nagy költő, a spanyol emigráns Rafael Alberti évekig itt élt Rommában a Via Garibaldin. Argentínából jött, talán nem akarta megkóstolni.

Olyan voltam, annyit tudtam az olasz konyháról, mint a buta turisták, mint más magyarok. Spagetti, makaróni, pizza, ezzel aztán kész, később jött még a lasagne meg a ravioli: ma otthon is közismert étel, konzervben rontják – van oka, ha eszembe sem jut soha. Egyik sem igazi rommai étel, és mindkettővel előfordul, hogy nem csinálják jól. A Risorgimentón egy rokonszenves gyorsétteremben olcsó pénzért felejthető minőségben szervírozták, de nekem tetszett, épp ezért tetszett: végre rosszat ehetem Rommában, nemcsak olcsót és túrhetőt, hanem olyan *igazán semmilyen ízűt*, ami minden bennszülöttel is előfordul ma már, ha sietős helyre sietősen beül. Nekifutok megint: *ravioli*, Pesten már a nyolcvanas években tudták csinálni, gondolom, félkész konzervből, de ízletesen. A ravioli ugyanis nem olyan nehezen megcsinálható és igényes étel, mint a *lasagne*. A lasagnét, ezt hamar tapasztaltam, könnyű elrontani, mert ahhoz már igényesebb tészta kell, sokféle változata van, és függ a szakács tudásától. Lasagnét véletlenül huszonöt éves koromban ettem egy nagyon jót a genovai kikötőnél (a kikötő le volt zárva, a kőfal miatt csak a nagy hajók kéménye látszott), egyszerű állóbüfében. Nagy zavaromra a pincér átszaladt borért a szomszéd borozóba, úgy hozta át nekem, farmeros csórónak, magától értetődően hozta, és akkor hasított belém először ugyanaz, mint majd Párizsban bármelyik zöldségpiacon, főleg a Rue de Bucin: hogy nemcsak a legyőzhetetlen bolsevizmussal van baj Magyarországon, hogy nemcsak a nácik és a bolsevizmus miatt kell onnan elmenni, hanem azért is, mert sehol semmikor egyetlen pincér sem fog átszaladni a szomszéd borozóba egy pohár borért; a bor nem lesz olyan jó, és nem lesz melléje ilyen ravioli, vagy ha lesz sajt, akkor mozzarella nem lesz. Huszonöt éves voltam, ma hatvan.

Suppli – először visszatérve Rommából, hiába kerestem bármilyen szakácskönyvben, holott Rommában minden vendéglő előtt hosszan olvastam a kirakott étlapot, de *suppli*? Fel sem tűntették, mint a szégyellni való cselédlányt, a család rokon lányát, aki

felszolgálhat, de azért nem kell vele büszkélkedni. A legelegánsabbak még a *bruschettát* sem tüntették fel... a bruschettát, ami nélkül Rommában még elkezdni sem érdemes! Természetes hát, hogy minél kevésbé lerobbant a vendéglő, annál kevésbé van az étlapján suppli. Leginkább az állóbüfékben biztos. Én meg azon éltem, supplin. A Delfinóban a két maláj pincér már várt rám gúnyos mosollyal: az egyik át is akart verni, a másik felszólított, hogy mivel zárnak, gyorsan vonuljak hátra, a WC mellé, ott még megehetem... a minden esti supplit.

Brokkoliról nem is hallottam, amíg a nyolcvanas években divatba nem jött Magyarországon. Akkor megszerettem, mint Szigligeten a töltött karalábét, pedig régebben hánytam tőle. A brokkolitoló soha, bár egyszer azért kellett volna, amikor első feleségem – hazatérve a szeretőjétől – nekem is brokkolit főzött, és én jóízűen megettem.

Egyetlen szakácskönyv becsüli meg a supplit, hazánkfia dr. Lénárd ennek a szerzője: a németül írt és Frankfurtban megjelent *Rommai Konyha* lapjain, brokkoli, cukkini, padlizsán és suppli. Álltam egyszer a Santa Cecilia előtti téren: *Romma Sparata*, hirdette egy zárkózott kisvendéglő a sarkon. Annak kirakati étlapján láttam először: hogy *supplì al telefono*? Ez mi lehet? Gondolnánk, hogy mint a pizzáét, ennek is a hazaszállítását vállalják, *supplì al telefono*, csak az volt gyanús, de nagyon gyanús, hogy miért nincs *pizza al telefono* vagy *gnocchi al telefono*...? Rá nem jöttem volna, de Lénárd szakácskönyve ezt is megmondja. Kitalálhatatlan. (Mellesleg a *supplìt* nagyon másként írja le, mint ahogy most Rommában készítik.)

Cseresznyepaprika és *pomodorino*. Ugyanaz a kettő? A Szent István háztól le lehet gyalog ereszkedni a Portuenséhez, ott felszállni a 48-as vagy 43-asra, és átvágva a Gianicolón meg a fél Trasteverén, eljutni fél Rómán át a Veneziáig. Valeria nővér így magyarázta. A Portuensén ettem először cseresznyeparadicsomos pizzát. Nagyon ízlett. Végül a sarki újságárusnál vettem egy Porta Portesét, és a lakáshirdetéseket olvastam, épp annak a háznak a közelében, ahol kiszemeltem a későbbi lakásomat. Rögtön tudtam, hogy ideköltözöm. A Santa Saba középkori templom közelébe, a Piazza Bramante kis piaca mellé. A tér sarkán ott egy kis *bar*, amelyben kétféle suppli kapható: nemcsak a szokott rizses, hanem kukoricadarás is: *grocetto*. A szót csak a legnagyobb szótárakban keresték... vagy ott sem.

Ady Acetosa

Hévvél, a viterbói hévvél zakatoltam a híres savanyúvíz forrása felé 2003. június elején, napra pontosan kilencven évvel Ady Endre után. Dögmeleg volt a városban, még az itteni kora nyárhoz is szokatlanul nagy.

Kísérője, Elek Artúr memoárjaiban olvastam: „*A Monte Marión át a Ponte Mollén keresztül az Acqua acetosa forrásáig [kocsiztunk]. Hiába idéztem ott Goethét és kínáltam Adyt a rómaiak népszerű savanyúvizével, a gyöngén szénsavas acqua acetosa-val, ő a kocsizt borért küldte a szomszédos osteriába, és sárga frascával köszöntötte föl a nemes ízű forrást.*”

A nemes ízű forrás nyomában, ujjongtam magamban. Körülöttem nem épp ujjongó arcok, fáradt, közönyös pofák. Annál a megállónál egyetlen lány száll le a vonatról, idegesen hátranéz a kihalt, világvégeszerű állomáson, és elindul. Sem állomásfőnök,

sem kutya, sem madár, a főbe kólintó hőség csak. *Canicula Maximissima*. Megyek a lány után, hátha ő is a savanyúvízért jött. Körül sem néz, gyors léptekkel elhagyja a *Stazione Acqua acetosa*t – és hamar eljut a közeli *Piazza Acqua acetosa*hoz. Újabb remény – de itt is üres, bármely piazzához méltatlan, tetszhalott minden. Sunyi bódulat. Hirtelen eltűnik a szemem elől. Hol lehet? Leszaladt egy lépcsősoron a mélybe, és most ott hajlik-izsik egy díszes, bár elhanyagolt forráskútból. Hohó! Az acetosaforráshoz vezető hús leány! Úgy látom, antik utánzatú vízköpő kisebb szoborral.

Megvárom, míg feljön, aztán óvatosan utánzom. A levezető lépcsősor két pihenővel tagolt háromszor nyolc lépcsőfokból áll, és szinte gigantikus oltárszerű homlokzathoz vezet. Felirata szerint V. Pál fedezte fel az egészségnek hasznos forrást a *Tor di Quinto* közelében, de a díszes forráskutat később VII. Sándor építtette (bizonyos *Andreas Sacchival*). Mint protestáns hím szarvas erede a forráshoz. De ő, a hús leány becsapott. Gusztustalanul és szokatlanul langyos ez a víz: nem savanyú, és sem enyhén, sem más-hogy nem pezseg – csak fáradt-poshadtan langyos. Egész Rommában nem volt még szerencsém ilyen lottyadtságához. A kőbe vésett feliraton nyoma sincs az *acetosa* szónak, VII. Sándor pápai dicsőségről mond veretes szavakat. A vizet ki kell köpnöm.

A poshadt vízhez vezető lány eltűnt. Én meg ahelyett, hogy sárga *frascati* borért küldtem volna a kocsisomat, visszamentem a *Flaminio* pályaudvarra.

Előtte dűl a bővlivásár, iszonytató lett a meleg. Semmi jobb dolgom az egész városban. Mint a *Batthyány* térről, úgy indulnak – itt félóránként – a vonatok. Hát akkor visszamegyek a *Due Torri*hoz, egy megállóval kijebb, mint az *Acqua acetosa*-állomás. Ott zöldet, uszodát, hús habokat ígér több Romma-értő is.

Nézelődöm odaérkezve. Az állomások neve a múlt ködéből hívna elő valami homályba vesző régvoltat: Két Vártorony (*Due Torri*) ugyanúgy nincs, mint savanyúvízkutak a másik állomásnál. Egyetlen tornyot sem látok, de szemben a minipályaudvarral, a külső *Salaria* úton, egy táblafelirat szerint nyolc kilométer kétszáz méterrel Romma központjától ott egy meredek domb, rajta tizenegy pínea. Tuboly öt éve tengerifenyőnek mondta ezt a fajtát. Mondom most magamban: meredélydomb tengerifenyővel.

Falusias, csendes táj: védő lombok, ember sehol, néptelen bukolya. Ösvény vezet fölfelé, az autóútra. A nagy rommai Mecset elé jutok. Modern épület. Szombat van, teljesen kihalt, minden kapuja és ajtaja belakotva. A Mecset előtti tértől pár lépésre egy másik, annak neve *Piazza Sergio Leone*. Azt hiszem, egyetlen filmjében sincs mohamedán mecset. Visszamegyek az ösvényen. Most hirtelen két öregember kerül a képbe. Botorkálva haladnak. Házaspár lehet, de honnan bukkantak elő? Mennek, sőt valami pontos céllal mennek, mint az a lány az *Acqua acetosa* felé. Utánuk! Nyomukban most hatalmas föld alatti diszkontáruházba jutok. Körülbelül a tengerifenyők alatt lehetek harminc méterrel.

Nagyobb, mint bármelyik áruház bent a városban. Még roppant méretű elektromos kivetítő is fénylik. És ezen, a *Due Torri Supermercato* hatalmas reklám-vetítővásznán egyszer csak *Del Pierót*, a *Juventus* gólkirályát látom. Szépfíus mosollyal egy üveg ásványvizet bont ki, vállán kismadár. „En is kérek” – mondja a madár. *Acqua minerale Uliveto* – olvasom a zöld palack feliratát. *Uliveto! Acqua di digestione!* – csicsereg a kismadár *Del Piero* vállán.

Madárlátta savanyúvíz Ady után kilencven évvel. Veszek egy palackkal: a néptelen kis állomás naptól forró padján ülve bámulom a meredélydombi tengerifenyőket, úgy iszom. Elég rossz. De legalább megtaláltam.

Déltengerek

11-én, májusban, kora este végül megérkezett Rommába a hideghullám. Napok óta rémítgetett vele mindenki mindenkit, s közben senki nem akarta hinni. Amikor mégis megjött a már napok óta ígért nagy hideg, május 10. betelvén (mert mindig pontban május 11-én, kora este, napnyugtakor tör be Rommába az utolsó nagy hidegroham), a Nagy Házban lázas készülődés kezdődik.

Délvidéken a hideg tavasz elcsúfítja a városokat. Legjobb ki sem menni az utcákra, ilyenkor gyorsan haza. Csak a német és japán turisták mászkálnak tovább zavartalanul. Mi szűkölve várunk a legrosszabbra, de sokáig semmit sem teszünk. Csak éjjel felé, amikor hatalmasra erősödik a viharos hideg szél, mintha egészen addig nem akar-nánk elhinni, mert nem akarjuk, hogy tavasz vége felé rárontson városunkra a hideg. Azóta is eszembe jut a kérdés, vajon a született rommaiak is húzzák-halasztják-e a má-jusi készülődést, a nagy kondér forró vizeket, a gőzölést, a megelőző melegkúrát? Avagy ők már kora reggel gyakorlatiasan nekilátnak, biztosak lévén a menetrendben? Megszokták volna? Most lábak dobognak, bútort húzogatnak, húzzák-vonják a nagy kondérokat, minden csap egyszerre zubogni kezd, piros lámpák sípolva jelzik a kazán-ház ötszáz fokos felfűtését, gyorsan, gyorsabban, forró vizet vételezni, jeges kávé helyett rumos teákat inni, whiskyt inni, ma éjjel erős széllel beáll a nagy hideg.

Eusebio, aki tegnap még afrikai szelet simított ki hajából a Campón, forró homokot, most bekopog minden szobába: kezdődik, kezdődik... – mondja fogvacogva. Dider-gésriasztó.

Rommában minden embernél ott van valahol a pulóver, pulóver nélkül csak turista mászkál, csupasz bőrű, vörhenyes német vagy norvég. Igazi rommai pulóver nélkül nem létezik, nem volt ilyen, és nem lesz. Láttam őket huszonnyolc fok melegben pulóvert felhúzni estefelé: én is szokásommá tettem, sőt én dacosan harminc fokban is fázom, déli verőben, boldog rommai.

The Scorpio Day. A házban ilyenkor elevenítették fel mindig a régi legendát, hogy Pasqualinának a fürdőkádjába skorpió mászott fel a lefolyóból, érthetően, hiszen a hidegroham, jéghideg esővel általában egy hét száraz forróság után tör Rommára min-dig május közepén, és a nyárba bódult skorpiót a jeges esővíz nyilván belesodorta a hálózatba, mások szerint a hideghullám elől ő maga menekült oda. Pasqualina, mint mindenki, jól teleengedte bugyborékoló, izzó forró vízzel a kádat, már majdnem be-levetette magát, és akkor látta meg a skorpiót a forró és hevült, nedves gőz lepte leve-gőn át, mint valami rejtett valóság homályos tükrében a régmúltat vagy a távoli jövőt...

Ahogy közeledtek a hideg napok, egyre többet beszéltek Nápolyról. Kezdi a pizzá-val, hogy ha Margherita pizzát akarsz enni, csak Nápolyban edd. Erre rátromfolnak,

hogy persze a Carbonarit is. Meg még a mozzarellaát. Erről aztán a végére a legegyszerűbb ételhez jutnak, amit állva szokás enni a pultnál, a *supplì*hoz, hogy lehet abba nápolyi sajtot is tenni, akkor még jobb, és egyáltalán, minden étel jobb Nápolyban, de csak ott: ha bármily módon hazacipelnéd Rommába, elvesztené minden ízét, kidobhatnád. Mert persze Nápolyban azért melegebb van általában, de ott is történnek hideg tragédiák. Egyszer május elején be kellett volna fűteni, de a szén rég ismeretlen, fát hol vágjanak, a sziklás vagy homokos tengerparton nem nő fa, s ha nőne is, nem lehet kivágni. Befűteni lehetetlen volt, ott mászkáltak az utcán kékülő ajakkal és kékülő ujjakkal, kesztyűt meg sísapkát húzva, sziszegve, jajgatva, kínjukban idétlen mosollyal, dideregve a szélben. Bebújni akkor mégis a kemencés, fafűtéses pizzeriákba, az egyetlen meleg hely április végén, ahol fafűtéses kemencékben sütik a Pizza Margheritát... Sokat beszéltek Nápolyról.

Rommában ilyenkor néha megrohanják a Tangheriákat, a tangóklubokat. Presszóba, bárba, kocsmába, pubba, sehova sem lehet menni, mert a hideg villámgyorsan beveszi magát, hidegebb, nyirkosabb van bent, mint a még így is friss utcákon – ahol azonban az erős, hideg szél miatt bajos sétálni vagy mászkálni, törnek a fák, hullanak a cserépek. Fűtés nincs sehol, pizskosszürke újságlapok és takony áztatta papír zsebkendők szállnak csapdossa a levegőben, sűvít a hideg minden sikátorból és minden szélesebb úton. Ezért ostromolják meg valamelyik Tangheriát. Tangótanfolyam haladóknak. De épp a haladókhöz már nem engedik be a hideg menekültjeit, döngve húzzák le a redőnyöket előttük, nekik csak a kezdőtanfolyamok helyiségei maradnak, piszkosabb, gondozatlan, sivár tánctermekek.

Niccolò H., a nyolcvanhét éves író, műfordító ilyenkor május 10. előestéjén általában haldoklott: Severinát és Pasqualinát kérte halálos ágyához, vagy két ritkább vendéget, Borcsát és Valeriát. A szigorú Severinának most nem szaladt fel a szemöldöke rosszaló homlokráncolás közben: megértően mosolygott.

Mindenki tudta, hogy a rommai hidegben valóban meg lehet halni, az egyetlen nemes válasz amúgy is csak ez volna a májusi hideghullámra, és Niccolò méltó válaszra készült. Tengerkék szeme volt. Megfogta a kezüket: utolsó kívánsága ebben az életben az, mondta nyugodtan, hogy nézhesse őket a forró fürdőkádban, amint fürdenek, s azt kéri még: az ő forróra hevült fürdő-törülközőjükbe csavarják, s ők csavarják majd bele, Severina és Pasqualina vagy Borcsa és Valeria, amikor holtteteméért eljön a hullaszállító kocsia. A lányok hagyták, hogy simogassa a hajukat és az arcukat. Niccolò aztán elaludt. Vagy csak úgy tett. Hajnalban többen látták, amint egyedül pingpongozott az árkaodos előtérben: a falnak verte a labdát, úgy szervált, és a visszajött labdát vagy élesen lecsapta, vagy leheletfinoman ejtette.

Az is szóba jött, hogy május közepén elmehetnénk valamerre Délnek. Csakhogy hamar kiderült, semelyik déli tájat nem érezzük igazán Délnek. Afrikából Marokkó volt a kedvenc jelölt, de csak a spanyolok, franciások pártolták. Mint Rommában a legtöbben, inkább Argentínába vágytunk. A San Giovanni felé egyre-másra nyílnak a Tangheriák: divat lett tangótanfolyamra járni. Egyszer csak a Largo Argentínán, ahol már századszor, ahol mindennap járok, jövet-menet járok, megálltam legyökerezett lábbal: „az a cigány jósnő nem azt jósolta nekem a Ponte Sistón, hogy éveket fogok Argentínában tölteni? – nem hittem, és fél éve már itt vagyok az Argentínán”. Sokat töp-

rengtem ezen, komolyan vegyem-e. Mindenesetre az Argentina Színház minden előadására belógtam hátul, a művészbefjárónál.

Először nem érttem a fecskék hisztérikus, vad röpködését. Május 11. volt, a tetőteraszról figyeltük ezt a látványt. Tuboly nagy ebédet csinált, nyulat, rákpörköltet, ott állt a grappa nagy kövér palackokban, karcsúbb frascati, sőt Toscanából, Montefalconéból hozott borok. Víjjogó, megvadult fecskék, először ők érzik meg a hideg jövetelét...

Délen a hideg tavasz hullafoltossá teszi a várost. Az embereken mindenhol kiütöttek e foltok, a hideg harapásai. A J-5 nevű új expresszbuszon angol nyugdíjasok agresszív csoportja összecsapott a néma japánok egy kisebb osztagával. „I don't joke!” – ordította vérfagyasztóan egy kövérkés angol dédnagymama. A sofőr elfelejtette kikapcsolni a kánikulában, délelőtt elindított légkondicionálót. Az Argentinánál váratlanul a néma japánok kerültek fölénybe, lesodortak néhány angolt. „I don't joke!” – kiáltotta megint az izmos dédnagymama, de már zuhant kifelé. Viszont a San Paolo Fuori le Mure előtt, amikor a japánok már nem számítottak senkire, rajtuk ütöttek az amcsik. Két csoport zúdult felfelé baseballsapkában és ütőkkel hadonászva. Sivított a hideg szél, sötétedett.

Tudod, milyen influenzajárvány volt tavaly Rommában? – mesélte Pasqualina. A San Camillóban a folyosón, sodronyágyakon heverték a betegek. Engem egy postáslány és egy egyetemista közé fektettek. A postáslánynak kis keze és nagy lába volt. Nem tudom, félrebeszélte-e, de mindig a mély vízről, hogy tegyék fel a *Bolerót*, mert ő csak arra tud úszni. Nem egészen értettem, most sem értem. Megkérdezni nem tudtam, mert egyik reggel üres volt az ágya. Azt mondták, meggyógyult.

A fecskék a fagyos jövőbe láttak, mi a tegnappba vágytunk, május 10-be, a hirtelen elmúlt nyárba. El is neveztük a nyúlpecsenyés ebédet a nyár búcsúlakomájának, május 11-én, a hideg beállta előtt pár órával. Jövőre mindenki ugyanitt. Utoljára maradtam a tetőterazon, segíteni akartam Tubolynak a pakolásban: előttem a télnek kapituláló védtelen Romma hatalmas okker házaival, piros tetőivel, sűrke kupoláival. Az udvaron egy vad szélben tántorgó férfi meg egy nő sodronyágyat cipelt a kazánház folyosójára: néhány napig ott virrasztanak majd. Sokan irgalomért könyörögtek, amikor a szélvihar legnagyobb lökései elkezdődtek, mások petróleumlámpa fényénél kártyáztak.

Egyszer én is pingpongoztam Niccolò H.-val, az idős firenzei íróval, akinek északi-tengerien kék szeme volt. „Még egy léleklevegítő partit a Hideg Erő ellen?” – kérdezte mosolyogva, és szervált. Sohasem tudtam meg, hogy vajon szándékosan mondta így, és talán a Celeste Azzuri bandákra is gondolt, vagy csak véletlenül, a „hideg *esó*” helyett...

A Vatikán óre

Stendhal idejében a Vatikán főkönyvtárosa a spanyol eredetű Msr. Majo. Úgy kell szólítani: Monsignore. Felvette a „Vatikán óre” címet. Az ő ükapja „találta fel” a palimpszesztkutatókat. Stendhal maró gúnnyal beszél a palimpszesztről, mint hallatlanul

felesleges ostobaságról. „*Msr. Majo a világ legbarátságatlanabb könyvtárosa, a legártatlanabb kéziratok, pl. egy Vergilius használatát is megtagadja az embertől. Oly buzgalommal szegül ellene a világosság terjedésének, hogy előbb-utóbb bíboros lesz belőle.*” „Szép férfi” ... jegyzi meg. Kis logikai ugrással: érdekes, a szókimondó és szabad Stendhal három itáliai útikönyvében egy mukkot nem ír a homoszexuálisokról. Gróf, herceg, főpap, mindig arisztokratákkal beszélget, Balzackal vetélkedne sznobériában, s gróf, herceg, báró és főpap nem lehet buzi? Értem én, hogy Michelangelóról szólván boltozatos butaság ennek túltaglalása. Bár néha bosszankodom meztelen férfiseggeinek komor szépsége miatt – én is meginténém, ki erről fecseg, hisz Michelangelo életművének nem ez a lényege, nem a homoszexualitás –, de hát kevés Michelangelo akad Itáliában. Stendhal minden emberire, minden különöstre, minden másságra éles szemmel figyel. Ilyenkor mégis a szokás és illem rabja maradt. Egyik ifjú regényhősének titka például nincs kimondva, csak sejteni lehet, hogy Armance impotens.

Msr. Majo barátságatlan könyvtáros és szép férfi tehát. Űkapja mikor élhetett? A vatikáni könyvtárat jól feldúlták 1527-ben a német és francia zsoldosok, tán akkor? Cellini *Őnéletrajzában* a legjobb lapok az ostrom lapjai, de a könyvtár felprédálásáról, általában semmiféle könyvtárról mukkot sem ír. Ezért Cellini.

Titkos álmomban dédelgetem egy borgesi regény ötletét: magyar humanista az 1527-es Vatikánban. Tizenkét éve maradt kint, Bakócz Tamás kíséretének tagjaként. Tudós könyvtáros lesz. A pápa őt tünteti ki először a „Vatikán őre” címmel. Nagy feladatai vannak. Egy fóliáns útmutatása szerint Claudius császár elveszett *Tyrrenica* című történeti művének nyomára bukkan. A *Tyrrenica* az etruszkok történetét beszélte el. A tudomány akkor is, ma is úgy tudja: elveszett, megsemmisült, valószínűleg a longobárdok első, legszörnyűbb pusztításakor. A Vatikán magyar őre úgy sejt a fóliáns nyomán, hogy Nero beomlott Aranypalotája valamelyik üregében keresendő. A *Domus Aurea* maradványait csak több mint száz év múltán fedezik majd fel, akkor Raffaello és Michelangelo is lebotorkál a romok közé. De ő, a magyar főkönyvtáros már ekkor tudja. Csakhogy elérkezik 1527, amikor a német zsoldoshadsereg felprédálja Rommát. És mit csinál ez a magyar pap a város kifosztása idején: erről szólna a Borges-regény.

Nem találja meg Claudius elveszett *Tyrrenica* című könyvét. Neki kell megírnia a *Tyrrenicát*.

Signora Vizavi

Ombretta Fumagalli Carulli születésnapja, szemben a szobám ablakával. Mozi az éjben, kivilágított ablakok. Állítólag a baloldali kormány egészségügyi államtitkár-helyettese, és most szinte azt ünneplik, előre, hogy a választási vereség után mehet vissza az egyetemre tanítani, nem lesz többé államtitkár-helyettes.

A Vatikáni Rádió cesenai adótornyai káros sugárzásának vizsgálatát bízták rá. Valami tudományos kutatócsoportot kellett alakítani, de a csoport nehezen alakult, még nehezebben dolgozott. Cesenában véletlenül én is jártam, utólag derült ki, mégis volt valami értelme '98 őszén a balul sikerült viterbói utamnak. Onnan indult az a gimnazistavonat Viterbóba, ott álldogáltam őszi időben a kihalt állomáson, és figyeltem a lezárt katonai területre intő táblákat: most nagy a gyanúm, hogy ezen a területen vol-

tak a sugárzótoronyok. „Uram, szabadíts meg a Vatikáni Rádiótól” – ismert vicc volt akkoriban.

Ablakomból elnéztem a születésnap ünnepséget. A vendégek olyanok, mint a pesti negyvenes értelmiségiek. Nem volt nehéz kitalálnom őket, ki miféle. Néztem a társaságot. Először is biztosra kellett mennem: ki az ünnepelt. Mindenben kételkedni: még Signora Fumagalliban is: hátha csak szívélyes házigazda, és mást ünnepelnek.

Signora Vizaví tehát a vesztés választás előestéjén hatalmas születésnap bulit tartott. Mint egy Moretti-film nagyjelenete. Főszereplőnek egy szürke szakállas pasi látszott, aki körül vetésforgó módon cserélődnek a nők: eléje járulnak, majd ő mintha intellektuális áldással elbocsátaná őket. Éjfélkor torta. Osztott képmező, dupla vászon: látom a konyhát is, viszont ők ott, a szobaiak és konyhaiak nem látják egymást. Olyan, mint egy magyar értelmiségi születésnap buli. Ahol senki sem mond „szülinapot”, mint ahogy kovi ubit sem. Vagy újabban már ők is, ilyen környezetben is mondanak?

Kivilágított ablakaiból ismertem már a háziasszonyt: Signora Vizaví tévéjén néztem napokig a választási kampányt – saját szobámból. Hang nélkül, csak a képpel tanulságosabb volt: Bruno Vespa vitaműsora. Egyik este láttam már az újkommunista Bertinottit és raccsolótársát: az viszont a vitaműsor szellemében jobboldali jelölt, ezért ültették össze a két raccsolót. Ma este maga Berlusconi: sima-ráncos arca, Európa-bajnok műfogsora, égszínkék nyakkendője meg a jól szabott középkek öltöny. Mintha az Azzuri Celesti futballklub tulajdonosa volna, és nem a piros-fekete AC Milané. Fiatalos, arányos, jó alakú törpe; amit mond, elég primitív, és demagóg, ahogy mondja: csak picit demagóg, inkább meggyőző. Én most jobban, élesebben, mélyebben ismerhetem meg, röntgenszerű átvilágításban: mert csak némán látom, és szövegét, hangját nem hallom. Figyelem: ritka alkalom belelátni a felszín mögé. A jövő megkezdődött: ő teremti meg, és ő is azzá válik. Ő ma a legkorszerűbb. Mellette a gondolkodót játszó baloldali daliás Rutelli nem meggyőző. Mégpedig nem is azért, mert ő meg kulturált közhelyeket mond: fogalmam sincs, miért...

Signora Vizaví minden este westernt is néz, meg mindig visszakapcsol az olasz *Derrick*-re. (Olaszul már-már önparódia, néma olaszul közömbös.) Én akkor ugrottam igazán, amikor a RAI 2-re vagy a RAI 3-ra kapcsolt, ami nekem eddig hiánycikk volt, Pesten nem tudom fogni. De a Signora, állítólag a Sapienza tanárnője csak ízlelgette a műsorokat. Csipetnyi *Derrick*, csipetnyi western. A „Porta a Porta” minden adását végignézte persze, én tehát alaposan megfigyelhettem a politikuspofákat, volt, aki még így is raccsolt, hang nélkül. A Signora leginkább filmek közé váltott, és oda-vissza („csapjunk a filmek közé”), távkapcsolójáték. Meg néha kiment a konyhába, otthagyt a politikusait, azalatt csak én néztem az ő tévéjét. Ha nélküle néztem, leselkedéssel telinek tűnt – ha vele együtt, békés éjszakai programnak.

A választás éjszakáján nem volt otthon, sötétek maradtak az ablakai – de egy napal előtte, mint mondom, születésnapot tartott, és abba lestem bele. Boldog mazochistáknak látszottak. Elégedettek, mert biztosak a saját másnapi vereségükben. Kicsit otthon éreztem magam, magunk között voltunk: Párizsban soha nem találkoztam hasonló alakokkal. Párizsban az értelmiségiek hisztérikusan nézik a politikai műsorokat. Röhhögésükkel még inkább bevallják, hogy zsigerből érdeklődnek a politika iránt, mint nálunk a kispolgárok. Signora Fumetti, ha eljönne Pestre, engem látna hasonmásaként. Egmás virtuális vizavíjaként közönyösen nézzük az állami tévét.

Mindenki utálja a saját országát, mondja jogosan Cioran. „Elvesztette a hazáját? Micsoda szerencse!” – kiáltott fel Fejtő Ferencsel megismerkedve. Nekem ilyen szerencsém nem volt, de utálatomat mindig tisztán tartottam. Én a magyarokból csak Arany Jánost szeretem, meg a házmaster kislányát, de őt is csak nyolcéves koráig, mert akkor válik a szokott pimasszá. Én a magyarokból csak a nyelvüket szeretem, mint az anyámat, és nem az országukat. Forróság van ott nyáron, száraz és poros, télen meg fekete-hideg. Én a magyarokból csak Kosztolányit szeretem, meg a *Hamletet* magyarul, és a Balaton északi partját, de csak akkor, ha nincs vérszopó szúnyog.

A képzeletbeli Nanni Moretti-film éjjel egy felé véget ért, becsukódtak a spaletták. Nemsokára vereségre virrad, szép tavaszi nap. Mindegy nekem – mondtam magamban –, mindegy, legyen az ő bajuk. Abban bízom, hogy a signorát ünnepelték, és nem a szürke szakállas figurát, aki én is lehetnék.

Ház a Trilussán

Nagyon sokat bámultam azt a házat ott a rakparton. A Ponte Sisto másik oldalán áll, a hídról nézve rögtön balra, kicsit különvála a Trilussa tértől. Mintha magassága révén vezérház akart volna lenni, de aztán a tér megsüllyedt, ezért a ház enyhén a rakpart felé csúszott, elfelé a tértől... Nem, ő semmiképpen nem akart a Trastevere bejáratánál állni, s ha már mégis ott áll, hát dacosan vállalja a különbözöségét: ő nem pittoreszk, nem középkori, nem barokk és nem romantikus, legkevésbé varázsos: ő szürkésbarna és jellegtelenül nagyvárosi. Ezt a házat soha nem fényképezik a turisták.

A Ponte Sistót 1999-ben átépítették. Én még patkányt is láttam futni rajta az építkezés alatt; lehet, hogy most is átfut néha. Amikor a koldusok ebédszünetet tartottak, én lépésekkel lemértem a Ponte Sistót, pontos és komoly eredménnyel. Hat méter széles a híd, és huszonnégy sor vékony vörös téglából áll a két korlátfala. Az átépítés előtt vasrács oldalfala volt, én azt szoktam meg.

Lungotevere Raffaello Sanzi, n. 1: ez az a ház. Szemből négyszintes épületnek látszik, a látvány azonban csalóka. Nagy magasságszint, majd két magas emelet, plusz a tetőterasz. A tetőterasz azonban a harmadik emelet négy sarkára szorul vissza (szemből nézve természetesen csak két sarkot látok), mégis én mindig úgy láttam, itt már az emelet csupán vendég, melyet a tetőterasz barátilag befogadott. Az is lehet, hogy később építették rá: valamivel alacsonyabb, és láthatóan más stílusú – mondanám, ha az egész épületnek volna valami stílusa. A tetőterasz emeleten vékony rácsos, hosszú erkély húzódik, mögötte öt, kékséget tükröző ablakkal. Az ablakok szemmel láthatóan másmilyenek, mint az alanti emelet ablakai: ezek kicsit karcsúbbak, fönt félkör alakúak. A középső közülük ajtó-ablak, belülről rányitható a vékony rácsos hosszú erkélyre, de a másik négy is mély kivágatú. Kékséget talán azért is sugároznak, nemcsak a felső emelet szemhatárjogán, hanem mert kékeszöld redőnyei vannak, a lenti ablakoknak meg mindenütt a szokott piszkos olajzöld redőnyei. Ez a részemelet a tetőterasz felét foglalja el, középre igazítva. Vagyis egynegyed terasz balra, középen a félrésznyi emelet, majd megint egynegyed terasz jobbra.

Az egész ház csak szemből nézve ilyen egyszerűen leírható: ha jobbról, a Trilussa felől vizsgálod a házat, minden másképpen van. A Trilussára kerülve, a szemléltől balra esik a ház, és mivel a tér lejt, az addigi magassföldszint válik az első emeletté. Ebben semmi különös nincs, érdekesebbé akkor lesz, ha kicsit megkerülöd a házat, vagyis mintha elindulnál a Trilussától be a Trastevere mélyére. Eljutsz a ház rakparthoz viszonyított hátsó részére. Itt, ha felnézel, az a meglepetés ér, hogy a tetőterasz addigra érteni vélt szerkezetét most már egyáltalán nem érted. (Annál kevésbé, mert mélyebbre kerültél, és nem hátrálhatsz a szűk utcán, hogy jól felláss: innen csak töredékek, tetőmozaikok.) Az a bizonyos vékony rácsos pótelemet az üresen hagyott lapos tetőterasznegyedek kihagyásával végig folytatódik, itt hátul nem öt, de három félköríves, magas ablakkal – ezzel semmi baj. Azzal van baj, hogy a ráépítettnek vélt, arányosan alacsonyabb emelet fölött, hátul, bent a ház tetejének mély-közepében kiemelkedik még egy (ráépített?) pótelemet, zöld növényes, kis rácsos póttetőterasszal, no de még e fölött is egy újabb, immár második *emelkedvény* – ezt már nem lehet innen nézve, végképp nem lehet kideríteni, mi a csoda: báméskodsz, és elindulhatsz, rejtélyzaklatotlan, be a Trastevere belsejébe. A rút és szürke nagy ház tetején tehát Moebius-szalagosan és abszurdan egymásra épített újabb és újabb pótelemelecskék, újabb és újabb – egyre kisebbnek látszó – virágokkal, növényekkel teli pót-tetőteraszocskákkal... Innen, a Trilussáról és főleg a Trilussa mögül ez a ház nagyon is csábító, jó volna a tetőemelővényszerű rejtélyes teraszainál és kiemelkedéseiben élni.

A ház a rakparttól és szemben állva vele riasztó. Irtózatossá autó- és buszforgalom zúdul a Lungotevere Raffaello Sanzin. Amikor a 23-as buszra vártam, volt időm jól megnézni ennek a szomorú háznak minden sötétlő szürkességét. Innen az ember soha nem a tetőteraszt nézi. A földszintje és felkomorló alagsori rácsablakai a nyomasztók. Az alagsori rácsablakokból ugyanis lámpafény világlik, laknak ott, és fénylő nyári napon is lámpa mellett laknak. A buszmegálló a Trilussával ellenkező részén áll a háznak. Az ideeső oldalon már vastag rácsok védik a magassföldszinti ablakokat (melyek viszont itt, e kis tér emelkedése miatt földszintté válnak). Börtönföldszintté – nincs jobb szavam. Amikor szemben állok a házzal, a kapuval szemben, akkor ijedten látom, hogy nyilván a tömény benzin- és dízelolajfüst meg a pokolbélien dörgő, rozsdásan vagy fémacélosan zúgó motorzaj miatt eresztették le a földszinti lakások redőnyeit – nyár, délelőtt tizenegy óra –, és mögöttük ég a lámpa. Lakhatatlan, fulladoznék, lakhatatlan. Villanylámpaarcok bújnak meg bennük. Alatta (inkább mellette) Romma legnagyobb forgalma, szüntelen, bömbölő áradás. A buszmegálló mögötti kis tér-sikátor nem olyan sötét, mint a bejárati front. A terecske fénynek ad helyet. A lejtés révén távlatosabban látszik a ház földszintje: ugyanolyan nagy, rácsos ablak itt is. Ez legalább lélegzik már? Ha ugyanis – mint itt – kicsit magasabbra kerül, ha nincs akkora forgalom: békés, lakható földszint is lehetne. Ide ferdén a napsugár is eljut. De a ház főbejáratánál, a rakpart forgalma fölött fél méterrel: ott dül a sötét félhomály, és emberek élnek benne.

Kovácsoltvas kapuja van a háznak, de látni, nem régi vagy nemesen ódon: utóbb szerelték fel. Láttam embereket bemenni, reméltem, csak eltévedtek, és mindjárt kijönnek, de nem mind jött ki: laknak a házban! Kapucsengő-táblácskák: Anversa – Ferretti – Caldani – Spigarelli – De Rhoden – Colonne – Quaroni – Bianchi – Studio Medico Valenti – néhány cégrovídités. Úgy képzelem, De Rhoden és Spigarelli lakik az alag-

sorban. De Rhoden egy Jacques Tati-, egy Hulot úrszerű nagyon magas, merev járású sovány öregember, Hollandiából került ide, maga sem tudja, miért és hogyan. Signora Spigarelli egy gonosz boszorkány: ő zárta rá a fekete füstös alagsori sorsot De Rhodentre szemmel veréssel.

Várom a 23-as buszt. Nyilván jó drága itt a lakás, a kiemelt belvárosi, városközponti hely miatt, hogy: Trilussa! hogy: Ponte Sisto! Arany Romma! – sikoltotta az ifjú De Rhoden, mikor lehetősége nyílt ide beköltözni. Irigyelt helyű méregdrága lakása persze a ház setét, benzintől fullasztó fekete földszintjén, lakhatatlan és eladhatatlan. Hatalmas ára van a nappal is villanylámpás félalagsornak. Nincs már senki sem Hollandiában, sem a világon, aki megvenné tőle. Lakhatatlan. A nagy, vastag védőrácsok az ablakon, a piszkoszöld spaletták nem tudják, milyen drága az áruk, és milyen feleslegesen drága. Már a hajnal is sötét, amikor bőgve felárad a forgalom. A házon a Lungotevere Sanzi felirat. Ez adja nemességét és értékét. Meg mindenféle táblahely. Meg szögek. Belövések, lövésnyomok itt nincsenek, mint Pesten – vannak meghatározhatatlan nyomok, szögek, kampók, a vakolat sötétebb és halványabb foltjai, hogy voltak itt is nagy megviselések. Én legelőször még piszkosabbnak, elfeketőtnek láttam ezt a nagy házat, most valakinek megmutattam, és azt mondta: „jó kis ház”. Földbe gyökerezett a lábam, alig tudtam elmenni aznap a Piramishoz.

A Ponte Sisto felújítása után a másik oldalon rávésték a hídfőre (tán a régi szöveget, de most így): XYSTUS IIII PONTIFEX 1490. Magyarul: IV. Sixtus. Akkor miért volt XYSTUS, és miért IIII? Akkor még így írták? Kézirattárban ellenőrizni: ki teszi meg? Ki és miért? Ők ellenőrizték, a hídra vésők? Álmodtam ezt a rút házat a hozzá tartozó kincshíddal együtt? Fikció volna itt minden?

Megint kezdem a tetőterasszal. Ebben ugyan semmi különös nem volna, de mégis van. A ház harmadik emelete fölött a tetőterasz: vastag periszkóp, ha akarom. Falusi cseleldsoba, ha akarom. Nagypolgári kéjlek kéjkilátója, ha annak akarom. Kettő, három vagy négy pálmasarok, nehéz tisztán látni: az egész terasz csonkult a ráépítéstől, nem szabályos, összevissza elrajzolt téragyalmány. A vastag, lomha periszkópként kiemelkedő lakás mégsem padláslakás, mert nem pótlás vagy függelék, eszerint mégsem ráépítés, de ugyanolyan minőségű és rangú, mint a ház többi lakása. Emiatt aztán nem négy fenyő- vagy pálmasarok van a tetőn, hanem három, sőt tán csak kettő, hiszen minden szögéből valahogy másképp látszanak, sehonnan sem szimmetrikusnak vagy mértanilag szabályos háromszögnek, hanem görbén szabálytalannak. Mint egy meggörbült lélegzet a lihegő zajban. A tetőterasz látszik pálmazöld virágsarkaival a padláslakás függelékének, ezért nem is nevezhető padláslakásnak – viszont a tetőterasz sem nevezhető igazi tetőterasznak, hiszen társbérelője vagy inkább albérelője a padlásnak, amit neveznénk inkább, nyilván pontosabban azúrlakásnak a nyílt égbolt alatt. Miért, hogy a tetőterazon egyszer sem láttam lakót? Senki nem ült ki hanyag boldogsággal, mindig csak a gögösen kék karcsú ablakok... Érlelnem kell még a látványt, addig nem mondhatok végső véleményt. Más sem járta még körbe a házat, a Trilussa mögül nem is tudná látni a tetejét: olyan, mint a Hold másik fele vagy inkább valami pokoli forró, mérgesen füstölgő, zajban felejtett bolygó nem látható másik fele.

Itt lakni maga a sötét-büdös, forrón harsogó gázbugyborékos földi pokol, ahol villany kell nappal is, ahol félig lehúzza a redőny, lakhatatlan szobák – mégis, megfizethet-

lenül drága, ha valaki megvinné. Szakértőknek, szociológusoknak, érték és ár arányszámítóinak kutatási aranybánya lenne, ehelyett figyelemre sem méltatják... csak én. Itt áll füstben és zajban, megmérgezetten, halódón, súlyosan, de még erőben, csúf harapásra is készen.

Ötszázmillió líráért megkaphatnám örökbe a setét, földszinti szmogbarlang zajlakást, a mediterrán setétség birodalmát. Jó: négyszázmillióért, mondjuk. Alulról kikukucskálva, retkes rácsaim közül bámulhatnám a füsttől feketedő platánokat. Börtön-hulla, északi halottak, szmogbarlang mocsadék. A Ponte Sisto rácsai. Boldogan bámulom a patkányt. Holnap kora este bekéredzkeдем De Rhoden úr alagsorába, itt akarok élni.

Harapós Nyolcas

Buszokról szólok. A szaleziánus Sacro Cuoréból kellett átköltöznöm az Accademia-ra egy június eleji vasárnap reggel. Sokáig ácsorogtam a buszmegállóban a Termininél, aztán találomra felszálltam az először érkező járatra. A 287-es volt talán.

Fel, egész északra, túlfutott a városfalakon, robogott valami vékony kis folyó mentén, régies híd látszott a zöldben, már vidéken jártunk, ez a Monti Parioli. Még egy erkélyes, modern épületű kis szállodat is láttam a zöldben, angol zászló volt kitűzve rá, erkélyén angolfélék: vajon mi az előnye itt lakni a csenden kívül? Jó levegő van máshol is, még a Termini-közeli Diocletianus Termái mögött, egy kis zsákutcában eldugott Hotel Paviában, amelyre azért is emlékszem, mert repkény futotta be, és mert egyik rommai utam előtt azt álmodtam, hogy valaki énekel az agyamban monotonul zsolozsmázó kislányhangon: „Padania, Pavia – Padania, Pavia.” Fogalmam sem volt, mit jelent a primitív mondóka és dallam, hisz még Padovába sem vágytam igazán, nemhogy Paviába, ahol egyébként bizonyos Tommaso Kemény magyar nyelvet tanít. (Később rájöttem, hogy Árpád korabeli ősmotívum köszönt vissza. Pavia ezer éve tartományi székhely volt, hatalmas jövő előtt álló város. A kalandozó magyarok kétszer felégették, lakosait mind egy szálig lemészárolták: így aztán a közeli Milano, e jelentéktelen porfészek kezdett fejlődni, s lett, amivé lett, Pavia rovására. Ósmagyart álmodtam.)

Vissza a 82-essel jöttem: Eritrea–Trieste–Fiume–Villa Borghese (városrészek földrajz-órája), ott végre várt a 116-os a végállomáson („Via Veneto felső”) – szemben vele a négycsillagos Hotel Majestic. Később Szigligeten találkoztam egy kis könyvkiadó irodalmi vezetőjével, aki nyolc éve ott lakott, és Lollobrigidával „tárgyalt” az exfilmsztár fotóalbumának magyar kiadásáról. Mentőápoló, bárénekes, segédszínész, rendező, volt e férfiú szinte minden. A Lollo-fotóskönyv mégsem jelent meg. Könyvkiadó-szakembert alig ismerek. Az Európa Kiadó fordítónő-szerkesztőjét, M. G.-t mondjuk igen, akinek hálával tartozom, mert 1986-os rommai utam ötletét neki köszönhetem, azt, hogy „elindított az úton”, de ő, amennyire tudom, nem tárgyalt soha négycsillagos hotelben Lollobrigidával. Bajban lennék, ha efféle tárgyalást filmre kéne vennem.

Folytatom inkább azzal, hogy nem nagyon szeretem ezt a Via Venetót, az ötvenes-hatvanas évek fellinis-flaianós és filmes-zsurnaliszta fővárosát. Nem szeretnék Ady egykori szállójában lakni, sem az Imperial, sem a Majestic, sem az Excelsior nem vonz, én inkább az Aventinón szeretnék lakni, ha már luxusban muszáj: van ott is, de sok-

kal gusztusosabb és kisebb – és onnan hamarabb lejutnék saját negyedembe, a piszkos Testaccióra, ahol Ady nem járt, és Fellini is csak vendégként... Volt időm töprengeni, a kis 116-os villanybusz sokára indult. Hét ülőhelyén hét korán kelő idős német turista ült, én meg addigra már megjártam a messzi Monti Pariolit, hegyek, völgyek, kis folyó, túl a városfalon.

Busszal bejárni Rommát világlón logikus terv, de csalóka eredménnyel jár. A buszok eszelős rohanás közben borzalmasan ráznak, görcsösen kapaszkodni kell, ülőhely nincs sok a régebbi típusokon. Ha régebbi is, nem azért ráz, mint hittem eleinte, mert elavult „fakarusz” volna, hanem mert városon belül gyakran macskaköveken szalad, s ha mégsem: egészen szokatlan sebességgel, robog vagy hetven-nyolcvannal is, ha tud. Belvárosban hirtelen gyorsulnak, nagyot ugranak, aztán dobálják magukat gonoszul a macskaköveken. Érdemes utána gyalog végigmenni a már ismertnek hitt buszutaikon: fel nem ismered. Busszal mentem, át a Bologna negyeden a Falakon Kívüli Szent Ágnes-templomba. Maradt utána időm, vissza tehát gyalog a Piazza Bolognáig. Rá nem ismertem ugyanarra az útra. Szembegyalogoltam például egy óriás méretű Piave-szobor mögött (s tovább) húzódo laktanyával. Az hol lehetett a buszról nézve? Két buszmegállónál hosszabb bakalaktanya volt: elrémítő méretekkel.

A Via Veneto nem macskaköves, hanem tükörsima beton. Suhan a busz, nem ráz, mégis csak villanásnyira, suhanásnyira láttam – jól vagy nem jól? –, hogy a kanyarban hiányzik a Fellini-mellszobor a falnál, hűlt helyét láttam a kis talapzaton: higgym, hogy ellopták?

Én a Piramis-villamosba szerettem bele, a buszokkal meg nem békülhettem. Egy volt csak barát. Barátomnak érzem a 23-as buszt, hiszen még sohasem csapott be, és néha kellemes meglepetést okozott. Rázni ő is szokott, de minél jobban ismerjük egymást, annál bölcsősebben. Egy nyári estén már majdnem a Zsinagóga előtt, valamely feltételes megállóban vártam rá, hogy vigyen vissza az Accademiához. Jöttek nagy suhanással más buszok, ritkán. Nem intettem le őket, kivilágított, gőgös, isten tudja, hányasok, ti nem kellettetek. Később derült ki, mindegyik oda vitt volna, én meg jól elkéstem egy történész főakadémikus nagy előadásáról, de nem bántam meg: az utolsó kocsijával vitt haza a 23-as.

Vele megy az ember a Piramishoz, a Testaccióra, az Ostiensére, sokfelé. Ritkább útvonal, de ismerek valakit, aki ellenkező irányba elindulva, a Vatikánig jutott el vele. Állítólag létezett másvalaki, az meg a Stadio Olimpico-ba indult vele, és egészen a közelébe jutott már a stadionnak, de oly váratlanul érte a szerencse, hogy átszállni már nem bírt, úgy remegett a lába: gyalog vánszorgott haza.

A 23-as annak, aki bíz benne, mindig megérkezik. Ezt nagyon fontos tudni Rommában. A 23-as a folyópart autóbusza, a rakpartok nyargonca, ledobja, aki bizonytalan, célhoz juttatja, aki félve is bizodalmas. Nem nagy, nem transzcendens, nem világ-megváltó, nem korszaknyitó, csak egy megbízható gyors buszjárat.

A Szent István Házba is busszal lehet eljutni. Néhányan az Argentina végállomástól elmennek a Nyolcas másik végállomásáig, és ott várnak félórát a 287-es buszra, amely átkujtorog Romma bal parti dombjain, a Gianicolón és a Monteverdén, majd elviszi utasát a messze házig. Ez különösen téli esteiken szomorító vállalkozás. Ennek alváltozata, ha az Argentinától vagy a Veneziától H busszal mész ugyanoda, és ugyanúgy vársz

átszállásra. Gyenge dolog. A haladók a Via Giulia legvégén egy mini buszvégállomáson kezdik a menetet: ott várnak, és ez nem a legrosszabb hely, város közepe, szemben a Radikális Párt egykori székházával – majd beülnek az üres buszra, arra a bizonyos 287-esre, és városnéző turistaként vitetik magukat. Át a Gianicolón és részben a Trasteverén, Villa Sciarra, sőt a Villa Doria egy részét érintve, a fél Monteverde útba esik ekkor, de kuszán, összevissza kanyarogva, lódulva és lassulva, tájat felkínálva meg tájat átugorogtatva. Csalóka utazás, hazudhatod önmagadnak, hogy ismered a negyedét, az utat, nagyon figyeltél, huszadszor se látsz többet, mint először, hiába figyelsz, nem tudsz semmit. Ha leszállsz, és két-három buszmegállót gyalogolsz, érdekes felismeréseid lesznek: a kis utcákon a busz útvonala többször megfordul, visszakanyarodik, eltér saját irányától, annyira, hogy elvesztheted a busz egész vonalát, és egy másik megállónál vársz egy másik Monteverde-buszra; afféle álságos iker, majdnem azonos útvonal, de ravaszul másik végállomással. Jó lesz vigyázni.

A „J” gyorsbuszokat nemrég telepítették be. Izmos, zöld párducok, idegenek még a városban, keresgélnek önmagukat. Tán mindenre képesek, adottságaikat senki sem tagadja. Erő, izom, gyorsaság és felszerelés, kaptak belőlük, mindent kaptak a Teremtőtől. Észet talán kevésbé. Konzultálhatnának a H gyorsbusszal, de azt sem tudják, hogy hasonlítanak a megfontolt és ritkán lóduló H-hoz, pedig H hamar belesimult a város életébe, nem sok vizet zavar, de még senki sem szidta, igaz, nem is dicsérik – a J buszok viszont félelmet keltenek.

Végre már a villamosról! „Az ATAC narancssárga színű római villamosa” – a régi járgánynak ott van minden útikönyvben a fényképe. Illett az okker házakhoz. A narancssárga, ódon típusú villamoskocsik sajnos fogóban vannak. Az okker legyőzhetetlen Rommában, de a régies narancssárga defenzívába szorult. Az új sztár, a Harapós Nyolcas olajzöld vértzetben diadalmas. Azt mondják, Európa-bajnokságért is versenybe szállhat. Sokkal jobb, mint a düsseldorfi.

A 8-asnak története van, históriája van, aurája, mégpedig hamar nőtt hírneve. Ez a 8-as a pesti „stukának”, a 61-esnek valami nagyon távoli rokona, ha a 61-es mondjuk a Margit híd budai hídfőjénél indulna a Moszkva téren át a Körtérre (mert kell a híd a 8-as megértéséhez és hangulatához, persze Rommára vetítve), átmegy a Garibaldi hídon, anélkül semmi értelme nem volna. A 8-asnak története van, mert egyszer, a nyolcvanas évek elején talán meghalt, eltemették, archaikus emlék a gaz benőtte síneivel. Csak az évszázad végén támadt fel, '97 őszén már megint szaladt. De csúnyán rácsengetett a nosztalgikusokra (igen, így hívják a régi Romma villamos- és buszhálózatának emlékezőit). Hirtelenében ugyanis a Nyolcas lett Romma legmodernebb villamosa, olajzöld színű és félemeletes, nem szólva arról, hogy *légkondicionált* (e szótól elszörnyedt már néhány érzékeny kebel; én is utálok bizony, de használom). A Piramis-villamost még a régi sárga kocsikkal, de a Nyolcast már átalakítva, olajzölden, harapósan ismertem meg, és szálltam fel rá – tartok tőle, de nem utálok. Egy ideig még szerettem is, bár ő nem vágyik szeretetre. Profi élsportoló, haragos energiagóc.

Nem tudom, őt szerettem-e vagy inkább ahova vitt, a végállomását, meg a tájat, amin átfutott, át a Trasteverén, a Monteverde alatt elzúgva, a Trastevere pályaudvarnál fürge és határozott kanyarodással túl a Monteverdére. Ahol most fut, igazán neve sincs

ennek a negyednek, *Portuensis*, talán: fut kicsit emelkedve. Egyre zöldebb lett a fű körülötte, és egyszer csak már a villamossínek között is magas, frissen kaszált fű hullámzik. Akkor leszálltam, a frissen kaszált fű levegője a szélben, a sín alig látszott, és körülöttem, a sínek között is csak a fű, ahogy susog és hajladozik. Levettem a cipőmet és a zoknit, mezítláb jártam a villamossínek között Romma egyik forgalmas útvonalán, harmatos mezőn.

Harapni is szokott az olajzöld *Nyolcas*. Minden évben halálra harap két-három embert, s évente egyszer a sínről is leugrik. A *Nyolcas*nak külön havilapja van: elemzésekkel, táblázatokkal, szerencsejóslatokkal, intelmekkel. Végállomásán a *Nyolcas* induláskor ötöt sípol, mindig ötöt: négy rövidet, egy hosszút, és akkor máris csukódnak az ajtók. Tapasztaltam, hogy ilyenkor senki sem szitkozódik, aki lemaradt: síp szelídítette utasok.

Érzékeny búcsú a Harmincastól. Hát ez is bekövetkezett, megszüntették a Piramis-végállomást, megszüntették még a számát is, múzeumba cipelték régies-okker szerelvényeit. Szupermodern új kocsik suhannak a helyén. Búcsúztatásához Szerb Antalt hívnám, aki regényében megénekelte: „mondjon valami frivolat”.

Seregélyek

2000 októberében a seregélyek megrohanták Rommát. Tudósok tanácskoztak erről szimpozionokon, és több tévécsatorna, megszakítva műsorát, ornitológusok vitáit közvetítette. A *Porta a Porta*, a legnézettebb késő esti vitaműsor vezetője, a Fellini és egy bibliakutató pózát vegyítő Bruno Vespa e napokban a madárkutatásról árult el hatalmas tudást. A seregélyek a történelem folyamán most először nem vonultak tovább Afrika felé, hanem a meleg rommai őszben megálltak, letelepedtek. Hajnalban óriási tömegben kivonultak a város környéki mezőkre és erdőkbe, napnyugtakor büntető felhőként zúdultak vissza a városra.

A Diocletianus Termáinak nagyon szép parkja van, ahol nyáron teljes napokat ültem a kút mellett. Ki tudja, miért, ez volt a seregélyek egyik főhadiszállása, ürülékük ellepte a buszmegállót, sőt a Termini felé terjeszkedtek. Romma legnagyobb buszvégállomás-központját több centi magasra növő ürülék borította, a köztisztasági hivatal vezetője, dr. Massimiliano Abitabile benyújtotta lemondását.

Később, már Magyarországon kiderült, hogy ugyanabban az időben voltunk a városban M. J.-val, egykori tanítványommal, aki bébiszitterként élt akkoriban egy jómódú építészcsaládnál, és szintén szokott a Diocletianus Termáinál üldögelni, mégsem futottunk össze. Ezt a történetet ő mesélte már Pesten.

„Valami rejtett útvonalat emlegettek, a seregélyek antik római történetét megfigyelő ifj. Pliniustól fennmaradt térképet, és speciális seregélyfigyelő turistabuszokat irányítottak az *Appia Antica* felé (ahova amúgy is mentek mindig a turistabuszok). Kimentem egy normál busszal, a 217-essel, majd ha jól emlékszem, leszálltam, nem messze a városfal után, és szépen, gyalog mendégéltem kifelé, el a várostól. Jó üres volt az Ap-

pia Antica, nem láttam a turistabuszokat. Igaz, a seregélyeket sem, nyilván épp a mezőket dúlták sokkal kijebb. Persze ilyen alapon itt is dúlhatták volna: érdekes környék, nagy zöld pampa, műemlékromok keletre, meg valami gyárkémények is, ami azért furcsa, mert itt nincsenek is gyárak – eszerint csak kémények vannak gyár nélkül, olyan, mint egy Chirico-fantázia...”

Calabriai lány és két fiú sétált arrafelé, én is csatlakoztam hozzájuk. Egyszer csak oda-csapódik valahogy egy toprongyos, jópofa figura, szütyő a vállán, mint valami párizsi clochard vagy mit tudom én, egy Joszeliani-filmben lett volna a helye, a *Hold kegyeltjeiben*... A seregélyek kegyeltjei vagyunk mindannyian, bölcselkedtem. Itt lakom, mutatott a csavargó az egyik villára. Aha, röhögécséltünk, valami lapos vicc. Izé... Nagy terméskő kerítés, nem lehetett belátni. Forgattak itt egy filmet, majd tavasszal kerül a mozikba, mondta a csavargó. Akkor majd meglátjuk belülről is, nevéttünk megint. Erre előkap a szütyőjéből egy hatalmas rézkulcsot, kinyitja a kaput, és elindul befelé. Mi még akkor sem hittük, csak néztünk, hogy most betörő lenne mégis vagy mi?

Jöjjenek, jöjjenek, integetett. Bent aztán már elhittük.

Ez a csavargó Európa egyik leghíresebb professzora, orr-fül-gégész, ő kezelte Bettino Craxit, mielőtt az elmenekült volna Tunéziába. Egyébként azt olvastam, hogy a seregélyek Tunéziáig szoktak menni, Craxi meg nemrég halt meg, és még eltemetni sem lehetett Itáliában. Tuniszban vagy Marrákesben találd a sírját, a keresztény temetőben. Na mindegy, a seregélyek amúgy sem Tuniszba vagy Marokkóba mentek, hanem sokkal délebbre.

Ismerek-e Mussolini-emlékhelyeket a városban, kérdezte évek múlva az egykori bébiszitter lány. Csak amit mindenki, mondtam: a Stadio Olimpico közelében az a feliratos nagy oszloptábla. Van érdekesebb is, mondta a lány, nem oszloptábla felirattal, hanem rokonok és furcsa hívek. Ezt is akkor tudtam meg, folytatta, ott a Via Appia Anticán. A fülészprofesszor villája közelében van egy Dino Salvatore nevű könyvkiadó hatalmas magánemlékparkja: Duce-szobrok, festmények. Néha összetalálkoznak a Via Appián. Craxi is van olyan méltatlanul megítélt történelmi figura, mint a Duce... mondogatja mindig a Mussolini-gyűjtő. De nem vitatkoznak soha – inkább virágot szednek, és lepkét kergetnek a gyerekekkel. (Más látogató is akad: bizonyos Caius Julius Caesar Mussolini, a Duce harminchárom éves dédunokája a kisleányával: nem politizál aktívan, de méltatja dédapját. Majd a történelem... – mondja ő is.)

Lizzani *La Casa Savoia* című filmjének nagyjelenete, amikor Hitler rommai látogatásakor a tiszteletére rendezett vacsorán csokoládészeletet eszik késsel és villával. Dermedt csend: koppan a villa, csusszan a kés. A Duce és az egész vendégsereg megütközve nézi. A Führer arról érdeklődik a királyi család belga származású hölgytagjától, hogy sok zsidó él-e Belgiumban. „Igen, kancellár úr” – feleli a királyi hölgy hűdött udvariassággal. „Kár” – mondja szárazon a Führer, és tovább szeleteli a csokoládét. Érdekelne, így történt-e a valóságban: memoár, hiteles emlékezés vagy fikció. A kés-villás csokoládé-evés igaznak hat: a németek a vajjas kenyeret is így eszik.

A filmben egyébként Trilussa is szerepel egy jelenetben Indro Montanellivel. Úgy emlékszem, Trilussa madzagnyakkendőben, lógó zakóban jelent meg a nagypolgárok és arisztokraták szalonjában. Ez volt a legérdekesebb: az egész film érdektelen, illusztratív televíziós munka.

„A professzor grappát töltögetett, kijelentette, hogy ízléses és ínycsok ember Rommában idevaló bort nem iszik, csak Romma-ellenes érzelmeit erősítendő, toscanai borokat, mert a frascati nem való érző léleknek... Persze megkérdezték, mi a véleményem a városról, én meg, ki tudja, miért, a Piazza Vittorio éjszakai piacot meséltem nekik, és mint valami felsőfokú nyelvtanfolyam briliáns vizsgáján, olyan szavak és kifejezések jutottak eszembe, amit irigykedve hallgattam volna csak eddig, mindenféle ritka és érzékletes és szellemes, hogy üresen, feketén ásító, félig lehúzott redőnyű üzlethelyiségek, bent gyanús fények imbolyogtak, mintha épp akkor fosztanak ki, hajléktalanok, ember-rongycsomók feküdtek az árkdok alatt, kisebb kutyafalkák marakodtak a piac rohadni kezdő maradékain. Úgy látszik, semmit nem takarítottak, ott rohadt minden; turkálók, guberálók viaskodtak a megvadult kutyákkal, és fura módon a legerősebb rothadó szag a virágárosok bódéinál érződött, nem a legbüdösebb, de a legáthatóbb: annyira, hogy vagy gyorsabban menekülök, vagy rádőlök a hatalmas rothadó virághegyekre, és feloldódom bennük... Ezt meséltem az Appia Anticán nekik, és nagyon csodálkoztak, még a calabriai lány is.”

(Nem értem, miért engedte meg, talán barátja volt a filmrendező, vagy a színészek közül valaki? Ezt máig sem tudom. De a filmet, az *Ultimo baciót* megnéztem tavasszal egy trasteverei moziban, és nagyon rossznak, szentimentálisnak láttam, s ha nem is az, de szemérmetlen közhelyek sora videoklipmodorban előadva – a villára persze azonnal ráismertem.)

„Ahogy ott a teraszon ültünk, néztünk dél felé, alkonyodott: láttunk valami surranó madárfelhőt, de hogy mi volt, nem tudtuk. Mikor visszaértem a Terminihez, üresek voltak a fák, egy madár: egy fütty vagy csicsergés sem, csak az a rettenetes madárúzó sivítás a hangszórókból, amit mindig csak éjfélkor kapcsolnak ki. Másnap seregélytelenül ébredt a város, és senki sem tudta, merre mentek, mert Tunisz és Marokkó nem jelentett madárátvonulást.

Boldog emberek, gondoltam, akik az újév első perceiben, pezsgőkoccintáskor az »Azurro, magyarul azt jelenti: mindig kék fenn az ég« – ezt éneklük, és a himnuszt csak később... Ezen mi búskomornak született északiak úgy csodálkozunk, mint azon, hogy itt ők a temetési menetet megtapsolják. Fellini például itt volt felravatalozva a Diocletianus Termái melletti Santa Maria degli Angeli-templomban, itt, ahol most ülök, hús méterre tőlem. Mikor kihozták, óriási taps zúgott fel, vagy negyedóráig tapsolt mindenki, bevallom, én is, véresre tapsoltam a tenyeremet, hogy fájjon kicsit, hogy elfelejtsek sírni.”

Kőríz Imre

HASZNÁLATI UTASÍTÁS

Ne szeress meg. Szeress.
Úgy szeress, ahogy növekedsz vagy öregszel,
ahogy a bogár bogár.
Szeress, ahogy glóg tukompi litta-litta.

Ne szeress meg,
azt szeresd meg, hogy a szomszéd nő
beparkol az udvarra,
hogy a telefon önarckép készítésére is alkalmas,
hogy valaki a szemgödrébe akasztott
kampókkal húz el egy uszályt,
meg a többi ilyen folklór dolgokat.

Ne szeress meg. Mit szeretnél meg,
valami vonást? Fintorgok.
Ne ismerj meg.
Mit akarsz a fülem ismerős hajlásától?
Felismersz, mint egy hangot,
mint a megszokott hangot az új versben?
Émelygek.

Ne ismerj meg. Csak szeress.
Én vagyok az a krokodil, szeress.
Nem tudom lenyelni a nyálam, szeress.
Ne szeress, szeress.

Reszess. Sesere.

Ezt nem kérem, nem mondom, nem füttyülöm, szeress.
Hármas iker vagyok, csak éppen
mindhárman pontosan ugyanazon
a helyen vagyunk, szeress.

Szeress, hogy valaki az albérletre
össze tudja szedni a pénzt,
hogy hétvégi házat vehessen a hajléktalan,
hogy stabilizálódjon a nemzeti valuta,
hogy holtig sírdogáljanak
záporozó szemeink,
hogy életemet
visszaélni ne bánám.

Ha ki tudod mondani, hogy szeretsz, nem szeretsz.
Ha nem szeretsz, szeretsz.
Ha minden ember halandó,
és Szókratész ember, szeress.

Szeress, szere, szer, sze, szö, ó, szeress.
Szeress, ahogy a vakond a sötétet,
ahogy a kövek szeretik a létet,
ahogy ószereit az ószeres.

Szeress, ahogy a szív ver, vér veres,
ahogyan a semmi valamivé lett,
ahogy az élőt szereti az élet,
húhót a hős, hú húst a húsleves.

Szeress, mint ki ég, mint ki kvázi fázik,
mint aki épp csak elmászik hazáig,
ahogy a győztes fut egy tiszteletkört.

Ahogy egy mész miszterrel tvisztel egy görll,
ahogy a legszegényebb lányt a herceg,
ahogy futnak a, futnak, futn a percek.

Szóval szeress.
Tettel szeress, mulasztással.
Egyhangúlag. Dömpingszerűen.
Úgy szeress, hogy mindent szeretsz.
Ától zéig, beleértve az összes egyéb grafémát.
Mint egy amatőr.
Úgy szeress, mint egy slágert.
Úgy szeress, hogy szívizomlázat kapj.
Úgy szeress, mintha lenne szeretet,
nem csak ez a rohanás.
Úgy szeress, ahogy szedsz, szenderegsz, szepegsz.

Különben nincs semmire garancia.

REKVIEM

I

Mint amikor hármasa van az embernek a lottón:
valami hanyag, beleegyező sorozatszerűséggel
haltak meg az öregek, hirtelen,
egyik a másik után.

Legelőször az öregasszony, aki egyetlen, gyengeelméjű lánya fejét
a falba verte, ha kávéét merészelt inni a sarki kocsmában.
Pedig az aszott, ufőszerű Zsuzsi tényleg nem járt máshová, csak könyvtárba,
és beledünnögve olvasmányaiba, mint Glenn Gould a lemezfelvételbe,
akár Szobotka Tibort olvasott a napfényben, az ajtajuk előtti széken,
akár Dickenst, mindig mindent csak dicsért.
A kocsmába lehet, hogy azért szeretett járni, mert a férfiak,
és ezt az anyja talán nem is tudta,
észrevétlenül rumot öntöttek a kávéjába,
hogy feloldódjon, és táncoljon nekik.

Másodiknak a köpcös, elbutult asztalos halt meg,
aki évtizedekkel korábban a padláson zugműhelyt működtetett,
amíg le nem leplezték,
és aki annak idején a kamaszkorú anyám után koslatott,
háta mögött egy kicsit nagyothalló, virágárus feleséggel és két gyerekkel,
előtte pedig a testi hanyatlás bamba, svejki karakterjegyeinek
nem sejtett perspektívaival,
amelyekhez az ő esetében nem társult semmiféle élelmesség,
csak tompa butaság és egy olyasféle, tartós szellemi leépülés,
amely a gesztusait és az artikulációját is kikezdte.

A harmadik nem is volt igazán öreg.
Volt egy lánya, veje és két unokája.
Az egyik gyerekkel valami baj történt a születésekor,
és sose lett az, akinek lennie kellett volna:
nem tudta megtartani magát, a haja kikopott a tarkóján a sok fekvéstől,
de nagyon egészséges színe volt,
mert az anyja, ha kicsit is jó volt az idő, mindig kitétte az ajtó elé, a kocsjába.

II

Ennek az asszonynak a perzsamacskáját
 egyszer megvertem egy üres nejlonszatyórral,
 mert felmászott az ablakpárkányunkra.
 A macska beszorult a sarokba, és egy darabig nem is tudott kiszabadulni,
 csak vinnogott a bizonyára nem fájdalmas,
 de kellemetlen és értelmetlen zaklatás következtében.
 Gondolom, az asszony lánya magával vitte vidékre,
 ahol tanyát vettek, és kecskét is tartanak.
 Kiásta a rózsákat is,
 aztán a közvetlen szomszédjuk fűmaggal vetette be
 az addig szépen gondozott kertet,
 az egyik sarkában homokozót csinált a fiának,
 a másikban rablólóhúst szokott sütni egy skodafelni segítségével.

III

Hacsak vissza nem szökött az a szerencsétlen macska,
 és már miért is szökött volna vissza,
 nem őt öltem meg.
 Amelyiket mindenesetre megöltem,
 az a járdaszegély közelében kushadt, egy útkereszteződésben,
 ahol annyira le kell lassítaniuk az autóknak,
 hogy a modernebb motorok hangja már alig hallható.
 Megbámult, bámultam én is.
 A macska egyszer csak megunt a nézést, de rossz ütemben rugaszkodott el.
 Én már láttam az autót, és volt időm arra is gondolni, hogy túléli-e a macska,
 de ez az idő neki csak arra volt elég, hogy a jobb első kerék alá forduljon.
 Nyilván elkapta a kerék, mint a gépszíj, és dobott rajta egy párat.
 Ezt a tompa, dobáló dübörgést hallottam, nem volt nyávogás.
 Nem jött ki mentő. Nem kérte, hogy takarják be, mert fázik – minő bizarr ötlet!
 Kinéztem az úttestre, visszafordulva, sehol se láttam a tetemet,
 de hát este volt, lehet, hogy visszadobta a kocsi
 tővébe a járdaszegélynek.

Halasi Zoltán

PSALMUS

(A határhelyzetű)

„Bújj elő végre, bújj elő, te rém!
Terjeszd fölém a szárnyad.
Sarkantyúd mélyeszd kétoldalt belém.
Azt akarom, hogy mind a tíz karom
csapoljon, marjon fájdalom
a húsba, kínra-tárgyad,
nyüsztsek, vért pisáljak!

Bújj elő végre! Rajtam, fantomon,
többé ne hízz, te fantom!
Lökj valóra, önts mértékkel nyakon!
Mert én, a hussanó, a vérszegény,
hiába csüngök létem kötelén,
nem szólal meg harangom:
anyám se hallja hangom.

Bújj elő végre, hogy felfogjalak!
Ne incelegj, te sivatagi démon;
mutass magamra, mutasd meg magad;
a rám szegezett gonosz ujjak
elől a téboly kérgébe ne bújjak,
hisz az is hártavékony.
Óvj engem, légy hatékony.

Bújj elő végre: szörnyű várni rád.
Addig csak kisiklani, nem tudok mást:
hiába tapogatják fényceruzák,
sosem rögzítik sziluettemet.
Tudod, hogy elemészt a rettenet
születésemtől fogvást;
öltsük fel végre egymást.

Bújj elő végre, kerüljek elé.
Diktáld az iramot, míg én a bakról
szemügyre veszek lelkem főterén;
ügess, vigyél a külvárosba ki,
még utoljára Chopint hallani
a fess szökőkutakból:
funebrális gyerekkor!”

ELEMI FORMÁK

Objektív formák: nem arra valók, hogy
szubjektív formát öltsenek?
Szitával réten amikor lepkét fog,
honnan tudná a kisgyerek,
hogyan fog a nők után kujtorogni,
ajtófélfára így tűz trófeát,
s a sors elől így próbál elcikázni,
míg rá nem csapja a szitát?

Mi az, hogy gondolkodni? Más szinten művelni,
a gyerekkor amire rászorít?
Sekély vizet gátalni, tocsogókból terelni
kis halak rajját el a patakig?
S viszont: nem a természet rejlik abban,
amit így véghezvisz a fej?
Szelek, hegyek, földforgás, pára nagyban
odafönn nem ezt játssza el?

A játszás végső soron önmagadnak
szól, azaz senkinek soha.
Marék sárból téglát csinálsz, a sarkad
belemélyeszted, csapod jól oda:
a néptelen szikesen akkorát szól!
Vagy nádszál végére egy sárgolyót,
azt hajítsd el! Jupitert, Marsot játszol.
Rosszat se tudsz, se jót.

Grecsó Krisztián

CSÖNDBEN ELFOLYIK EGY TÖRÖKKAKAS VAGY EGY NÁDIPOSZÁTA VÉRE

Engedékeny idén a május, bár kissé langyos és álmatag, úgy virágoznak a könyvtár melletti bodzabokrok és a Csabagyöngye-emléktábla mögötti akác, mintha ember által volnának díszítve, nem az Örökkévaló kegyelme virágoztatná őket. Határozottan van némi békességillat a levegőben, egyszerre van benne beletörődés és megbocsátás. Érzem ezt a finom illatot mindenütt a városban: a kofák cigánymeggyes kosarai körül éppúgy, mint a kolbászszáritó kamrákban, a sétálóutca mozgó fánkos bódéjában, még

a juhtúrós sztrapacskának is megbocsátásillata van. Nem tudja elnyomni sem a lila-hagyma, sem a kurcina. Talán az illat teszi, de mikor reggelente dolgozni indulok, és a békanyálás Körös felől besétálok a könyvtárba, elégedett vagyok a sorsommal. Né-hány napja dolgozom – a tanulás mellett. Három hónapig kiszolgáltattott vagyok: próbaidős, de ha elégedettek lesznek velem, egyszerre vége lesz minden bizonytalanságnak, diplomám lesz és állásom.

Mindezek ellenére idegen vagyok itt, nem csak szorongok, el is vágyom innét. Akármeddig élek is Tótvárosban, csak gyökértelen gyűttment vagyok, de nem is szeretnék könnyűvérű asszimiláns lenni, hiszen sáraságinak születtem, és ezt büszkén vállalom – még ha vidéken gyakran a bolondok falujának hallom is szülőhelyemet. Betegesen áhítok minden szépet és könnyűt, ami segít, hogy lefekvés után ne vergődjem órákig álmatlanul. Óvatos lettem, nem szeleskedem annyit, menjenek a dolgok, ahogy tudnak, akarnak, én ugyan nem terelem őket. A levegő is tüdőbe kerül magától, akkor is, ha ideig-óráig ráfelejt az ember az önsajnálatra, és nem vesz szánakozó, mély lélegzetet, nem sóhajt a könyvtár állott csendjébe akkorákat, hogy fölkapják az olvasók a fejüket.

Itt csak akkor történik valami, amikor dolgozni megyek, olyankor lesem a világot, Jókai bácsi bajszos szobrát, az útba eső középiskolai kollégium előtt cigarettázó kövér lányokat, a múzeum erős oszlopait, a Körös-parton vágatód, arany mandzsettagombos urakat, akik most, hogy szabad, nem tudják, mi az elég. Tenyéryni kokárdával a mellükön loholnak a megyeházára. Utánuk nézek, olyan a tarkójuk, mint az a nemrég nyomott „tavárisi konyec”-es plakát, amely az orosz katonákat búcsúztatja nem túl előzékenyen, de annál nagyobb örömmel.

Ma éppen csak beértem a könyvtárba, amikor szóltak, hogy telefonom van.

Izgatott lettem, ki az, senki sem keresett még, sehogyan sem kívántak érintkezni velem. Ma, március 12-én, éppen a név- és a születésnapomon hív Magdika, aki a gazdasági ügyeket intézi nálunk.

Jöjjön hamar, Gergely, jó ideje várják.

Remélni sem mertem, hogy Bece vagy Dezső hív, esetleg a húgom akar a huszonegyedik születésnapomon köszönteni – idejét sem tudom, mióta nem beszéltem velük; nos, annál inkább megdöbbsentem, amikor mégis Dezső volt a vonalban. Félve örültem meg neki, bizonyára baj történhetett, ha fölhívott.

Én vagyok, közölte, jó, hogy előkerültél, mert nincs több pénzem. Vegyél ki szabadságot, és gyere haza.

Sikerült visszahívnom, s miközben a kapcsolásra vártam, elképzelttem, ahogy a posta vékony padján feszeng a kis asztal mellett, amelynek üveglapja alatt hatvanas évekbeli képeslapok, gyásztáviratok és virágos lapok sárgulnak, várja, hogy Számfiráné kiszóljon az üvegfal fölött, „egyes, Dezsőkém”, vagy kettes, attól függ, melyik kurbilis készülékre kapcsolja a hívást. És akkor sietve be kell lépni a fülkébe, mert Számfiráné, született Umbera Ilonka képes és szétkapcsol, „ha nem fontos a hívás, napot kívánok, akkor bekapcsolom a következőt”, mondja, és egyszerűen leteszi. Dezső a kezét bizonyára már a kagyló fölött tartja, mikor Ilonka beleszól nekem, hogy kapcsolom.

Mi az, kérdeztem, valami baj történt?

Baj az nincs, felelte Dezső, vagyis nem több, mint máskor. Azért telefonáltam, mert föloszlott a téesz, és most kft.-k lesznek, vagyis nem ezért, ez nem annyira fontos, van egyéb furcsaság is, például elárverezték az elnöki iroda bútorait és a bársonyfűggönyöket, még a páncélszekrényt is, mert, képzeld, nem lesz többé elnöki iroda, se bérszámfejtés, se könyvelés, minden kft. maga intézkedik...

Szóval?, vágtam közbe, mi van?

Csönd lett a vonalban, mintha nem hallgatna a túloldalon senki, csak úgy fölemeltem volna a kagylót; milyen fekete a végtelenség, gondoltam, inkább elnyeli a dolgokat, mintsem továbbítaná. A recsegés is elhalkult egy pillanatra, győtrő volt a némaság.

Azért telefonáltam, szólalt meg Dezső, nem hangosan, mégis olyan határozottan, hogy majdnem elejtettem a kagylót, mert megvan a Klein-napló. Előkerült az elnök irodájából.

Szemernyi örömem nem volt benne, hogy megvan végre a napló, inkább féltékenységet és tehetetlenséget éreztem. A távolság, gondoltam, most olyan, mint egy pusztai karám, messzire ellátok, hazáig is el tudok gondolni, de mozogni csak a gerendákon belül szabad. Figyelni kezdtem magam, próbáltam a gyomromat csitítani, szabályozni valahogyan.

Akkoriban éreztem ilyet utoljára, mikor Franczek Gyula elválaszthatatlan „barátunk” lett. Becével már a feketevárosi gimnáziumba jártunk, ingáztunk, oda-vissza egy-egy átszállás, néha óráig vesztegeltünk a reformátusok pályaudvarán félúton. Eközben Gyula családos ember létere rendre ott lebzelt Dezsőnél, és ha szombaton mi is kiszabadultunk, mindig ő szabta meg, merre menjünk, kinek a kertjében lessük meg, ahogyan pázrik a kerti világ, ahogyan párállanak a test nedvei, lába két egy életnek: csöndben elfolyik egy törökkakas vagy egy nádiposzáta vére.

Sok a rigó a szomszédban, Örökkévalóm, mondogatta Franczek Gyula anyagbeszerző, „ott miért fityüülhetnek, ha nálam nem lennek jókedvre?”. Gyakorta vádolta a Magasságot, amitől levegőt se kaptunk, de ő úgy tett, mintha mi is napjában tennénk megjegyzést a teremtett világra. „Ó, Örökkévaló! – kiáltotta megjátszott megrázottsággal –, tudom, hogy utasításodra nem akaródzik az én kertemben fityülni nekik. Be kell ismerned, nem patikamérleggel osztottad szét a Teremtésben a jót!”

Franczek Gyulának rosszkedvében, vagyis élete szinte minden pillanatában Jób könyve jelentette a vigaszt, ami, ha belegondolok, megrázó és félelmetes. Hogyan képes valaki a szenvedéshez mérni magát? Örülni annak, ha az Örökkévaló legigazabb szolgáját is képes volt kijátszani „egy fogadás kedvéért”. És hogy akkor „velünk igazából kesztyűs kézzel bánik”?

Gyula szakadatlan káromolta az égi hatalmakat, még a Szeráfokat is, akikről Sáráságban élő ember nem tudta megmondani, kik, mik, de ő, egy képzetlen anyagbeszerző mindenre és mindenkire haragudott – a Szeráfokra is. Élete egyetlen büszkesége, *igazolható* eredménye volt, hogy őt nem kéri számon az Örökkévaló. Erre azt feleltük, mást se nagyon. Kinevetett minket, „senkiháziakkal sosem foglalkoztak égi hivatalok”, vágta vissza. Nincs a Bibliában pitiáner lázadókra utalás. Vagy meg kellene gyulladnia a csipkebokornak, mikor valaki mérgében pázrásra szólítja föl az Örökkévalót, mert a kocsmából hazafelé árokba borult?

Márpedig nálunk, mondta, csak efféle lázadások vannak. Sáráságban csak akkor szidják az Istent, ha megdöglik a disznó, csapágyas lesz a szekér, kórházba kerül az asszony, vagy leég a mosógép motorja.

Mindezekkel a dilettánsokkal ellentétben Franczek komoly és kitartó lázadónak tartotta magát, egy eltévedt hitpartizánnak, aki saját csapatait lövi. Azt állította, ő egy hitkommunista, aki délután lesöpri a munkás-paraszt padlást, este pedig lerug pár szocdem vesét, nem csoda, hogy büszke rá, amiért nem kéri számon a Magasságos. Mikor Jób panaszkodni mert, számon kérte kérlelhetetlen sorsát, akkor az Örökkévaló szikrázó hatalma fényével vakította el, a teremtés nagyságával parádézott. Minden biznnyal saját kételyei előtt.

Nincs férgesebb, mérgezőbb dolog, ismételtette Gyula, mint az önsajnálát. Nekem a világon mindenkinél több okom lenne sajnálnom magam, és lám, csak ennyire teszem. Ez nem kevés, de a kérlelhetetlenül erős sárasági mezőnyben azért nem is olyan sok...

A nyár egyik hűvösebb napja volt, alig negyed kanta sörrel indultam útnak, és a Puztai kúti sarokig – ahol a falusi szemnek idegen polgárházak magasodnak szárazkapuval, törekvő téglafalakkal – nem is kapott el a szomjúság. Pedig sokkal hamarabb, a központi ábécénél szoktam önteni először a fedőbe némi söritalt. Azon a héten kicsit unatkoztunk Dezsőnél a hátsó konyhában, napok óta ugyanazok a kéretlen szavak jöttek a szánkra reggel, szégyellni kezdtük, hogy velünk, a Klein Ede Egylet tagjaival is ugyanolyan mostohán bánik az idő, mint a faluban bárkivel. Hétszámra ugyanaz a nap telik. Ráadásul aznap is a szeméttelpel felől fúj: metsző északi szél az, Feketeváros felől, a haragos Tisza felől. Homokkal, szőlőszaggal és idegen erőkkel teli. Már azon voltunk, hogy a konok hűvösre hivatkozva kikönyörgünk Pátértől némi cukrozott pálinkát, legrosszabb esetben pedig Bece hazaugrik néhány pulóverért, mikor szokatlan dolog történt. Odavezetett, hogy legelőbb hallottunk Franczek Gyula életművészről, aki állítólag az *eset* előtt segédmunkás volt. Hátsó konyhákat, ólakat, garázsokat renovált fusiban, néha szigetelt is, bár, mivel nem értett hozzá, azt csak magasabban fekvő helyeken.

Franczek Gyula anyagbeszerző később hetykén vágta oda az irigyeknek, hogy van, aki a csapásokat is kemény lélekkel viseli.

A kertláb felől, a sportpálya irányából felhámszagató sikoltás hallatszott föl, megázóbb, mint ha ölnének. Valahogyan érezni, hallani lehetett, *önszántából* sikít az a valaki, bizonyára valami bánat érte, és nem egy tompa kenyérvágó kés pengéje találta meg a mája alatt valamivel.

Milyen sokféle hangja van a fájdalomnak, mondta Dezső, miközben kantáival a kezünkben, tétován megindultunk a kert lába felé.

Akit hasba rúgnak, barátom, tette hozzá Bece, az egészen másképp sikít.

A húgom hülyének nézett bennünket, úgy vélte, lehetetlen megállapítani ebből az állati üvöltésből, mi történt. Maradjatok csak csöndben, mondta – majd ha a saját vérebe fagyott Számfiránéra akadunk, nem lesz ekkora a szátok.

A pálya mellett a totó-lottó táblánál kezdődtek el a padok, és a törött „munkásoszt” tábláig volt rajtuk deszka, a többi, akárhányat gyalultatott is a tanács, derékba törték a dühös szurkolók. Valamiért a lődomb felőli padokat szerették eltörni a csalódott sáraságiak. Egy sáros arcú, szakadt ruhájú fiatalasszony jajveszékelt a földön, a Sáraság-Tanárképző meccset átmenetileg lefújták, a játékosok egy része is az asszony körül téblábolt, a Szegedről érkezett nagydiákok a fejüket ingatták.

Eltársak, mondogatta a tetőtől talpig feketébe öltözött, gyászos vendégedző, száltsák már el innét ezt a bolondot. Elvtársak, kérem szépen, intézkedjenek, morogta, és megigazította feketében fekete kockás nyakkendőjét, amitől különösen elegáns volt és finom. Idegen volt ez a fajta tekintély ott lenni, a gázos pályaszélen, de hiába, senki nem mozdult. Néhányan elindultak föltölteni a kantájukat a Krematórium nevű lélekvesztőbe. A Krematórium onnan kapta a nevét, hogy mikor Bece nagyapját megkérdezték, szerinte mi épül a kendergyár mellett olyan kapkodósan, ő tréfás kedvében azt felelte, nézzék csak meg a magas kéményt, egyértelmű, micsoda. Krematórium. Mókázásából emlékezetes fölháborodás lett, úgyhogy amikor megnyitott a falu legszél-ső kocsmája, nyilvánvaló volt, hogy nem csúfolhatják máshogy azt a hűvös pincemé-

lyet, csak Krematóriumnak. Kíírva nem volt rá, de akkoriban semmire sem az volt írva, ami igazából a neve.

Az asszony egyre keservesebben jajgatott. A szegedi edző is csak tanácstalanul várta, hogy vége legyen a szenvedésnek.

Ekkora fájdalomba nem lehet beleszólni, suttogta Bece, meg kell várni, hogy elmúljon. Leültünk – mi aszkéta módon várunk akár órákat is, hogy valami kiderüljön. De a türelemnek és a varázslatoknak a vártnál mindig sokkal hamarabb szakad vége, Szalma Jancsi, a bakter néhány perc múlva suttogva magyarázni kezdte, mi történt. Az asszony még ott jajveszékelt a klubiroda mellett. Áthúzódtunk az öltözőkhöz, ahol a gondnok libái legeltek, és ahol három régi dicsőséges nb-hármas futballista sírja díszlett, és ahonnan Üvegszemű Tóték telkén át föl lehetett látni egészen a Nagyutcaig, sőt, ha nyitva volt a temetőkapu, a füves, mohás, ki-be dülő sírokkal teli zsidótemetőig is.

A kíváncsiság erősebb volt, mint a lehetséges szégyen. A kút körül nekünk, serdülőknak kockázatos volt ténferegni, a sárasági szurkolók közül még azt hihette valaki, az öltöző melletti örökfolyóból akarjuk a kantánkat megtölteni. Már elballagtunk az általánosból, blamázs, ha még mindig csapvíz van a kantánkban, nagy szégyen és visszalépés. Még Klári néni, Bece anyja is kemény habú házisört töltött Bece kantájába a ballagás utáni másnapon. Mégis eloldalaztunk, ott toporogtunk a kútkáva körül. A holland szélmalom útjának nyárfái úgy zúgtak, mintha a mi susmorgásunkat akarják jóindulatúan leplezni. Ha voltunk valaha, ekkor voltunk leginkább a *Lamed Vav* kiválasztottjai, azok az igaz emberek, akik úgy viszik vállukon a főzelékszágú magyar szülőföld minden bánatát, hogy nem is tudnak róla. Ekkor már „földolgoztuk” az *árnyékos esetet*, már biztosak voltunk benne, hogy nélkülünk nem értette volna meg a falu, micsoda dolog történt. Ha Bece nem faggatja ki azt a kövér megyei elvtársnőt, még azt sem tudjuk meg, hogy ezek a *mi* emlékeink, és csak *nekünk* léteznek. Ekkorra már – villámgyorsan történt minden – világossá lett, hogy mi, suttyók rendezkedtünk az árnyékos esetenél leginkább. Ennek köszönhetően még hetek múlva is nekünk panaszkodtak az emberek, Fráter Ibolyka, Számfira Hildi, Futár Jóska, sőt még Guliga Sándor, a tanácselnök és Antal Mátyás, a kultúrigazgató is. Hogy nem tudják megszokni az árnyékokat. Dezsőt kérdeztették, vajon mikor tűnnek már el azok onnan. Érthetetlen, hogy ezt a „feldolgozó, megértő” szerepet nem találtuk szokatlannak, nem gondoltunk bele, hogy bár Dezső néhány évvel idősebb nálunk, azért ő is csak siheder még, nekünk pedig épp hogy útilaput kötöttek a sarkunkra az általánosban. Lassan Klári néni és Bandi bácsi, Bece nagyapja is belenyugodott. Klári néninek akadozva ment, úgy érezte, tekintélyvesztéssel jár a falu előtt, ha elismeri serdülő fia „érdemeit”. A tekintélyvesztés a legkegyetlenebb csapás, mert a falu szava mindennél fontosabb, az életnél is. Életből sok van, mi több: nyüves és végtelen napok kietlen tömege van csak, de a falu emlékezete egy. Ha egyszer belemocskolódtál, véglegesen történt.

Hazajött Franczek Gyula a Reformátusoktól, kezdte Szalma Jancsi, a bakter.

Micsoda ember az, háborgott Eszter, a húgom, ha ekkora bánat, hogy hazajött.

Hazajött Franczek a szutyok Kálvinistáktól, kezdte újra ingerülten Szalma Jancsi, akiknek kórházuk is van, és le volt törve nagyon, mert egy egészen rossz hírt kapott... De igazából ezt a történetet, bizonytalanodott el a bakter, nem is innen, hanem évekkel előbből kell kezdeni, ahhoz meg sok idő kell. Gyerünk föl a Krematóriumba sörért, javasolta, és útközben lerakom a fundamentumát az esetnek.

A sportpálya jobbján, a kertek alatt, az öreg Kinizsi telep házai mögött kanyargózik az a mélyen fekvő sáros földút, amely a Krematóriumhoz vezet. Metszetlen, vad nyár-

fasor árnyékában lehet hamar eljutni oda, és könnyen föltölteni a kantát. Titokzatos és izgalmas az az út, mert az ólak, színek, műhelyek, kiskertek, hátsó kertek dzsungelébe lehet onnan belátni, elhanyagolt, düledező vályogfalak, megcsúszott, mohás nád-tetők vannak ott, alattuk, mellettük meg mindenféle kincs: üstök, tuskók, szerszámok, kasok, lyukas kanták. Előbb az Üvegszemű Tót háza van, két-három másik után Pátere következik, majd az utca derekán, már egészen a lődombnál, ahol a legjobban lejtenek a kertek, Becéék portája. Onnan már csak néhány méter, és a Kendergyár vastagon poros, vadregényes telepe mellett föl lehet kúszni a Krematóriumig. Körültekintőnek kell lenni, mert a Krematórium melletti útra kanyarodnak be a bálás ZIL-ek és traktorok, a gyár öreg, füstös Robur busza, de odajönnek a kenderből mocskos IFA-k is. Az évig érő kémények között száguldanak el, meg a faházak mellett, amelyekben a kastély nevelőotthonából kiöregedett, fulladós fiatalok laknak. Csupa iskolázatlan, majdhogynem analfabéta árva, akik egész nap áztatják a kendert, este pedig Máté Pétert és Led Zeppelint üvöltetnek a szalagos magnójukon...

Nem lehet mondani, hogy Szalma bakter ne tett volna meg mindent, hogy a Krematórium hűvösében fölizzon a levegő. Ha kellett, hadart, aztán hosszú, szinte már nevetséges hatásszüneteket tartott, minden lehetséges alkalommal igyekezett éreztetni saját jelentőségét. Ő mennyiszor ott sündörgött, újra és újra tanúja volt ennek meg annak, minden úgy igaz, ahogy mondja. A többiek szerint el is érte, amit akart, Bece utólag úgy fogalmazott, „ittuk a szavait”, és szerinte én se fintorogjak, ott úgy tűnt, el vagyok ragadtatva. Nem tudom, mire gondolhatott a barátom, mert engem valami ködös, fejfájós kábaság teljesen legyűrt, alig bírtam elnyomni az ásításaimat, amitől meg az állkapcsom akart begörcsölni. A pince görbe falára akasztott szakadt címert nézegettem: elkoszolódtak oldalt a búzakalászok, a vörös csillag fele hiányzott. Aztán a nyomott, műanyag figyelmeztető táblákat próbáltam elolvasgatni, de a hamarjában leöblített poharaktól csak a párt legújabb szigorító intézkedése, a „reggel kilenc óra előtt szeszes italt nem szolgálunk ki” látszott. Később Dezsőt figyeltem, milyen férfias arcszörzete van már, és mintha meg akarná hagyni a bajuszát, ráadásul zsíros, nagy karimás kalapja és teljesen divatjamúlt, kopott bársonyzakója tekintélyt kölcsönzött neki. Kellemetlen érzés volt, jelentéktelennek tüntem mellette, pedig a mindnyájunk által irigyelt amerikai sasos öve még nem is látszott ki az asztal alól. Azt is csak odaképzélhettem, hogy a legjobb, foltos trapéz szárú farmernadrágjában van, egy *igazi* bácskai, „jugoszláv” farmerban és katonai surranóban: felnőttes és laza; lenőtt, csapzott haja kikandikál a kalap alól, nincs olyan birkásan fölgépelve, mint a miénk Becével.

Csak fél füllel figyeltem, elkalandoztam. Nem tűnt fontosnak, hogy él a földön egy bizonyos Franczek Gyula nevű segédmunkás, aki Szalma bakter szerint jó kiállású, kemény szavú, „okos és vállas ember”, sőt, ha lehet ilyet mondani egy segédmunkásra, bölcs. Még az építésvezetők is kikérik a tanácsait, ha Avarka Pista bácsi valamely információjáról van szó, ha az életet kell megérteni. Egyesek szerint Franczek *kaliber*, és a legkülönbélebb szellemekkel tud diskurálni, nem csak Avarkával.

Összefoglalóan azt mondhatom, summázta mondanivalóját a bakter, hogy ez a férfi különleges egyéniség: jóképű, bár már erősen ősz, erős és határozott. Egyetlen hibája van csak, hogy igen hajlamos az ivásra, és mivel fölöttebb nagytermészetű, sokat kell túrni mellette Franczekné Jászi Saroltának. Úgy hallottam, utalt megint önnön fontosságára Szalma bakter, hogy az Oláh kocsmában gyakorta panaszkodott Franczek, azt mondogatta, „neki ennyi nem elég”. Azt nem tudnám megmondani, révedezett el a vasutas, hogy egy darab asszony Gyulának, akármennyit bír is, szegényke,

lég-e. Még kicsi mind a két fiúgyerek, az ilyenek több fegyelem és felelősség kéne, hát még ha a felesége sem öregecske. Franczek mégsem rejtette sosem véka alá, hogy időnként megtalálja máshol is a számítását.

Szalma bakter ezt már úgy mondta, mintha szentbeszédet tartana. Dörgedelmesen jelentette be nekünk, hogy egy ismeretlen segédmunkás megcsalja fiatalasszony nejét egy annál még fiatalabb nevelőotthonos lánykával. Ahogy hallgattam, kezdtem úgy érezni, ez egy példázat, nem konkrétan kell azt érteni, hogy ez a bizonyos férfi félrejár, és a kastély falának támasztja az alig gimnazista, föltűnően vékonydongájú lánykát, aztán egy kicsit nekiguggol, hogy hátulról be tudja igazítani vaskos szerszámát a két vékony fokhagymagerezd közé, s a lányka tenyeréről ledörzsöli a bőrt a kőpor a támaszkodásban, annyira löki Franczek. Mindez nem valóságosan van, csak úgy, ahogy Krisztus magokat szórt el, amelyek igazából nem voltak magok, de vagy ide, vagy oda estek, és vagy kikeltek, vagy nem.

Milyen ostoba véletlen, hogy Franczek Gyuláról egy bakter kocsmai „prédikációjában” hallottunk először. Akkor még nem tudhattuk, hogy nem a kocsmai „szentbeszéd” tartalma, hanem formája írta le őt igazán. A profán helyzet adta meg őt, nem a konkrétumok. Mennyit hallgattuk később, hogy ebből is, abból is a szent jelenlétét vagy hiányát vezeti le. Ilyenkor ő sem *hozzánk* beszélt, csak mintha prédikálna, cicerói retorikával kanyarította a szöveget. Onnan indult, mondjuk, hogy egész délután Koós János magyarnóta-lemezeit tüvölteti a szomszédja, állandó nála a vigalom, pontosabban az *ünne*p. Ezáltal soha sincs hétköznapi: minden szerda vasárnap, minden kedd is vasárnap és így tovább, tehát „nem hallatszik a hét egyetlen napjának csöndes zümögése sem”. Sosincs a lassú, de kitartó ringás, mindig a bolond ügetés van, köhögésig, öklendezésig – halálig. Mindezt így fogalmazta meg, pontosabban mosta össze: egy rossz lemeztől indult, és a szent jelenlét zivataráig jutott.

Szalma bakter elvétette a mesélést, mert már akkor eksztázisba került, mikor még csak ott tartott, hogy Franczek egy-két év alatt megbabonázódott a nevelőotthonos lányka forró ölétől, és mikor a lány kitanulta a cipőfelsőrész-készítést, elhagyta miatta a családját: az asszonyt és a két fiúgyermeket.

Elképzelttem magam, amint egyletgyűlésen bejelentem, hogy mindez csak egy alvadt történet, ez bizony nem *eset*, kár volt miatta kihagyni a második félidőt, mert a falu fiai nemhogy kiegyenlítettek, de egy hamarjában bekapott potya után (minek következtében a tanítóképzősök ismét mentek eggyel), a közönség aktív együttműködésével, kizárólag a csalódottságuk okán – „gólörömbe úriember nem rondít” – csontját törték vagy fél tucat tanult fiatalnak.

Persze az is lehet, hogy megéreztem valahogyan az elkövetkezőket.

Utólag nem tudok nem úgy emlékezni, hogy Franczek lelki terrorjától rettegtem *előre*, érteni véltem, ha beékelődik közénk egy ilyen „deres halántékú”, óhatatlanul vezérszerepre tör majd, és én csak virtusból maradhatok az, aki. Fegyvertáramból ezentúl a szelíd meggyőzést nélkülözniem kell: dac, harag és hallgatás – tucatszám ez marad.

Aznapi reggel úgy ébredtem, hogy csak néhány szó szakadt ki belőlem. „*Végek, férfémáj, méltóság, fertőzés, apródfizura*” – effélék, és bár próbáltam emlékeztetni magam Áron atya intelmeire, aki a reggeli öntudatlan szóömlés kapcsán szinte minden szentmisén hangsúlyozta, hogy bár egyesek szerint *vaskos* szent jelenlétre következtethetünk, „ajkunk reggeli önuralmát *transzcendentálisan* ne értékeljük túl”. Mi, katolikusok ugyanis csak ritkán fogatunk be a kiválasztottság jármába. Ehhez hozzáadódik, hogy mi, magyarok még ritkábban. Amit csak betetőzni tud az a szerencsétlenség, hogy mi, vidékiek az utolsók között.

Avarka Áron atya gyerekkorában került el idegen vidékre, és csak testvére halála után keveredett hozzánk haza, Sáráságba. Egyesek szerint azért, mert nem akart békepap lenni. Mások szerint meg inkább azért, mert korábban nagyon is lepaktált a kommunistákkal. Az igazat nem tudni, büntetés volt-e ez a hazakerülés vagy az „utolsó előrefuss” – sosem derült ki. Eleinte legtöbbször szerették. Tartással és alázattal viselte bátyja, Avarka István halálát. Annál inkább romlott a megítélése, mikor Pista bácsi szelleme elkezdett visszajárni, és több *kalibernél* jelentkezett, mint bárki addig. Mikor az ellopott fényképek mint árnyékok fölkerültek a falakra, Pista bácsi fölöttébb aktívan jelen volt végig, tehát aki addig kételkedett, az ott megemésztette, hogy Avarka bácsi visszajár. Többen bocsánatot kértek Guliga Sanyitól, a tanácselnöktől, amiért korábban lemarházták, küldje csak bátran a tüdőszűrős fölszólítást Pista bácsinak, mondták. És ez megint rosszat tett Áron atyának, aki egyetlen kalibernek sem hitt, még Páternek sem, pedig ő bencés szerzetes volt előtte, minékünk, katolikusoknak az pedig jó.

Számfira László matematika-fizika szakos tanár exhumálást javasolt a szocialista tulajdonságú: Avarka Pista bácsit a templomkertben temetni el, ahogy illik. Fonák módon az elvtársak, pártkatonák, akik javarészt ugyanúgy félték az Örökkévalót, mint mi, bajsz alatt egyetértettek. Áron atya dühöngött: a testvérével sem tehet kivételt, ha nem szolgált rá. Káromolta erősen a falat, idővel – a csanádi püspökség nagy-nagy öröme – a sárásági „különös szomjúság” tényét is tagadni kezdte.

Ezen a zsíros, kitagadott földön nincs kiemelkedő szentjelenlét, hangoztatta, és kanta nélkül kezdett el járni. Lázadása azt eredményezte, hogy lépten-nyomon be kellett kéreznednie valahová. Akár órákba is beletelt, míg túljutott a Nepomuki Szent János-szobron. A kastélykerttel szemben, egy magas kőoszlopon a Szentháromság zavaros szobra díszlik – oda, noha alig egy kilométer távolság a parókiától, forró napokon zilált állapotban vergődött el. Amikor a temetetlen testek sebesedni kezdtek, egyesek szerint oszlásnak indultak, maga a köpönyegforgató klérus figyelmeztette. Állítólag azt írták neki, mindez „nem kívánatos”. Hogyha Sáráságban „az a szokás”, hogy kanta jár, az atya se legyen ez alól kivétel.

Áron atya nem engedte nyájának, hogy túlbecsüljék a reggeli szavak jelentőségét. Azt egyenesen tiltotta, hogy mondatokat eszkábáljanak belőlük, hiszen kimaradhatott félálomban néhány *taktus*. Nincs olyan ész minálunk, hangoztatta, aki tökéletesen lajstromozni tudná öntudatlanul hadarásának minden elemét, a kimaradás pedig végzetes hiba lehet. Ha azt lehet kirakni valami cizellált módon, hogy „végezz magaddal”, az nem egészen ugyanaz, mintha azt lehetne: ne...

A szavak erejére, ízére, melegségére, színére kell koncentrálni!

Én ezt a jó tanácsot igyekeztem megfogadni, de nehéz nem jóslatként látnom a „*fertőzés, méltóság, apródfizura*” reggelét, mikor *ebbe* a napba torkollott. Visszavonhatatlanul lerakatott az alapkőve Franczek és Dezső felemás barátságának. Lám, hogy mi az az apródfizura? – máig sem tudom...

Szalma bakter nem akarta lekerekíteni az ügyet.

Még közel sincs vége, közölte, bizony ez a stáció bő két évvel ezelőtt volt, azóta újabb téglasorok mohásodtak el a kastély falán, mondta, és egy kis szünetet tartott, itt jön a Franczek-történet legérdekesebb része.

A Krematórium pincéje közben megtelt, bizakodó, fényes szemű szurkolók töltették tele a kantájukat, elvétett sallerek, nyaklevesek, kokik növekedtek a mesélés közben ökölcspassá, a szegedi ifjúság galádsága a kocsmá teljes közönsége szerint ütleget érdemelt, csak Oláh kocsmáros, a Krematórium konkurenciája nem osztotta e közketű véleményét.

Már így is bolondnak tartanak bennünket megyszerte, elvtársak, kiabálta, miért kellett a durvaság? De Oláh kocsmárosra, akiről a legtöbben tudták, hogy a korai megszégyenítésért cserébe ő a párt titkosan szervezett falusi szócsöve, szokás szerint alig figyelt valaki.

Oláh elvtárs!, miért nem akadályozta meg, kiáltotta Töre tata, ha most ilyen galamb a lelke?

És ezen a szellemességen mindenki nevetett, aki csak ott volt – még Oláh elvtárs is. Jászi Sarolta ezek után hazacuccolt az anyjához, mit tehetett mást szegény, szegényében eltakarodott a mulatságos ő-ző vidék elejére, Mindszentre. A két kutya rossz fiúgyerek apa nélkül még galádabb lett. Szalma bakter szerint kétszer fölgyújtották a mindszei állomásfőnök szénáját, nem beszélve arról, merthogy a bakter ezt is tudni vélte, gyakorta megfogdossák a tanítónőt. Franczek Gyula összebútorozott ifjú asszonyával, sűrű és erős spermájával gyakorta megtermékenyítette a lányt, aki a szomszédok szerint kétségbeesetten jajgatott minden alkalommal, és mikor befejezték, szívhez szólóan zokogott is. Mindenki biztosra vette, hamarosan fiúgyerekkel ajándékozta meg Gyulát, aki ezután igazán büszke lehet magára, bizton állíthatja mindenkinek, ő tudja, hogyan kell beállítani a nyelet ahhoz, hogy ne kelljen hozományt gyűjteni.

Hűvös, borongós nyári nap volt, a Krematórium udvarának metszetlen nyárfáin vadul zúgott a friss, húsos lomb, a porta elvadult akácain még fehérlett néhány illatos virág. Mi Becével mit sem gondoltunk vele, hogy alig két hónap múlva, alighogy elkezdődik az 5749. zsidó újév és a tanév is, idegenszagunk lesz, hiába ragaszkodunk, kapaszkodunk. Azzal, hogy Feketevárosba kerülünk gimnáziumba, és valahol másutt is nyiladozik az értelmünk, gyanúsak és idegenszagúak leszünk. Akkor még nem sejtettük, hogy az árulók, akik legcsúnyábban helybenhagyják a tősgyökeres falusiakat, éppen a *kimosakodottak* közül kerülnek ki, akik nemhogy nem segítik tovább az otthoniakat, de elfordulnak tőlük, s mi Becével hiába mutatjuk meg az ellenkezőjét...

Árulóvá, mondogatta Bece évek múlva, nem csak magától lesz az ember.

Hogy ezt is megsejtettem ott előre? Talán túl sok a jóslatból arra a napra, a prognózisok egész serege gyülekezett a pincekocsmá gádjában. Mégis emlékszem, hogy amikor Töre tata, aki Töre Gábor téeszelnök édesapja, ezáltal tekintélyes ember a faluban, egzecíroztatni kezdte Oláh kocsmáros, hogy mondjon már az elvtárs a szentháromságon kívül „*sakrálisan megjelenő*” hármasságot az elvtársi világban”, úgy mint három a magyar igazság, három fiú és ilyenek, és Oláh kocsmáros Dezső, az Üvegszemű Tót és Tarbay Imre fogta le, nehogy nekiugorjon, akkor én is kiszolgáltatottnak és megalázottnak éreztem magam. Mint Oláh kocsmáros, aki ugyan a *hármasság ügyosztály* besúgójaként megérdemelte, hogy elverjék rajta a port, de én nem tudtam megindokolni, miért vágtatnék el legszívesebben a Krematóriumból. Miért rúgnám föl az emberek kantáit, aminél súlyosabb sértést nem tudtam volna elkövetni a kocsmá közönségével szemben. Mégis ezt szerettem volna – a legnagyobb fájdalmat okozni azoknak, akik nekem a legnagyobb fájdalmat okozták.

Hatalmas önsajnálóban, Szalma bakter végtelen elbeszélése alatt kétségbeesetten szánni kezdtem Becét. El is határoztam, ha végre megtudjuk, mi a hétnehézség történt a senkiházi segédmunkással, hátrahívom a krumpplisládák mögé, és meggyónok neki.

Elmondom, hogy meglestük, mikor elvesztette a szüzességét. Hogy mi, a cimborái, az őszinte barátok még a húgomat is elvittük a *nagy mulatságra*, pedig tudtuk, hogy Becének kedvére való a húgom, ha nem szerelmes is belé, de megizzad a tenyere, ha

Eszter végtelen gesztenyebarna hajára, vékony derekára gondol. És akkor Dezsővel ilyen szemétséget találunk ki, miután Eszter biztosan nem áll szóba vele.

Fogalmam sincs, miért szakadt rám akkor mindez, miért éreztem a Krematórium zavarosában olyan kiszolgáltatottnak magam. No de ha így volt: végül miért nem tartott odáig, hogy be is valljak Becének mindent?

Miért nem meséltem el, hogy tudom: „cináld, cináld, jól cinálsz” – ezt mondogatta a pösze Gyári Piri, mikor ő pumpálta bele az érzést, mi meg öklünket harapva vonítottunk a kenderbogyák mögött, ahol a régi lóvasút sínpárja kanyarog, és ahol az épületnyi boglyák között olyanok a kenderrakások, mintha egy indián város sátrai volnának. Az elhagyott rezervátum üres sátrai ellátszanának a horizontig. Pedig emlékeztem apróra: Bece dolgozott, mi meg összeszorított foggal röhögünk, és átkoztuk a föl-röppenő fácánkakasokat, amelyek megzavarták a pásztorórát. Olyankor percekig nem bírt Piri visszazökkenni, és csak forgolódott, nyújtogatta a nyakát, szinte kiszakadtak belőle az erek, annyira kémlt, biztosan nem jön-e valaki. Benyelt hangon nyöszörgött, mintha a felénél elvágták volna egy éles ollóval a hangot, csak befelé ment minden, kifelé sohasem szabadult semmi. Aztán mikor kissé belefeledkezve újra nézni kezdte magát, kíváncsi és vidám szemmel az ágyékára sandított, amit el-eltakart Bece ritmusosan érkező hasfala, akkor gondolni lehetett, hogy nem kell sokáig várni, már csak néhány löket, és Piri hátraveti a fejét, aztán zihálni kezd.

Cináld, Bece, cináld, jól cinálsz, sikoltotta megint.

Mi meg ismét röpiünk a röhögéssel a régi lóvasút magasabb töltéseinek irányába. Igyekeztünk Dezsővel úgy tenni a húgom előtt, mintha a látottak kizárólag a tréfa kedvéért volnának érdekesek, és minket Gyári Piri sóványa, hamar elfogyó melle egyáltalán nem érdekelne. Mintha nem lenne érdekes látni, ahogy a zavaróan beeső hasfal még mélyebbre zuhan az orgazmus előtt: a sok elnyelt hang még többet kívánt, vonzotta a tömeg a többi tömeget, a tehetetlenség a többi tehetetlenséget. Ha Piri fölül volt, háttal ült Becén, látszott a vékony hasfalon belül kopogtató vessző.

Lett még egy apró sátor, röhögött utólag Dezső. Még egy a rengeteg indián sátor között.

Mindenünk megvan belül is, suttogta a fülembé Eszter vagy Dezső, nem is emlékszem már pontosan. Piri nyitott szájjal, üvöltve élvezett, beleselypítve valami érthetetlen varázsigét a kenderföldek poros levegőjébe.

Remek érzés volt komolyan azt hinni, hogy lesz bátorságom Szalma bakter KISZ-klubba illő alapossággal elővezetett előadása után Becétől bocsánatot kérni. Szinte érdekelni kezdett, mi is történt Franczek Gyulával azután, hogy gyűltek a hónapok, és a Franczek-vér mégsem öröklődött tovább. Az ifjú élettárs minden holdtöltekor keservesen zokogni kezdett, hasgörcsein a gyakorta osztogatott sallerek sem segítettek. A kiabálás sem, a csalánteá sem.

Vágányőrünk az *eset* legizgalmasabb részére elfáradt, porszemnyi sem volt benne a fonók és kukoricafosztók kitaró mesélőiből, akik akkor is erőből mondták, ha már mindenük elfogyott a szavak mögül. A mi vasutasunk idővel óvatos lett és szomorú, ő maga kikerült a történet véráramából, nem bizonygatott, és azt sem tudhatta már, honét tudja, amit tud.

A Kálvinista orvosok műszerei mindent rendben találtak, mondta, a vérkörök mint rózsabokrok vitték az áramot, és semmi akadálya sem volt, hogy a lányka méhének gyümölcse legyen. Mégsem lett. Franczek később maga is ellátogatott a Reformátusok hatalmas Kurca-parti kórházába, mert a doktorok azt üzenték, ha nem megy, a lányon

is befejezik a vizsgáldást. Elballagott, és éppen akkor tért haza, mikor a szegedi tanárképzősök az első góljukat bevágták a sáraságiak kapujába. Szalma bakter szerint Franczek csöndes nyugalomban ereszkedett le a Malom utca lejtőjén a pálya felé, a egyes bódénál mintha somolygott volna, mikor megpillantotta a feleségét, Jászi Saroltát, aki szégyenletes megcsalása óta először látogatott haza a mulatságos ő-ző vidék elejéről. A segédmunkás ruganyos léptekkel sétált oda hozzá, mintha féloldalasan, után meg is ölelte volna, „hol vannak a gyerekek”, talán ezt kérdezte legelőbb, „mit érdekel az téged?”; sziszeghette Jászi Sarolta vissza. Elfordult az urától.

Eleinte Becét is megszédítette Franczek, nem csak Dezső dörgölődött hozzá. Közvetlenül megismerkedésünk után ő is odavolt érte. Mikor Gyula anyagbeszerző lett a Puskin Mezőgazdasági Termelőszövetkezetben, szinte loholt utána. Az anyagbeszerzés úri állásnak számított, mert az anyagbeszerzőnek volt szigetelt ablaka, bojlere, csempéje, vécékagylója, mi több, az anyagbeszerzők cseh KGST-ajtókat is tudtak szerezni, nem csak románokat, melyek amellet, hogy csúnyák voltak, már a gyárban megvetemedtek. Az anyagbeszerzők – az elvtársak után – a jóléti szocializmus legjölétebb figurái voltak. Minden bizonnyal az őt ért csapás miatt vette föl Franczeket Töre Gábor, s Gyula alig néhány hónap alatt bejárta az egész Alföldet meg Nyírséget, a Mát-rát, a Kisalföldet, volt a Duna mellett, a Balaton partján, a Mecsekben, sőt még a leg-szocialistább fürdővárosban, Harkányon is túl: a Somogyban és följebb: Velemenben meg egy Lenti nevű városkában. Minden lenyelt és megemésztett faluban ivott egy kólát. Bece többször is fölkapaszkodott hátulra, egy kék Zillel rótták az utakat együtt, pedig Franczek többször is eltiltotta.

Te idevaló vagy, nem mozdulhatsz ki innen, mondta neki.

Bece szomorú arccal kullogott el hátra a kombájnok, IFA-k és fagyállós műanyag ballonok közé, mint aki tényleg belenyugodott: hazaballag majd kantakék munkásruhájában, és egész nap követi Dezsőt. Néhány lépéssel hátrébb, hogy ne rontsa a kisugárást. Franczek azt állította, fogalma sem volt, hogyan kúszott vagy röpült vissza Bece az autójába, de Pécsen vagy Szentendrén mindig ott volt. „Szevasz, tavasz”, kacsintott ki, mikor megoldotta az örökké ázott, enyvszagú pányvát, odafelé Gyula mindig egyedül ment, visszafelé meg együtt jöttek.

Bece állítólag kis híján ott is hagyta a fogát egy maroslelei udvar közepén, a faltól falig betonozott belső udvarból még viszonylag könnyen kijutott, de azt a kerítést a dog is hamar átvitte. Valami germán kutyafeleség volt Franczek szerint, aki ki is pislantott a verandáról, hogy mi van már, de később csak a vakító, citromsárgára festett ólajtókra emlékezett, nem látta Becét, amint vágta kifelé, csak lökte tovább.

Olyan langyos hájat még sohasem tapintottam, magyarázta később, egy szombati találkán, már Bece új bérleményében, a régi fodrászüzletben. Mint a disznóe belül. Mintha nem lett volna a lányon bőr; ájuldzott, kövér süldő volt, apró mellel, és egyáltalán nem adott ki hangot magából. Alig bírtam eszméletnél tartani a vesszőm, eszembe sem jutott, hogy Becét féltsem!

Becét majdnem visszarántotta az a vérszomjas állat, hullámozott ki-be a kapu, amely vagy másfél méterrel magasabb volt, mint az apró kerítés, de Bece természetesen a kapun próbált fönnmaradni. Hiába kértük Gyulát, ne folytassa, hiszen a húgom jelen van, ő csak mondta, hogy mélybarna kockás pléd volt a lány alatt, annyira szúrta, a tenyerét alig tudta rajta tartani, „miből lehet ennek a lánynak a háta?” – ezen gondolkodott, de aztán nem foglalkozott ilyesmivel, mert kezdte úgy érezni, hogy a lány maga is ilyen sprőd, drótszálás plédből van, a szeméretlenül széttáruló szeméremajkán látni vélte a szálakat. A lány egyre és egyre szárazabb lett, maroknyi pozdorjaszilánkot

dobtak közénk, gondolta, és most mélyre tolja, tornázza, tunkolja. Elnézett oldalra, hátha jobb lesz, mázsányi babszár száradt a valószínűtlenül hosszú folyosón...

Szerencsére Franczek nem jól bánt a történetek végével, addigra mindig elveszítette a türelmét, úgy érezte, nem értjük, nem eléggé szárnyalunk vele, így sokszor nem tudtuk meg, mi hogyan végződött.

Ha jobban meggondolom, én sem vagyok hűséges minden *esethez*, Franczekéhoz például egyáltalán nem vagyok az. Fogalmam sincs, hogyan tudtuk meg a később Gyula háta mögött jobb híján csak *névtelen esetnek* nevezett halmaz részleteit. Szalma bakter egy idő után elhalványul: nem emlékszem a szavaira, és a teljes kocsmai sugdolózásból is csak a szisszenések üteme maradt meg. Mintha jelzésre lett volna, a Krematórium közönsége nem dicsekedett tovább a szegedi fiatalok elpáholásával, Oláh kocsmáros nem építette egy ideig a szocializmust, Gergely Ignác megfélekedezett a falu gazdátlan árnyékairól. Akárha mindenkinek egyszerre jutott volna eszébe, hogy a meccsen valami érdekesebb is történt. Franczekné műsort rendezett, és mindez az okosok és a kaliberek szerint azért történt, mert Gyula meggyilkolt lélekkel tért vissza a Kálvinista orvosoktól. Jókedvvel utazott el, bizonyára fejben a Sáraság–Tanárképző meccsre készült, bénán tért vissza. Franczek Gyula segédmunkással Szalma bakter szerint azt közölte az orvos, hogy hiába a vastag sperma, mely irdatlan vessejéből kilövell. Hiába. Születésétől fogva *steril*. Sűrű, ragacsos bikatejében döglöttek a sejtecskék. Az előző házasságából – elvileg – van két fiúgyereke. Jobb lett volna abban a szép családjában maradnia. Most azt hihetné, van két magzata. És ezt a fölöttébb kellemetlen hírt sohasem tudja meg...

A tótvárosi könyvtár körül lassan virágoznak a terebélyes bodzabokrok.

Meleg van, a koszos padokon diákok évdődnek, visítóznak, a fiúk keze csiklandozás közben a lányok fiatal mellére téved. Dezső telefonált, és megtudtam, hozzáférhető a Klein-napló, ideológiailag már senkit nem irritál. Rémuлт szorongás van bennem, mint amikor először hallottam a naplóról.

Akkor nemcsak én rettegetem, hanem az egész falu, Pannika néni bajt hozott ránk, siránkoztak. A falu legjobb gépíróője nem azt gépelte le, amit diktáltak neki. Hosszú, értelmes szöveget rögzített, a fővárosi elvtársak, később ennyi kiszivárgott, elhozták magukkal az első kihallgatásra. Szembesítés céljából. Hamar megérkezett a megyei tanács dörgegelmes sürgönye is Szegedről, Töre Gábor téeszelnököt a megyei tanács elnöke is felelősségre vonta. Az elnök elvtárs az éves beszámoló és elszámolás (valamint az elvileg titokban csatolt *hangulatjelentés*) helyett valami borzadványt küldött, ami nem elég, hogy értelmetlen, visszataszító, de veszélyezteti az épülő kommunista világrendet. A megyei tanács elnöke, mintha nem tudta volna, hogy a hármas ügyosztály pesti elvtársai már a helyszínen vizsgálódnak, magyarázatot követelt.

Klári néni hozta a hírt. Hümmögött, mint távoli ismerős halálakor szokás, értetlenül, kíváncsian, a megrendültséget inkább imitálva, mint valóban átélve.

Hogy mert ilyesmit tenni ez a Pannika?, háborgott.

Alig figyeltem rá. Nem bírtam kiverni a fejből: mi *mást* gépelt szegény? Otthagytam őket, Becét és Dezsőt is. Kóboroltam a téli telepen, végigballagtam az Azazel utcán, a Régiposta utcán vissza a faluba. Majdnem benéztem szegény „pihenő” Gergely Ignáchoz. Aztán meggondoltam magam, egyedül üldögéltem a Kórógy-tó nádasában, mintha valami elől bujkálnék. Próbáltam kinevetni magam, viccelődni a helyzeten – ugyan mit rágódom én ezen?

Mégis minden erőmmel azt kívántam, bárcsak sohasem hallottam volna meg ezt a hírt.

Csengery Kristóf

ELŐTTE, KÖZBEN, UTÁNA

Az éjszakai utcán összevert
 áldozat, aki hajnalig saját
 vérében fekszik öntudatlanul,
 s csak a kórházban ébred fel, napok
 múltán könnyebben talál majd magára,
 türelmesebben várja, hogy a tört csont
 beforrjon s a zúzódások lilája
 sárgán és zöldön át újból az ép hús
 színére váltson, és egyáltalán:
 segíti őt épülni, legbelül
 meg is békélni, ha láthatja arcát
 a támadónak, tudhatja nevét s azt,
 hogy mit gondolt, mielőtt ütni kezdett,
 mit gondolt közben s mit gondolt utána?

ÁLOMITTASAN

Valami káromlásszerű
 szitok, ha ocsúdsz, szájadból a köszöntés.
 Nincs benne se kedv, se derű:
 mintha egy részeg okádna a söntés

előtt, olyan. Ki tudja, talán te
 is hánysz ilyenkor: álmokat
 öklendezel; képek csorognak az ébredés falán – de
 úgy látszik, mégis túl sok marad

benned, hogysem szeretni tudnád
 a tapintható valót, mely reggelente
 lehántja rólad a dunyhát,
 s kitép az édes nirvána-előleg, a tudaton túli tente

lágyméhéből. Felkelsz, a dolgotat teszed,
 teljesíted a napi parancsot,
 s nem érted, mi az ok, miért nem lehet
 a létezés körén kívül maradnod.

Fischer Mária

DIREKT ÉS HAGYOMÁNYOS

Arckrém, rúzs, dezodor, púder. Hamvasodik tőlük a bőr. Ki lehet menni a házak elé, elvisz a busz. Karalábét, kék rizikét akarok venni, babot, krinolint. Nem mindegy, hogyan is néz ki az ember a városban – városi nők közt –, a jeles piacon, pénteken. Észreveszem hátamnál a zsebest, jósok, kéregetők sanda szemét. Sietek, nem sietek, haladok; nagy hasakat kerülök, nagy kerülővel. Igéz, vonz a zshivaj, a káposzták zöldje fölött bágyadozó, laza fény. Serceg a zsír valahol, látom a lángosevőt, hurkafalót, szotyolát félreköpőt. Aranyos körtehalom csalogat, szatyrom csak nehezül, húzza a kéz inait –

MÁSFÉLE VÁLTOZAT

Pénélopé fonalát rágja a moly s az egér; gyászos szóttese rég macskaszaros, levizelt rongy. Sokasodnak a szolgálak, és mind takarít, mind kibeszéli a titkok velejét, a halál titkait. Ithaka népét felkapja Zeusz, parti fövényre havat szór, sőt szór, köveket – Visszatalálni kevésnek bizonyulhat a föld útjain egy rege, egy másik Odüsszeusz, egy szebb nő esküje. Nincsen hosszabbra szabott emberidő. Az elaggott rend isteneit senki sem őrzi, ha egyszer kiderül, hogy avul bennük a hajdani tartás; ha szavak, szerepek tűnnek el éveken át, mindig nyomtalanul – s épp igazolt igazak nélküli árny a király.

Gerevich András

TRAGÉDIA

Nem száll fel a villamosra,
pedig az egyre csenget,
de ő csak áll, félig a lépcsőn,
és összeokádja a kabátját, a pulóverét.
A négyes-hatos berregése
talán elnémítja a belső csörömpölést,
és a szokatlan csendben
visszaszédül a járdaszigetre.
Bevágódik előtte az ajtó.

A körúton egy padon ülök,
rágyújtok egy cigarettára.
Ahogy elindul a villamos,
ő hátraszédül,
majd előrebukik,
és beesik a két kocsi közé.
Röviden üvölt.
Megcsikordul a fék.

De nem, nem ez történt.
Áttántorgott az úton,
ledőlt mellettem a padra,
és rögtön elaludt.

INTERJÚ

Hatvanöt év távlata
nem világosul meg
egy hét után sem.
Gimnáziumi évek.
Nyugdíjas professzor
(nyakkendő, öltöny)
ül velem szemben,
és a felvevőtől bűg
az üres osztályterem.
Ápolt, rendezett ráncok

tekeregnek az arcán,
hátha hullámaival
partra sodródik
a múlt néhány éve.
A szemét hunyorítja.
A szék recseg.
Megvakarja a térdét.
Van ezer más dolog:
ég Drezda,
jönnek a szovjetek,
kifosztják a házat.
Van, akire Auschwitz,
másra Szibéria vár.
Ne haragudjon,
amit kérdez,
nem jut az eszembe.
Megérzések. Megérzések.
Van, aki Sydneybe,
más Torontóba ment.
Ne haragudjon,
régen volt nagyon,
és a háborúban
elpusztult minden
kézzelfogható emlék.
És az osztály fele.
Ne haragudjon.

Szentkuthy Miklós

[ALDOUS HUXLEYRŐL, KÉTSZER]

Közzéteszi Tompa Mária

Szentkuthy-Pfisterer Miklós egyetemista korában, 1930-ban (a PRAE írása közben!), Yolland Arthur professzor biztatására küldte el a *Magyar Szemlé*nek az alább elsőként következő tanulmányt, amelyet azonban a folyóirat nem közölt. Az indokot nem ismerjük. Két kézírásos változat van birtokunkban, egy piszkozat, ame-

lyet aztán ő maga tisztázott le, erősen javítva az eredeti szöveget. Ez utóbbit közlöm itt.

A második írás könyvismertetés, amely 1946. július 5-én a Magyar Rádió MAGYAR KÖNYVSZEMLE című műsorában hangzott el.

T. M.

I

Konszolidált anarchia

Aldous Huxley: DO WHAT YOU WILL. *Essays. Chatto and Windus*

Mikor az életben élménytúltermelés áll elő, és kaotikussá fokozódnak a benyomások, akkor azok, akik túlságosan szenzualitással adják át egész egyéniségüket a benyomások áradatának, rendszerint megharagszanak a filozófiákra, logikára és általában az intellektusra. Úgy vélik, hogy a szellem harmonikus rendszerépítése egyáltalában nem felel meg az élmények ellentmondásainak. Tragikus kétségűséget éreznek; az élet, az ösztönös impulzusok, a lelki reakciók és a nyers tényhalmaz olyan viszonyban vannak a rendszeralkotó és egységkereső gondolkodással, mint a kitérő egyenesek a térben. Vannak, akik aktívan ellene fordulnak minden kommentárnak, és elvi ellenségei a dolgok „logizálásának”; vannak, akik elismerik a szillogisztikus gondolkodás jogosultságát és igazságát, csak egyszerűen önmagukért valóknak és irrelevánsoknak érzik az elvont igazságokat. A szillogizmus, a rendszer, sőt a legelemibb gondolatmenet is nem az életben, hanem valami elvont posztulátumban gyökerezik, és az igazságok szigorú hierarchikus országot alkotnak, amely csak önmagához viszonyítva igaz és jogosult, de az élethez egyszerűen semmi köze. A logika csak metafizikai dekoráció, tele precíziókkal és törvényszerűségekkel, melyek azonban egyáltalában nem állnak összefüggésben az étellel. Az élet rohamosan sűríti a legellentétebb motívumokat („*riotously pluralistic universe*” – mondja Huxley egyik angol kritikusa); érzékenységünk mindig finomabb, úgyhogy a benyomások dinamikus ömlése és szakadatlan halmozódása mögött eltűnnek azok a szabályos mértani irányvonalak, amelyeket „az élet rendje” nevében a teleologikus történetfelfogás rajzolt az egyén és az emberiség pályájára. A lélektani nüanszkutatás megbontotta a polgári nyugalmat a lélek belsejében. Ott, ahol egynemű morális alkatrészekről beszéltünk, most kisebb-nagyobb ellentmondások bonyolult telepeire akadunk, és a tudatosítás révén egyforma létjogosultságot adunk ezeknek az antitéziseknek. Mindennél fontosabb lett az a tény, hogy dolgok *vannak*, és elhomályosult az a tradíció, melynek vezérelve mindig az a többlet volt, amelyet a gondolkodás adott hozzá az élet spontán termékeihez. Valamely dolog értékének legfőbb kritériuma a *létezése* és létezésének intenzitása; fölösleges erőlködni a létezés *hogyanjával*, mikor az élet nyugtalan termékenységében sokkal erősebb és mélyebb útmutatások és utalások vannak, mint az önkényes racionalizmus ingadozó erkölcsstanában. Az életösztönnek és a tiszta létezés tényének esztétikája ez a vitalizmus. Túlságosan is esztétikai valami, és ezt rosszálló értelemben mondom. A vitalisták több-kevesebb pátosszal (sőt több-kevesebb logikával) átkozzák a logikát, és egy gyáva mozdulattal beszöknek a „szépség” és a „különösség” azilumaiba, hogy valamiképp kiheverjék az intellektusban való csalódásukat, és kárpoztást keressenek a logika állítólagos csődjéért. Körülbelül minden művészet egy gyáva filozófia álarca: a reprezentálás, amely titkolja az ítélet hiányát; az elfogadás, amely kikerüli a kiválasztást.

Az a romantikus túlzás, amely ezeket a nagyhangú anatómiákat jellemzi, amellyel a logikát és a racionalizmust sírba akarják tuszkolni, elárulja, hogy egyszer nagyon-nagyon fontos volt nekik a racionalitás az életben, és fanfáros életünnepléseikkel titkolni akarják mély kétségbeesésüket az élet irracionális fölé. Néha különös logikai pedantériával érvelnek a logika ellen, és fáradságos levezetéspagódákat építenek,

csakhogy az embereket illogikussá szabadítsák. A relativizmus és pozitívizmus hagyatékát dolgozzák fel egy újabb formában: mindenkinek igaza van, és mindenki téved, viszont van egy dogma, van egy alapaxióma, amelynél fogva átadhatjuk magunkat teljes intellektuális passzivitással az élmények sodrának. Ez az axióma az élet tényének abszolút fix volta: a létezés létezése. A *cogito ergo sum* helyébe ez jött: *sum ergo sum*. Lehet, hogy az a gondolatcsövedék, amely a *cogitóból* indult ki, a *cogítóhoz* viszonyítva igaz, de a felfokozott élet új logikát követel, amely a *summal* kezdi meg az útját. Mindenesetre a vitalisták erre gondolkodás útján jöttek rá, úgyhogy meglehetősen groteszk színben látszanak, mikor oly patetikusan hálátlanok a *raisonnal* szemben. Különben is csak az állatok és a növények képviselik a következetes vitalizmust: aki tudatos apológiáját szövegezi az életelésnek, az már mélyre süllyedt az intellektualizmusban, bármennyire degradálónak érzi is ezt az élet professzionistája.

Az egész vitalizmusban van egy kompromittálóan nagy adag fölöslegesség, mind a Gide-félében, mind Huxleyében. Néhány erős benyomásukat úgy akarják értékkelé proklamálni, hogy igazolásképpen mítoszt erőszakolnak mögéjük. Néha tehetetlenek, és ezt elnevezik „alázatos meghajlásnak a tények előtt”. Hisztériások és romantikusok, akik agyonreagáltatják magukat, és a reakciók záporában nem jutnak el ahhoz a nyugalomhoz, amely az értékrangsorokat termi. De ettől a nyugalomtól irtóznak, mert az a meggyőződésük, hogy a tumultus és a káosz természetszerűleg az élet maximumát jelenti.

Huxley első esszéje (ONE AND MANY) a politeizmus ünneplése. Szerinte a sokistenhit jobban reprezentálja azt a káoszt, amelyet a történelem és a lelki élet mutat, és azáltal, hogy az élet minden oldalát és lehetőségét egyenrangúnak hirdeti, az élet teljességét dokumentálja. A vitalistának, mint Huxley, rögeszméje: az élet teljessége. Nincs jogod egyik élményedet igaznak tartani, a másikat hazugnak, egyik tettetted erkölcsösnek, a másikat rossznak. Ha egy élményed *van*, ha egy impulzus *létezik*, hallgass rá, hiszen az élet küldte. Huxley művész, az esztétika inspirálja a filozófiáját: épp ezért nem lehet hinni neki. Egész élete egy művészi attitűd a jelenségekkel szemben, és ebből az élményállapotból akar normális életprogramot alkotni. Politeizmusa csak teatrális igazolása sokoldalú művészi érdeklődésének: nem jelentenek többet neki ezek az istenek, mint amit már régóta mindenkinek – metaforákat. Nagy stíluspompával igyekeznek az egész hellén istenkészletet szimultán életre ébreszteni bennünk, de elvégre nincs mindenkinek ilyen művészi mítoszszükséglete. Huxley az az ember, aki addig egyistenhívő, amíg csak homogén fehér fényt látott az életében; mikor egyszer ez prizmán keresztül színekre bomlott, rögtön politeista szimpátiái támadnak, és fontosnak tartja, hogy minden színárnyalatot istenné oktrojáljon. Mert minden árnyalat fontos, minden impulzus egyenrangú.

Az erkölctant valami lélektani arisztokratizmus jellemezte: voltak értékes és értéktelen élmények, volt rangsor; a lélekanalízisen alapuló életkultusz abszolút demokráciát valósít meg a lélek életében: nem ismeri el az élmények hierarchiáját. Nagyön demagóg Huxley szerelme az élet iránt: történelemkritikai szerelemvallása tele van álszintézisekkel, pittoreszk történetidomítással, filozófiai dilettanciával. A szellemtörténet hirtelen egypár drámai antagonizmussá egyszerűsödik, közben állandóan összetéveszti a monizmust és a monoteizmust; a kereszténységet Jézustól kezdve önmagáig tendenciózus antihuxleyizmussá stilizálja; egy sereg Huxley-negatívot mintáz magának Európa múltjából, hogy könnyebb legyen ezeket a mesterségesen preparált ellenfeleket cáfolni. Két önkényesen leegyszerűsített szimbólumra redukálódik a világ ké-

pe: egyik oldalon a madárijesztő aszkéta, a másikon viszont a vér „életes” pirossága. (A mi irodalmunkban is voltak, akik az élet maximumát a megvadult bikában vélték fölfedezni, és csak Minótaurosoknak állították ki az útlevelet az irodalom felé.) A kereszténység beállítása még mindig a voltaire-iánus alapkarikatúra: az angoloknál talán megkülönböztetett konzervatívsággal ragaszkodnak a szabadgondolkodásnak ehhez az egyébként már akadémikussá laposodott formájához. Említettem, hogy erősen esztétikai jellegű ez a vitalizmus, de még sokkal inkább fontos vonása, és itt erősen angol, a morális reformjellege.

Második hosszabb esszéjében (SPINOZA’S WORM) tiltakozik azon meddő törekvések ellen, melyek az embert akár misztikus, akár intellektuális úton túl akarják feszíteni a véges korlátozottságokon, és egy ideálhoz idomítva emberen túlivá torzítják. Az ember sokkal jobban teszi, ha elkerülve az állatok és angyalok távoli világát, igyekszik mindennél teljesebb életet biztosítani magának a „purum humanum” keretein belül. Az intonáló esszében minden élmény nyomában egy fölösleges mítoszcsontk őszintén, az egészben volt valami energikus, valami naiv, sőt művészi. De úgy látszik, egy angol nem soká bírja ki a forradalmat és a látat esztétikai célokért: a kellemesen dekoratív start után megjelenik a humanitárius nevelés, és az Olympus átalakul *Sunday-school*-lá. Emberies emberekké kell lennünk. Nem is olyan könnyű. Elfogadni összes lelkiállapotainkat, engedelmessé válni apró hisztériáknak: ez a passzív és mindent folyton ölelő élet nem nagyon egyszerű, de azért radikális formában el lehet képzelni olvasás közben. Igaz, hogy a monotonitás gyanús lehetőségei vannak abban a speciális foglalkozásban, hogy az ember a figyelmét kínos feszültséggel állandóan az élet „teljességére” szűkíti: a totalitáshajszja színtelen egyoldalúságba fog fáradni. De mindenestre anarchiának látszott – és kényelmes dinamikával. Azonban jönnek az ideálok és a szabályozások. Blake, Chaucer és az athéni társadalom, melyeket az emberies embernek össze kell egyeztetnie magában, mert noha tökéletes embernek kell lennie, vigyáznia kell, hogy a sarkon álló rendőrrel túlságosan ne jöjjön összeütközésbe. Ami csábító anarchiának indult, nehézkesen mentett kompromisszumra szelídül. Az athéni társadalom mindenféle világnézet számára elasztikus mintának bizonyult: pesszimizmust és harmóniát, fegyelmet és művészetet, szabadgondolkodást és idillt és még sok más mindent ábrázolt állítólag ideális tisztultságban. Huxleynál az emberies embert jelenti a hellenizmus, a harmonikus életkultuszt, a „life-worship”-et. Blake misztikus szószólója az ösztönök jogának, a vágyak kielégítésének és az örökké ditirambikus létezésnek. Chaucer viszont a polgári vitalista, az angol középosztály kedélyes és humorral fűszerezett hedonizmusának képviselője, „*the adorable Chaucer*”. Ezek a különböző oldalak a „life-worship”-nek: inkább attitűdgyűjtemény, mint reális pedagógia kezdése. Huxley nem mer igazán anarchista lenni, tehát nem is százszázalékos vitalista. Aki állandóan lázít, de közben folyton kiegyensúlyoz, fékez, magyaráz, kiegyezik, mentegetőzik, az egy lépéssel sem vitte tovább a helyzetet. Abortált forradalom az, amely örökös kompromisszumokból és korlátházásokból tengődik. „Ereszd szabadjára ösztöneidet, de...” – ez már alig különbözik attól, hogy „fékezd ösztöneidet”. Azonkívül pszichológiai szempontból egészen irreálisnak látszik, hogy az ember tervszerűen legyen illogikus, racionális meggyőződés alapján irracionális, és éber figyelemmel tenyessze magában az ellentmondásokat, de ugyanakkor egyensúlyozza őket, óvakodjék a korlátozó monomániáktól és a túl következetes következetlenségtől. Ez sokkal nehezebb, mint az aszkézis, és kétségtelenül sokkal aszketikusabb. Azonkívül úgyis csak a chauceri ideál van alatta: egészséges középosztálybeli ember sok józansággal és ter-

mészetes humorral, aki nagyon elámulna a politeista kulisszákon, amelyeket Huxley lelkendezett mögéje. Huxley hangsúlyozza, hogy senkire sem akarja ráerőszakolni a vitalizmusát, de ez természetesen nem komoly. Talán egy tantervet is kidolgozott, szaporítva az angol utópiatermelést. Rossz és haszontalan paradoxiókból áll az ő morális újítása: konszolidált forradalom ez, családi és idilli anarchia, tele higiénikus és józan perverzításokkal. Huxleyban a művész és a reális gondolkozású polgár küszködik egymással: az „art” feldobja a rakétát, és a „common sense” valahogy igazolni akarja a l’art pour l’art eksztázisokat – innen a kínos kettősség könyvében. Jól tudja, hogy a teljes szabadság meddőségre vezet, és például a mai amerikai szerelemtípus éppoly rossz, mint a romantikus „grande passion”. A szerelemhez akadály kell, hogy több legyen, mint a szexualitás, de ezt az akadályt nem a morálban kell keresni, hanem D. H. Lawrence-szel egyetértve „az *energia, az élet és az emberi személyiség fogja kiváltani azt a belső ellenállást*”, amely szükséges. A konfliktus a személyiség egy része és a személyiség mint szerves egész között fog lejátszódni (140–144. o.). Tehát ösztöneink termik a vágyakat, ösztöneink gondoskodnak megfelelő gátló dilemmamennyiségről, sőt ösztöneink fogják nem megoldani, hanem esetleg „életté folytatni” a problémáinkat minden racionális beavatkozás nélkül. Érdekes műfaj az utópia.

A későbbi lapokon három szimbolikus ellenséggel igyekszik leszámolni: Assisi Szent Ferenc, Baudelaire és Pascal. Szent Ferencet mint az alázatosság mintaképét és a természetszeretet lírikus úttörőjét szokták ünnepelni, pedig gögös volt, és sejtelve sem volt a természet jelentéséről. Az igazi alázat meghajol a dolgok előtt, és elfogadja valami trance-szerű megilletődéssel a bűnöket is; át kell élni őket, ez a megtisztulás útja. A természetet pedig nem lehet emberi szempontból nézni: a madarakkal beszélgetni és a virágokat simogatni túlságosan antropomorf idill, hiányzik az az intuitív azonosulás a természet titkos tendenciáival, amelyre Wordsworth sem volt képes. (Megjegyzem, Huxley is dzsungelnek indult, és valahogy mégis versailles-osan végzi.)

Baudelaire-tanulmánya egyike a legbiztosabbaknak: elítéli azt a beteges alternatívát, amely Baudelaire szerencsétlensége volt a szerelemben, hogy ti. vagy platonikus hódolatot, szentimentális idealizmust táplált egyes nőkkel szemben (Mme Sabatier), vagy pedig szatanisztikus önkínzással a dekoratív piszkot kereste – nem találva meg a reneszánsz szerencsés középútját, mikor is a Laurák és Beatricék mellett ott voltak a névtelen barátnők és hitvesek, akik derék kis Dantékkal és Petrarciókkal gyarapították Itália népét.

Végül hosszú Pascal-esszéjében összegezi és ismétli megfelelő orkesztrális buzgalommal az életkultusz elveit. Előbb Pascalt haláltisztelővé zsugorítja, felmondja kellő rutinnal a determinista leckét arról, hogy filozófiákban és aszkézisekben, misztikában és elvontságban nem szabad hinni, mert mindezek emésztési zavarainktól függenek; ne hallgassunk a neuralgiásokra és asztmásokra, hanem az egészséges ember ösztöneire. Túlozz, de mérsékeltlen („balanced excess”)! Légy tele ellentmondásokkal, de azért praktikus érdekből lehetsz következetes! Légy nihilista, de neveld szigorú puritán elvek szerint a fiadat (à la Gide), hogy később legyen rutinja a fékezéshez, és egyúttal az élvezetek értéke nagyobb legyen előtte! Légy ember, de jó polgár is egyúttal! Szóval az egész olyan, mintha egy földühített bikát küldene a porcelánkereskedésbe ezzel a tanáccsal: bógj és tombolj, de azért a nagyobb vázákat lehetőleg ne törd össze.

Huxley a totalitás elfogadását és kiélését tűzte ki elvül, és a végén nagyon is szűk határok közé szorította az élet fogalmát. A következetes vitalista nem buktatja meg életélésből oly iskolamesteri kegyetlenséggel a Pascalokat és a Proustokat, mint Hux-

ley. A betegségek és perverz lemondások is tele vannak étellel, a problémákon való agyályos tépelődés éppúgy az élet terméke: rengeteg energia lobog még az impotenciában is, és a meddőknék is joguk van az élet „teljességéhez”. Egy neurózis van olyan szép, mint egy virág, és még a halottaknak is van dinamikai értékük az életegészszen. Mert az élet csak az emberen túlira törekvőkkel, az elvont gondolkodókkal és az örök-ké sterilekkel együtt igazán szép komédia: Huxley a teljes és egész élet nevében kiközösíti a maga életfelfogásából a színészek felét, és egy mindent felszabadító és minden jelenséget agyonrehabilitáló forradalom nevében az életet egypár jókedvű egészséges esztetizáló polgárra korlátozza. Az egészség, a vegetáció, az ösztönélet hibátlan működése és néhány kispolgári szeszély az életnek elég irreleváns részei: mindössze a normalitás van retorikusan túlhangsúlyozva. Egyébként ez az egész vitalizmus nagyszerű alap az ő regényművészetének; kár volt ezt a művészi attitűdöt ódába burkolt terápiává és erkölcsi programmá túlozni.

1930. július 4.

Pfisterer Miklós, Bp. I. Enyedí u. 11/a. I. em. 1.

II

Huxley: Mona Lisa mosolya

Ez a – Cs. Szabó László kitűnő fordításában megjelent – Huxley-kötet négy elbeszélést tartalmaz, amelyek közül azonban csak az első, a MONA LISA MOSOLYA az igazán jellemző és értékes. Amennyire futó jelentőségű a másik három, annyira fontos a címnovella: valóságos vegyi kivonata a nagy Huxley-regények gondolati, lélektani, erkölcsi és alakkezelő módszerének. Egy csillogó (néha talán túlságosan is csillogó) miniatűrben az egész Huxley-világ: amelyről – nem hiszem, hogy eltűlozzuk a dolgot – állíthatjuk, hogy a XX. századi túlérzékeny és túlértelmiségi ember világának egyik legtökéletesebb summája, olyan értelemben, mint ahogy az iskolai könyvekben Dante műve a középkor örült, de logikusan teljes összefoglalása. Ez a Huxley-féle summa keserű, peszsimista, kiábrándult summa. Ha a középkorban mindennek mélyén és tetején ott az Isten, ebben az újkori „ellensummá”-ban minden a végső – hogy ne mondjuk: radikális – *Nihil* körül forog.

Lássuk ezt részleteiben. A MONA LISA-novella főszereplője – akarva, nem akarva – maga Huxley, mint nagy regényeinek annyi hőse, akiket – a balzaci címet módosítva – mind „az értelem fensége és nyomora” címke alá lehetne anyakönyvezni, a KURTIZÁNOK FENSÉGE ÉS RONGYAI mellé. Huxley, a művész számára a szépség minden; és mégis vagy éppen ezért a szépség már csak émelet; a művészet neuraszténias bohózat vagy vitustánc neki; nem érdekli már giccs, sem remekmű, sem démoni lelkesültség, sem londoni sznobizmus különbsége; természetes, hogy viszolygó idegekkel érzi a különbséget, de halálos szomorúságában nem érdeklik már a distinkciók... Szerelem? Van felesége, akihez csak önkínzó erkölcsössége köti, anélkül azonban, hogy végtelen kételkedésében hinne egyáltalán valamiféle erkölcsben is. Van egy első számú szeretője (ez a Mona Lisa-mosolyú nő), tele cikázó szfinx- és démonvonásokkal, nagy művészeti és

mondén igényekkel, miközben Huxley érzi, hogy a nő minden démoniája csak üres póz, maskarázó hisztéria és divatlap nívójú sznobizmus. És végül van egy második számú szeretője: szerelmes, érzéki, hűséges kis cicakölyök, de Huxley minden bőséget tehernek érez, minden érzékiségét örömtelen reflexrángatózásnak, minden idillt nyúlós-nyálás ásitásnak. Íme a boldog Huxley-háromszög vagy -négyzög, ha tetszik... Hát akkor miért csinálja, ha ilyen rossz? Mert az ember nem okul tapasztalataiból, és minél okosabb, annál gyengébb, gyávább és balkezeesebb. Nincs Mona Lisa-„szerelme”, csak „ügye”: minden csak „business” (persze nem „üzlet”-értelemben): Shakespeare is, Jézus is, a halál is.

Huxley egyik nagy könyvében írta, hogy a Tolsztoj-féle óriásregényekben nélkülözi a valóság egészen apró, rendesen szégyenteljes és mégis sorsdöntő részleteinek ábrázolását. Itt, kicsiben, látjuk vonzalmát a piszkos kis betegségek és emésztő idegbajok elemző meggyónásához: felesége „rosszul emésztő nő”, egyik szeretőjének szemére állandóan undorító árpaduzzanat kívánczik. Huxley szeme így kegyetlen, irgalmatlan: éppen ezért hirtelen túlirgalmasságok, túlkedveskedések kárpótolják, meddő ingalengésekben. Ől és babusgat. Gyilkossága azonban nem bűn, jóságának pedig véletlen köze sincs már az erőnyhez. Közben, ha eszményien buta szeretője *cimikusnak* nevezi, teljes joggal tiltakozik az ellen. Emberismerete is végletekből áll: mindenki rejtélyes a szemében, és ugyanakkor apátiába taszítóan *közönséges*. Csoda is, sablon is. Szemlélete (elvégre ez a Huxley család vérében van) fanatikusan *élettani*. Barátnőjében a tengeri sün biológiai vaktörvényeit látja letekercselődni – ezek az akváriumai állatok hordják az élet ősi törvényeit, azonkívül még szépek is és rikítóan bolondok. Ősi élettani igazságok és céltalan bohózat: ez a világ, a szerelem minden...

Látjuk már kialakulni a modern „summát”, amire fentebb céloztunk: Szent Tamás hittudományi összefoglalása után íme a *Hitellenség* sűrített kódexe. Huxley egyetlen tételt sem felejt ki a *Kiábrándulás leltárából*: tudja, hogy minden kimondott szó, főleg emberi viszonyokban és legfőképp a szerelemben, nem lehet más, mint *csak* hazugság: hazugság az erkölcs, hazugság a szerelme, hazugság az érzékisége – és ha ezt így megvallja, akkor már ez sem lesz igaz! És ez nem szórszálhasogatás, ezek XX. századi nagyon is közönséges tények. Ennélfogva: minden szerelmi tájkép háttere a szolid utálkozás, amelyet erőltetett lelkesedéssel és álarcos lírával próbál önmaga előtt is leplezni. Ez a kegyetlenség és önfeláldozás kergetőzéséhez tartozó nyomorult sport.

Aki így látja a világot: nem ember már, hanem e három dolog: 1. síri csontváz, 2. céltalanul elektromos nemi idegek, 3. fékeromlott, folyton őrlő agyvelő. Érezzük, hogy ennek az emberfajtának vége, itt nincs tovább, valami másnak kell jönnie. Feleségében is csak a halottat, a csontvázat látja: a halál is csúf betegség, buta gyilkosság, állati részvétlenség, glóriátlan „business” ebben a novellában. Jellemző, hogy noha szíve csak egy marék hamu, ha más közönyös felesége tragédiája iránt, az pokolian, szentimentálisan elkeseríti. A lélekbúvárok jól tudják, hogy túlérzelgés és jeges közöny milyen közel állók az ideges emberben. Egyetlen cselekedetére sem mondhatja azt, hogy „igen”. Mikor szerelmeskedik, rájön, hogy mennyire untatják az érzékek villámjeleneit. Mikor Mona Lisa mosolyában tükröződhetnék, akkor (ó, irgalom!) könyvekre áhítozik... Ez beteg világ, de nem olyan színpadias nyafkálással, mint a Nap után nyúlkáló Ibsen-bábok, nem. Huxley matematikai szigorúságú könyvet akar írni *A BETEGSÉGEK HATÁSA A CIVILIZÁCIÓRA* címmel – ahogy van hideg összhangzattan, legyen egy hidegen ésszerű „kiábrándulástani” kézikönyvünk is. Az ilyen túlérzékeny lelkek – és ezt Huxley maga is tudja pontosan – végeredményben rettentően önzők: élete csak egoizmus volt

és egypár nevetséges érzéki vonás a nők testén. Ez a blazírt önbírálat a középkori önostorozás XX. századi elfajzott maradványa. Hát nem érdemi meg az ilyen férfiú, hogy pisze kis kullancsnőcskék „Mackó Muki”-nak becézzék? És Buddhát is „hello, boy” kiáltással horgásszák az autójukba?

Elvégre Huxley maga sem hisz zsenialitása értelmében vagy fontosságában: a második novella, A TILLOTSON-LAKOMA százéves, elavult festője és A FIATAL ARCHIMEDES című harmadik elbeszélésében a gyerekkorában elhalt matematikus zseni – mind sátáni vigyorgás a művészsors haszontalanságán... Nem tud Itália nélkül élni, de tudja, hogy rongyolódó kulissza az is. Egy olasz lányról azt mondja, hogy „*a klasszikus típus minta-képe*”, és hozzáteszi: „*vonásai tökéletes bárgyúságot tükröztek*”.

Zseniális írói fogás, hogy a MONA LISA MOSOLYÁ-nak, ennek a lélektani – hogy ne mondjuk – világnézeti novellának detektívregény-szerű csattanót ad: a gyilkosság izgalmassá teszi a históriát, és filozófiailag is remekül elhelyezett vörös pont a végén.

Vladimir Nabokov

ÉLETBŐL VETT ESET

Bratka László fordítása

A fal mögött Pável Romanovics hahotázva mesélte, hogyan hagyta el a felesége. Nem bírtam elviselni ezt az iszonyatos hangot, így anélkül, hogy a tükörbe pillantottam volna, abban a gyűrött ruhában, amelyben ledőltem ebéd után, arcomon pedig nyilván a párna nyomatával kirohantam oda, vagyis a háziúr ebédlőjébe, ahol az alábbi kép tárult elé: a főbérlem, egy bizonyos Prisvin (nem rokona az írónak) megállás nélkül cigarettát tölt, és biztatóan hallgatja Pável Romanovicsot, aki pedig iszonyatos arckifejezéssel járkál az asztal körül, tetejébe olyan sápadtan, mintha még tisztaságszeretetből kopaszra borotvált koponyája is belesápadna – sajátosan orosz, afféle hadmérnöki tisztaságszeretet ez, de most van benne valami ijesztő és szörnyűséges, olyan fegyences. Valójában a bátyámhoz jött, aki éppen elment itthonról, de neki tulajdonképpen mindegy is, a bánat beszél belőle, és tessék, elégedett hallgatóra talált egy alig ismert, nem túl rokonszenves ember személyében, és nevetve meséli – ámbár a szeme nem nevet –, hogyan szedte össze a felesége a lakásban a holmiját, hogy tévedésből elvitte az ő kedvenc cvikkerét, hogy az asszony összes rokona hamarabb tudott mindent, mint ő, „hanem kíváncsi lennék” – fordul most hirtelen egyenesen Prisvinhez, ehhez a jámbor özvegyemberhez, mert egyébként inkább valahova elfelé beszél: „Hanem arra kíváncsi lennék, hogyan lesz a túlvilágon, velem fog-e élni vagy ezzel a lakájlélekkel?” „Jöjjön be hozzám, Pável Romanovics!” – szólaltam meg legcsilingelőbb hangomon, és csak ekkor vette észre, hogy ott vagyok, mert búsan álltam ott a fekete tálalószekrény sarkához tapadva, amellyel szinte egybeolvadt fekete ruhás kis alakom – igen, gázszolok mindent, mindent, magamat, Oroszországot, a belőlem kikapart magzato-

kat. Átmentünk a szobámba, az én kicsi szobámba, ahol alig fér el a selyemnyoszolyám, amely szélesebb, mint amilyen hosszú, meg az alacsony éjjeliszekrényen a lámpa vízzel töltött üveggömbje, és személyes kényelmemnek ebben a légkörében Pável Romanovics rögtön más ember lett, szótlánul leült, megtörölte gyulladt szemét. Mellé gömbölyödtem, megveregettem a párnákat, és elméláztam felkőnyöklős női melázással, miközben őt néztem, kékes fejét, erős vállát, amelyre inkább zubbony illett volna, nem az a kétsoros zakó. Néztem, és egyre csodálkoztam, hogy lehettem én valamikor szerelmes ebbe az alacsony, tömzsi, egyszerű arcú férfiba – csak a fogai iszonyúan szépek, azt meg kell hagyni –, mert bizony szerelmes voltam bele két éve, még amikor a tündérr királynőjével való házasságára készült, de még milyen szerelmes; most egyre csodálkoztam, hogy sírtam miatta, hogy erről a vékony aranyláncról álmodtam, amit szőrös csuklóján hord. A hátsó zsebéből előbányászta jókora – miként ő nevezte, „harci” – cigarettatárcáját, és csüggedt bólogatás közepette néhányszor, a szokottnál többször ütögette a fedeléhez a cigarettát. „Hát igen, Marija Vasziljevna – mondta végül a foga közül, miközben rágyújtott, és fölfonta háromszögletű szemöldökét –, hát igen, ki hitte volna, hogy ez történik, bíztam ebben a nőszemélyben, nagyon bíztam.” Bőbeszédűségi rohama után most iszonyúan csöndesnek tűnt, hallani lehetett az eső kopogását az ablakpárkányon, Prisivn cigarettatöltőjének csettegetését a falon túlról. Amiatt-e, hogy borús nap volt, vagy mert a Pável Romanovicséhoz mérhető boldogtalanság megköveteli a látható világ széthullását, de úgy éreztem, már rég beesteledett, noha délután három volt csak, és nekem még ki kellett mennem a városon kívülre a bátyám megbízásából. „Micsoda mocskok az anyja – mondta Pável Romanovics füttyentve –, hiszen azt az illetőt a feleséggel ő, egyedül ő boronálta össze, mindig is ellenszenves volt nekem, és ezt nem is titkoltam Lénocska előtt. Micsoda mocskok! Maga látta is talán – hatvan felé jár, pejtarkára festi a haját, hájas, púpos a hájtól. Nagyon sajnálom, hogy Kolja nincs itthon. Ha megjön, azonnal hívjon fel! Én, mint tudja, egyszerű, egyes ember vagyok, és rég megmondtam Lénocskának, hogy az anyja gyalázatos, kártékony perszóna. Arról lenne szó, hogy Kolja esetleg segítene nekem összeütni egy levelet az öregasszonynak, afféle – hogy úgy mondjam – formális bejelentést, miszerint én nagyon jól tudom és értem, kinek a hatása ez az egész, ki taszította bele a feleségemet – hát ebben a szellemben, természetesen abszolút udvariasan.”

Hallgattam. Először volt nálam, kifejezetten énnálam, hisz azok a látogatásai, amikor a bátyámhoz jött, nem számítottak, először ült nálam a heverőn, hullatta a hamut színes párnáimra – de ami azelőtt paradicsomi élvezetet jelentett volna, most egyáltalán nem töltött el örömmel. Jó emberek régen beszámoltak már róla, hogy a házassága sikertelen, hogy a felesége hitvány, örökké felajzott liba, és a bölcs szóbeszéd épp annak az alaknak avatta már rég a szeretőjévé, aki most tehénszerű bájait élvezi. A katasztrófa ezért engem nem lepett meg, sőt talán vártam is, hogy egyszer, lám, éppen így vetődik el hozzám Pável Romanovics. De nem – hiába is kotortam lelkem legmélyére, nem leltem ott örömet, ellenkezőleg, olyan nyomasztó, olyan nyomasztó érzésem volt, hogy el sem tudom mondani. Szerelmi regényeim a szereplők valamiféle titkos megállapodása következtében egytől egyig válogatottan tehetségtelenek és tragikusak voltak, pontosabban tehetségtelenségük meg is alapozta tragikus mivoltukat. A kezdetükre szégyen emlékezni, a megoldásukra visszataszító, a középső rész, azaz épp a lényeg pedig mintha nem is létezne, csak valami bágyadt hemzsegetés rémlik, akárha zavaros vízen vagy ragacsos ködön át. De Pável Romanovics iránti szerelmem legalább annyiban volt nevezetes, mert – megmaradván hűvösnek és csodálatosnak –

nem hasonlított a többire, ám hiába múlt el és került messzire, a mai nap visszamenőleges érvénnyel fertőzte meg boldogtalansággal és szerencsétlenséggel, sőt egyszerűen valami zavarral, mégpedig azért, mert végig kellett hallgatnom, hogyan panaszkodik Pável Romanovics a feleségére és az anyósára.

„Bárcsak hamar hazajönne Kolja! – mondta. – Van még egy tervem, és azt hiszem, nem is rossz. De most egyelőre megyek!”

Búsan néztem Pável Romanovicsra, és vállkendőm rojtjaival takarva el számát – hallgattam. Ő az ablakhoz ment, amelynek üvegén kopogva és zúgva, bukfencezve emelkedett a magasba, majd csúszott vissza megint egy légy; aztán megtapogatta a könyvek gerincét a polcon. Mint a keveset olvasó emberek többsége, szenvedélyesen vonzódott a lexikonokhoz, és most kihúzott egy kötetet, amelynek kidagadt a hátulja, a borítóján pedig pitypang és vörös loknis lány látszott. „Pompás darab” – mondta, visszaerőltette a helyére, és hirtelen felzokogott. Magam mellé ültettem, megingott, egyre hangosabban zokogott, és az ölembe hajtotta a fejét. Könnyedén megérintettem smirglipapír-érdes, forró fejét és rózsaszínű, erős tarkóját, ami nekem úgy tetszik a férfiakban. Lassan csitult a zokogása. Finoman megharapott a ruhán keresztül, és fölült. „Tudja, mit – mondta, és cuppanósan összecsapta két homorú tenyerét (volt egy bácsi-kám a Volga mentéről, aki így mutatta, hogyan potyogtatják a tehenek a lepényt) –, menjünk el hozzám, kedves! Nincs erőm egyedül maradni. Megvacsorázunk együtt, belökünk egy kis vodkát, aztán irány a mozi, na?”

Nem bírtam nem beleegyezni, bár tudtam, hogy meg fogom bánni. Miközben telefonon lemondtam a megbeszélt látogatást, láttam magam a tükörben, és szigorú, viaszszürke arcú kis apácának láttam magam, ám egy perc múlva, púderezkedés és kalapfelvétel közben mintha elmerültem volna saját hatalmas, fekete, tapasztalt szememben, és csöppet sem apácásan csillogott az a szem – sőt a fátyolon keresztül tüzelt, de még hogy tüzelt. Útközben, a villamoson Pável Romanovics idegen és mogorva lett, én Kolja hivatali munkájáról beszéltem neki, a tekintete firtatva ugrált, nyilvánvalóan nem figyelt rám. Megérkeztünk. A három kis szobában, amelyeket Lénocskájával bérelt, hihetetlen rendtelenség uralkodott, mintha maguk a tárgyak is – kettejük tárgyai – verekedtek volna egymással. Hogy felvidítsam Pável Romanovicsot, nekiálltam szubrettet játszani, azaz fölvettem egy köténykét, amit ott felejtettek a konyhasarokban, a helyükre tolvaj békítettem ki egymással a bútordarabokat, s az asztalt olyan takarosan terítettem meg, hogy Pável Romanovics végül megint összecsapta a tenyerét, és elhátározta, hogy borscsot főz – nagyon büszke volt szakácstudományára.

Az első két-három kupica után rendkívül derűs, tettere kész állapotba került, mintha valóban létezett volna valami terv, amelynek a megvalósításához hozzá kéne látni. Nem tudom, önmagát fertőzte-e meg azzal a magára öltött komolysággal, amellyel egy inni tudó férfi körülveszi a vodkát, vagy valóban úgy érezte, hogy még az én szobámban elkezdünk mi valamit kidolgozni, megbeszélni, mindenesetre tintát szívatott a töltőtollába, és sokatmondó arckifejezéssel odahozott egy dossziét. A dossziében a felesége levelei voltak, amelyeket akkor írt neki az asszony, amikor ő tavasszal elutazott Brémába vagy hová, és most olyan részleteket olvasott fel belőlük, amelyek azt bizonyították, hogy éppenséggel őt és nem a másikat szereti. Közben olyasmiket mondogatott derűsen, hogy „tessék parancsolni”, „nagysz-szerű”, „tetszik látni?!”, és ivott tovább. Fejtegetései abban összegeződtek, hogy ha Lénocská az írta neki, hogy „képzeletben gyengéd vagyok hozzád, kedves páviánom”, akkor nem szeretheti a másikat, ennél fogva téved, és el kell oszlatni a tévedését. Még ivott, és megváltozott, komor,

durva lett, ki tudja, miért, levetette a cipőjét, aztán megint zokogott, mint énnaám, és zokogva járkált a szobákban, mintha ott se lettem volna, s csupasz lábbal tiszta erőből belerúgott az asztalba, amikor szembe találta magát vele. Közben végzett az asztali palackkal, és akkor jött a harmadik fázis, ennek a részeg szillogizmusnak a zárótétele, amelyhez a dialektika szabályai szerint eljutott a kezdeti buzgóság és az azt követő komorság. Most úgy nézett ki a dolog, hogy megállapítottunk valamit (az homályban maradt, hogy mit), ami módfelett visszataszító színben tünteti fel a szeretőt. A terv pedig abból áll, hogy én, mintegy a saját kezdeményezésemre, elmegyek Lénocskához, és „figyelmeztetem”, mégpedig azonnal a tudomására hozván azt is, hogy Pável Romanovics abszolút ellenez minden külső beavatkozást, és tanácsai angyalian önzetlenek. Föl sem tudtam ocsúdni, amikor a máris cipőt húzó Pável Romanovics sűrű sutogásától öveze és szorongatva felhívtam Lénocskát, s csak akkor jöttem rá, hogy részeg vagyok, és ostobaságot csinálok, amikor meghallottam magas, fátyolosan csengő hangját. Bontottam a vonalat, de Pável Romanovics csókolgatni kezdte hideg, összeszorított kezemet, és én újból tárcsáztam, Lénocska nemigen lelkesedett, ahogy rám ismert, azt mondtam, egy bizonyos ügy miatt találkozoznunk kell, és ő rövid hallgatás után beleegyezett, hogy most azonnal elmenjek hozzá. Ekkor, azaz amikor Pável Romanovicsal kijöttünk a kapun, kiderült, hogy véglegesen megérett a terv, és megdöbbenően egyszerű. Azt kell mondanom Lénocskának, hogy Pável Romanovicsnak kivételesen fontos közlendője van számára, ami semmiképpen, semmiképpen sem érinti a különválásukat (Pável Romanovics ezt különösen hangsúlyozta, kóstolgatva ennek a taktikának az ízeit), és a szemközti sörözőben várja.

Mintha nagyon hosszan mentem volna fölfelé a lépcsőn, és valamiért borzasztóan kínozott a gondolat, hogy legutóbb, amikor Lénocskával találkoztunk, ugyanazt a kalapot és ugyanazt a fekete rókaboát viseltem, mint most. Ő viszont szépen kiöltözve és frissen, ám rosszul dauerolt hajjal, meg úgy egyáltalán, megcsúnyulva jött ki elé, öreges duzzanatokkal a szája körül, amelyek hiábavalóvá tették ezt az egész eleganciát. „Nem hiszem, hogy olyan fontos lenne – mondta, miközben kíváncsian nézett rám –, de ha ő azt hiszi, hogy még nem beszélünk meg mindent, akkor tessék, csak kérem, tanúk jelenlétében, félek vele kettesben maradni, asszonyom, elég volt.”

Pável Romanovics az asztalra könyökölve ült, amikor bementünk a sörözőbe, kisujjával vörös szemét dörzsölte, amelyen nem volt csíptető, és elmélyülten, monoton hangon mesélt valamit, valamiféle „életből vett esetet” az asztalánál ülő tökéletesen ismeretlen németnek, egy hatalmas termetű férfinak, aki lenyalt frizurát viselt, viszont pihe feketéltet a tarkóján, és le voltak rágva a körmei. „Másképp – mondta Pável Romanovics – az apám nem akart belekeveredni az ügybe, ezért elhatározta, hogy bekeríti a házat. Nos, rendben, uram. Tőlünk olyan messze voltak, mint körülbelül...” Szórazokozottan biccentett a feleségének, és folytatta, mintha mi sem történt volna: „...mint körülbelül innen a villamos, úgyhogy nem lehetett kifogásuk. De ugye abban egyetért velem, hogy nem tréfadolog az egész őszt világítás nélkül Vilniusban tölteni! Akkor, erőt véve magán...” Végképp követhetetlen volt, miről mesél. A német kissé elnyílt szájjal, kitarotán hallgatta – nehezen értett oroszul, de magának a megértésnek a folyamata örömmel töltötte el. Lénocska, aki olyan közel ült hozzám, hogy éreztem kellemtelen testmelegét, kotorászni kezdett a retiküljében. „Ehhez a döntéshez – mondta Pável Romanovics – hozzájárult az apám betegsége. Ha maga tényleg ott lakott, akkor nyilván emlékszik az utcára. Éjszakánként nagyon sötét van ott, és gyakran megtörténik...” „Pavlik – mondta Lénocska –, tessék a csíptetőd, véletlenül elvittem a retikü-

lőmben.” „Éjszakánként nagyon sötét van ott” – ismételte meg Pável Romanovics, beszéd közben kinyitotta a tokot, amelyet Lénocska az asztalon keresztül odadobott neki, föltette a csíptetőt, pisztolyt vett elő, és lőni kezdett a feleségére.

Lénocska fölkiáltott, engem is magával rántva az asztal alá zuhant, a német pedig, hátrahőkölve Pável Romanovics mellől, megbotlott bennünk, ő is elesett, úgyhogy hárman gabalyodtunk össze a földön, de azért láttam, amint a lövöldözőhöz odaugrik egy pincér, és iszonyatos kéjjel és erővel a feje tetejére sújt egy vas hamutartóval. Azután az összetört világnak ilyen esetekben szokásos lassú rendbehozatala következett a báméskodók, a rendőrség és a mentők közreműködésével. A hamisan nyögő Lénocskát, akinek kövér, napbarnított vállán ment át a golyó, kórházba vitték, de hogy Pável Romanovicsot hogyan vezették el, azt nem is láttam. Miután minden véget ért, azaz amikor elfoglalta minden a régi helyét – az utcai lámpák, házak, csillagok –, egy néptelen utcán találtam magam a némettel; a hatalmas férfi fedetlen fejjel, bő esőkabátban mintha lebegett volna mellettem. Először azt hittem, hogy hazakísér, de hirtelen rájöttem, hogy én kísérem őt. Lassan, komolyan, de nem minden költészet nélkül, hogy, hogy nem, rossz franciasággal magyarázta el a háza kapujában, hogy nem vihet be magához, mert a barátjával él, aki apát is, fivért is, feleséget is jelent a számára. Bocsánatkéréseit olyan sértőnek találtam, hogy fölszólítottam, haladéktalanul hívjon egy taxit, és méltóztasson hazavinni, de ijedten elmosolyodott, s becsapta az orrom előtt a kaput, és tessék, máris a nedves – bár az eső rég elállt –, a nedves és megszegyenített utcán mentem teljesen egyedül, ahogy az nekem mindig is kijárt, és a szemem előtt megjelent minden, megjelent Pável Romanovics, amint törülgeti szegény fejről a vért és a hamut.

FIGYELŐ

BOLYAI JÁNOS „PÉNZ-TAN”-ÁRÓL

*Bolyai János marosvásárhelyi kéziratai I.
Fogalmazványok a Tanhoz, illetőleg az Üdvtanhoz
Ambrus Hedvig Mária, Deé Nagy Anikó és
Vaharcs Szilárd közreműködésével szerkesztette
és bevezetéssel ellátta Benkő Samu
Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Kolozsvár,
2003. 307 oldal, á. n.*

A két Bolyai életével, munkásságával évtizedek óta foglalkozik Benkő Samu, a kitűnő kolozsvári művelődéstörténész. Legújabb munkája Bolyai János ÜDVTAN-ának, illetve az ÜDVTAN fogalmazványainak kiadása, terjedelmes és tüzetes bevezető tanulmány kíséretében. Az ÜDVTAN-hoz szorosan kapcsolódik – noha attól külön áll – Bolyainak PÉNZ-TAN VAGY A PÉNZ HASZNÁLÁSÁNAK LEGCÉLSZERŰBB MÓDJAI című tanulmánya; tanult szakmám a közgazdaság lévén, ezzel a munkával fogok foglalkozni. Előrebocsátom, hogy üdvtanok szerzői (Morus, Campanella, Saint-Simon, Fourier, Marx) általában azt feltételezik, hogy a pénzt megszüntethetik, a pénz eltűnését magát pedig az üdv egyik tényezőjének tekintik. Bolyai e tekintetben nem utópista szemléletű, nem akar lemondani a pénzről, amely szerinte „*a legkényelmes és -alkalmasabb vagy -célszerűbb, közönséges vagy általános vásár- vagy csere-szer*”. Egyébként pedig ez a mű a korabeli magyar politikai, gazdasági és katonai problémák megoldására törekszik, s ha esetében beszélhetünk egyáltalán valami jelentősebb szellemi „importatásról”, akkor II. József császár „reformcsomagját” nevezhetnénk meg.

A nagy matematikusok közül kevesen foglalkoztak társadalmi-gazdasági kérdésekkel, és kevesen vállaltak politikai szerepet. Carnot, aki megszervezte a forradalmi hadsereget, később pedig Napóleon had-, illetve belügyminisztere lett, elméletileg nem elemzett társadalmi-politikai kérdéseket. Leibniz ugyan ér-

velt és fellépett a német egységért, de érzelmi – nem pedig tudományos – alapon. Ismeretes, hogy Bertrand Russell szociológusként is tevékenykedett, miközben aktív politikai szerepet játszott – először a szovjet befolyással szemben lépett föl („*Rather dead than red*”): inkább halott, mint vörös), majd a békemozgalomban különösen a háborús bűntettek ellen emelte föl szavát (Russell Tribunal) –, ám összefüggő, eredeti elméletet e kérdéskörökben nem alkotott.

Olyan magyar matematikusok, akik a világ matematikai tudományában kimagasló szerepet játszottak, s akik egyszersmind társadalmi jövőképet, illetve modellt is kidolgoztak – ketten voltak: Bolyai és Neumann. Bolyai János ÜDVTAN-át (továbbá egyes részletkérdéseket, például a pénzteremtést boncolgató művét) a szerző intenzív társadalmi érdeklődésének kijáró tisztelettel említhetjük – Neumann János modellje pedig olyan eredeti alkotás, amely a játékelmélettel és informatikai elmélettel együtt új társadalmi-gazdasági kutatási irányokat szabott meg és módszereket tárt föl.

Bolyai ÜDVTAN-a, valamint PÉNZ-TAN-a inkább érdekes, mint jelentős. A PÉNZ-TAN, amit 1848–49 körül – illetve után – vethetett papírra, nem a nagy matematikus szigorú logikával és következetességgel megírt műve. Helytálló, de nem újak azok a megállapításai, amelyek a XVIII. század végi és a XIX. századi Habsburg Birodalom, különösképpen hazánk pénzkibocsátási és hiteléleti gondjával és azok megoldási lehetőségeivel foglalkoznak. Ott azonban, ahol az embereket nem úgy kezeli, amilyenek, hanem amilyeneknek lenniük kellene, alássa másutt megírt helyes tételeit. Az a körülmény, hogy csak a munkából származó jövedelmet tartja elfogadhatónak – olyan embereket feltételezve, akik zöme így gondolkodik –, elerőtleníti a hitelintézetekről írottakat. Ha nem létezne a kamat hajtóereje, vajon mekkora forrásokra számíthatna az, aki valamely takarékpénztári vagy magánváltó adósa? – vagyis aki kölcsönhöz, hitelhez szeretne jutni? Ha csak a létfenntartáshoz szükséges munkajövedelem elfogadható –

mint Bolyai számára, aki ezzel megtagadja az embernek a szerzési, reprezentációs, hatalmi és az utódokról való gondoskodási ösztönét, amelyet a lélektan már korábban föltárt –, akkor mi fogja hajtani magasabb teljesítmények felé a „munkavállalókat”, és hogyan akkumulálódnak majd a fejlesztés megtakarítási forrásai? Való igaz, hogy a bécsi közgazdasági iskola, amely a szükségletek kielégítéséből – nem pedig a kínálati munka-értékelméletből – indul ki, csak jóval Bolyai halála után kezd majd publikálni, de a társadalomtudományok addigra már rég szakítottak a „normatív” – vagyis ösztön- és érdekteljes – emberarculattal.

A pénz és annak „hétköznapi” elmélete bizonyára korábban is foglalkoztatta Bolyait – egyrészt elméletileg mint hivatásos tiszte, másrészt empirikusan mint állami tisztviselőt, illetve mint domáldi földbirtokost. Huszonegy évesen, 1823-ban mérnökkari alhadnagyként önálló kereső lett, földbirtokosként pedig 1833-tól, huszonhét éven át (1860-ban bekövetkezett haláláig) gazdálkodott – igaz, kevés sikerrel –, domáldi birtokán tehát közvetlen piaci, gazdasági tapasztalatokhoz is jutott. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc lelkes támogatójaként nyilván meglepedéssel fogadta az önálló magyar jegybankkért – ha csak egy történelmi pillanat erejéig is – működő Pesti Magyar Kereskedelmi Bankot.

Mit is tapasztalhatott a pénzrendszer és a bankhitelezés tekintetében Bolyai, s milyen – elsősorban latin és német nyelvű – elméletek lehettek rá hatással? Magyarul ezzel a témával kevés publikáció foglalkozott, s idegen nyelvekből is keveset fordítottak le. Mivel forrásokra Bolyai kézirat nem hivatkozik, fejtegetéseinek tartalmából arra következtethetünk, hogy korának uralkodó pénzelméleti tanai, a tudomány akkori fő sodrába sorolható nézetek hathattak rá – közvetlenül vagy közvetve.

Magyarország a Habsburg Birodalomban a háborúkkal együtt periodikusan fellángoló inflációtól, majd egy-egy rövid ideig tartó deflációtól sokat szenvedett. Huzamos ideig élt egymás mellett a Wiener Waehring gyűjtőnéven szereplő többféle beválthatatlan papírpénz, az ezüstpénz és a beváltható bankjegy – a párhuzamos valutákra jellemző ázsiókkal (felárakkal), illetve dizáziókkal (leértékelődésekkel). Az ezüst monometallizmusra (tehát az egyetlen pénzféműsége és egyértelmű érték kifejezésre) a birodalom egy nemzedék-

kel később tért rá, mint Anglia az aranyéra – az arany monometallizmusra pedig egy emberöltővel a britek után. A párhuzamos valuták, a névértéktől eltérő vásárlóerők, az ezüst gyors értékesítése és a papírpénz-leértékelések elvették a lakosság kedvét a folytonosan veszeleynak kitett pénzmegtakarításoktól. Ezzel a hitelnyújtásnak e meghatározó forrása nem bővíthetett a hitelkihelyezési lehetőségek arányában. Utóbbiakat egyébként a felvevők hitelképessége oldaláról 1848-ig szűkre szabta a földbirtokjog, a nagy agrárterületek elidegeníthetlensége – s ezzel hitelfedezetként való alkalmatlansága.

Bolyai mint felnőtt férfi pénzügyi szempontból turbulens korszakban élt, s megismerhette a pénzügy nagy frekvenciájú kilengéseit, a pénzbőséget és pénzsűkítet, a hitelképesség jogi és egyéb feltételeinek hiányából eredő gazdasági pangást, a pénzintézetek különböző típusait. Egész ifjúkorára kihatós, tartós következményekkel járó esemény volt, hogy a tárgyalt korszak elején, 1811-ben az uralkodó a papírpénz értékét az ötödére csökkentette. Ezzel megsemmisítette a lakosság pénzmegtakarításait, s a piacgazdaság fejletlensége miatt amúgy is pénzhiánnyal küzdő gazdák – a legnépesebb társadalmi osztály – adója papírpénzben kifejezve az ötszörösére emelkedett. Ez a devalváció annyira megrendítette a papírpénz iránti bizalmat, hogy még 1826 elején is foglalkozott vele az országgyűlés. Az álláspont az volt, hogy egyetlen nemesfém, az ezüst legyen a pénzáru, s azt csak arra beváltható bankjegyek helyettesíthetik, vagyis fedezetlen állami papírpénz nem. Egyébként az egész birodalom mértékadó körei ugyanerre törekedtek, s e tekintetben jelentősen előre is léptek attól kezdve, hogy megalapították – szoros állami felügyelet alatt álló magántársaságként – a birodalom jegybankját, az Osztrák Nemzeti Bankot, amely 1826-ban már tíz éve működött, és a pénzrendszer modernizálásának élén haladt.

Érdekesnek vagy talán meglepőnek is tarthatjuk, hogy Bolyai képes volt fölismerni a nemesfém nélküli mennyiségi szabályozás lehetőségét – olyan társadalomnak, illetve elitjének a tagjaként, amely folytonosan a pénzhelyettesítők beválthatatlanságától, mennyiségi korlát nélküli kibocsátásától szenvedett. Ez a következtetése onnan is eredhetett, hogy határozottan szembeszállt az aranynak egyedüli

értékként való felfogásával, és Adam Smith-hez hasonlóan megállapítja: „*Csak az a miénk józanon tekintve, minek hasznát vesszük valósággal...*” Ezzel szoros kapcsolatban jut el a menyenyiségi pénzelmélet alapelveihez: „*...a pénz becse nyilván éppén abban az arányban szállana: mennyivel ugyanannak mennyisége szaporodna...*” A beválthatóságot úgy fogja fel, mint ami korlátozza a pénzveretöt (az uralkodót, az államot) a helyettesítők szaporításában.

Figyelemre méltó, hogy Bolyai ellenzi az államadósságot, amelynek kamatoskamat-szaporulatát a „*status*”, az állam óriási terhének tartja. Vallja, hogy a „*státus*” azzal szaporíthatja jövedelmeit, ha támogatja a gazdaság ágait – elsődlegesen a kereskedelmet –, s azok adónövekményéből finanszírozza magát.

A kereskedést az országokon belüli és a nemzetek közötti munkamegosztás elengedhetetlen feltételének tekinti. Hasonlóan vélekedik a pénzügyi közvetlésről is: „*...kaphatnak erős lábra [a gazdaságilag tevékeny – B. T.], nyerhetnek erős hitelt, az újabb időkben fölállított, s a bevezést és kiadást nagyban, és okos körültekintéssel a kivevők vagyoni s mindennemű állapotjukra úzó takaré- és ápoló-tárok vagy -intézetek, vagy alapítványok, egyesületek*”. Valóban ezek enyhíthették volna az ezüst monometallizmus bevezetését követő pénzhiányt, deflációt.

A pénzhiány pótolható lehetett volna a magánfizetési ígéret, a váltó forgalma és klíringelszámolása révén, ahogy az Angliában történt a napóleoni háborúk után. A Habsburg Birodalom bankjainak a váltóktól, azok kockázatától való idegenkedése miatt ez nem sikerülhetett. Bolyai annak volt a híve, hogy a pénzhelyettesítőket korlátlanul áll kell váltani nemesfémre, speciesre. Ez egyet jelentett a beválthatatlan állami papírpénz elutasításával s csak bankjegyeknek, banki váltóknak, azaz adósságleveleknek pénzhelyettesítőként való elfogadásával. Ez a felfogás volt nálunk uralkodó már az 1792-ben megkezdődött reformországgyűlések során, az Osztrák Nemzeti Bank is erre törekedett, csak hogy az ismétlődő háborúk finanszírozása miatt csupán a XIX. század végére jutott el erre az állapotra.

A gazdasági fejlődés másik akadályát Bolyai is a hitelélet fejletlenségében látta. Ez Széchenyi HITEL című műve után általános felfogás volt. A birtokos osztály tagjainak jelentős része azzal ugyan nem értett egyet, hogy e fejletlen-

ség oka – miként a „legnagyobb magyar” ezt helyesen megjelölte – a birtokjogi törvényhozás volna, amely megakadályozza a földnek mint fedezetnek a felhasználását, ez ugyanis érdekeiket sértette. A Széchenyi által fölvetett másik okot, a nem kielégítő fizetési morált és fizetési készséget ellenben el tudták fogadni. Kevésbé lelkesedtek viszont Széchenyi orvoslási javaslatáért, a szigorú váltótörvényért. A kereskedelmi hitelek biztonságával kapcsolatos törvénysorozat, benne a váltójogi törvény javította a hitelezők helyzetét, megkezdte a birtokviszonyok átalakítását. A hitelintézetek azonban kis hányadban nyújtottak váltóhitelt, és preferálták a kincstári értékpapírokat.

Bolyai már három éve Domáldon gazdálkodott, amikor Brassóban az erdélyi szászok kezdeményezésére elkezdte működését az első Magyarországon alapított hitelintézet, a Brassói Általános Takarékpénztár. Alapításakor kizárólag emberbaráti célokat jelöltek meg – segíély folyósítását a nyereségtől –, s ez megfelelt Bolyai elképzeléseinek is. Hasonló elveken nyugodott a Fáy András szervezte fővárosi takarékinézet. Csakhamar bebizonyosodott, hogy a nyereségvágyra biztosabban lehet építeni, s hamarosan a nyereségérdekelte részvénytársasági formában működő hitelintézetek domináltak már.

A kornak a Habsburg Birodalom egészében uralkodó – hivatalos és nem hivatalos – közgazdasági-pénzügyi elmélete az ezüst vagy más nemesfém egyike alapján működő monometallizmus, a bankjegyek korlátlan beválthatóságával. Bár a birodalomban nem volt az ár-alakulást és a megtakarítási hajlandóságot zavaró kétféleműség (bimetallizmus), de létezett párhuzamosan több valuta, ezüst, papírpénz és bankjegy. Ezek egymáshoz való értékarányait nemritkán megváltoztatott törvény szabályozta. S amikor a tényleges értékarányok elváltak attól, amit a törvényben rögzítettek, a közönség erre úgy reagált, hogy nem költötte el azt a pénzt, melyet a törvény alábecsült, kiadta ellenben azt, amelyet az túlbecsült. Ezt a reakciót, amely pótlólagos bizonytalanságot vizs az árrendszerbe, már I. Erzsébet angol királynő tanácsosa megfogalmazta – később Gresham-törvényként vált ismertté.

A monometallizmus uralkodó felfogása radikálisan csak az 1870-es évek körül, Bolyai halála után változik meg. A Széchenyi-Bolyai

vonulatból azonban hiányoznak bizonyos – később nagy elméleti jelentőségre szert tett – gyakorlati felismerések. Idetartozik Adam Smith megállapítása a nemesfémpénzrendszernek a papiros anyagú pénzzel szembeni költségességéről vagy Tooke és Fullarton felismerései a bankjegyforgalom teljes aranyfedezetének fölösleges voltáról (kávészacelmélet). Ezek mind szálláscsinálói voltak a mennyiségi pénzelmélet diadalmas visszatérésének.

Bolyai társadalom- és gazdaságpolitikai javaslatai nem léptek túl kora elitjének elfogadott elméletein, amelyeket ő intelligens eklekticizmussal vegyített. Fontos mégis tudni, hogy domáldi magányában is benne élt a társadalmi-gazdasági gondok sűrűjében. A hazai hitelélet fejlesztésének a brit gyakorlatra és irodalomra támaszkodó eszmei alapjait azonban Széchenyi István teremtette meg.

Bácskai Tamás

TÚL A CSODÁKON

Fischer Mária: *Álomház*
Pannónia Könyvek, Pécs, 2003. 112 oldal,
1300 Ft

Fischer Mária verseit az elmúlt években mérvadó irodalmi folyóiratok közzölték. Ha valaki a szerzőről érdeklődött, fáradságos adatgyűjtés után annyit sikerült kiderítenie róla, hogy egy kis baranyai településen, Hosszúhetényben él, keveset ír, s első kötete már éppen foglalkoztatja a nyomdagépeket. Későn nyilvánosság elé érő lírai korpusz, alig-alig elkülönülő költői beszéd, öniróniával elegy, zárkózott, személyes elemeivel fukarkodó tónus, míves kéz – ennyire emlékezhet, aki most kézbe veszi ezt a messziről küldött verseskötetét.

Milyenek így együtt, csapatban, ezek a versek?

Kedvenc szavait keresem. „*Valakik várnak rám valahol*”. „*Már csak egyetlen álmhoz elég a magány*”. „*Zuhanás vissza a lélekig*”. „*Befelé zuhanás*”. „*Mintha sosem lettek volna, a nők egyedül mennek el*”. Előbb a leggyakrabban felbukkanó főnevekre figyelek. „*Évek*”, „*világ*”, „*tegnap*”, „*múlt*”, „*álm*”, „*csodák*”, „*tél*”, „*szorogás*”,

„*csend*”, „*feledés*”, „*éj*”, „*szerepek*”. Vigyázatosan szűröm ki a témákat: az idő múlása, a világ tűnékenységének emlékezetben meg-megüledő jelei, a megelevenedő gyerekkor, a személyes élet ívének megrajzolása, a fanyar és lemondó gesztusok, a tárgyi környezet és a dolgok mögötti szféra sejtelmes kapcsolatai. Mintha úgy csendülne fel ez a költészet, hogy már a széles kibontakozás előtt önmagára zárul. Szerénysége tompítja, a „világ”-gal, „túlvilág”-gal szembeni egyetemes alázata hovatovább elmorzsolja a kifejezéseit. Úgy tetszik, ez a költő még tulajdon életét is vonakodik hangokban megmérni: komoly közlendőt is amolyan utószónak szánja, vagy lábjegyzetnek egy félve kibontott élet főszövegéhez.

Aztán szemezgetek a jelzőiből (minden költészet romlandó pontjai, a szavatosság vízjelei ezek). „*Antracit éj*”, „*régi, üres szoba*”, „*madarak rejtett ösztöne*”, „*csukamájolajos, lázongó prepubertás*”, „*méhen kívüli árterek*”, „*síkos, tejüveg hidak*”, „*toleráns, érző nő*”, „*lomposka lidérc*”, „*én meg öreg, denevérszárnyú lány*”. Fischer Mária képzelete nem kedveli a rikító, nehezen követhető szökelléseket, hanem inkább abból a szókészletből választ, amely a mondandót közvetlenül árnyalja. Nem a formálás élességével ébreszt figyelmet, hanem az egységes anyagmozgatással. Hangja ritkán forrósodik fel: nem csúcspontot céloz meg, hanem medret és magának. Fegyelmezett, szorongva szenvedélyes, hamar begombolkózó. És miféle emlékeket elevenít meg ez a múltat meg-megbolydító erőfeszítés? Vidéki vásárok figurái sorakoznak (bábszív, vattacukor, egy „*röhögő*” ló), egy félnékislány megfigyelései derengenek fel (egy „*bábszínű*” bugyogó, egy sál, magányos nyarak, egy paraplé), a költőgető anya alakja, patogó tüzek – és nagy néha egy-egy *valakit* idéző, de fojtott, az érzelmi közlést azonnal tiltó képtöredék.

A kötet első felében csoportosított darabokban egy – feltételezem – soknemzetiségű baranyai gyerekkori kisvilág rajzolódik fel. Erre néhány fordulatból – magam is személyes emlékeimre hagyatkozva – következtetek. „*Átnéz rajtam szökevény / angyal, bambula lump*” (MALVIN NAPJÁN, VIRRADATKOR). „*Já, der wilde Jäger kommt...*« – *riogat nagyanyám*” (TUDAT ALATT A TÉL). „*Közelít hozzám Buburác – / otthoni, ronda manó, szóab babarém*” (KONGÓ VÁROS BABARÉMMEL). „*Úgy advent idején / szárnyát veszi a lélek, s a remény ragacos, / buggyant márcot ereszt*” (LEG-

HOSSZABB TELÜNK). A versek konkrétumai, az érzékletesen – bár helyenként túl kurtán, lebegtetve – ábrázolt részletek megragadnak, s főleg azokon a pontokon emelik a szöveget, ahol a *leírás* egyfajta létösszegző állításba torkollik. „Egy fiatal, fitt szeladon felesel... Ősz körülötte a föld... már csak egyetlen álmhoz elég a magány” (AHOL MÁR ÉLEK, AHOL MÉG NEM). Vagy egy másik versben: itt a szürke, esős október hirtelen a „feledés” természeti mintájává keményedik, s az utolsó két sor – kételyeivel megrendítő sor – tágas melankólia felé tereli a szöveget: „*Azt hiszem, én sohasem mondom el, élnek-e még / égbe szökő, ragyogó tűv himmuszaink*” (CSENDES OKTÓBERÜNK). Fischer Mária műveiben az emlékezés nem csak a múlt idővel szembeni dac vagy erőgyűjtés forrása. Az emlékezés itt: sügás a jövőnek. S bár a versekben meglehetősen hallani a keserűség, a reménytelenség vagy a panaszos puritanizmus hangjait, Fischer Mária mégsem a létezés végső kudarcáról beszél. Az egyenletes mondatfűzés inkább azt sugallja: reményt kever az emlékezéshez, és emlékeket fűz a reményeihez azért, hogy értelmet adjon a jelennek. Van egy különös látószög ebben a művészetben: a női várakozás stádiumaira gondolkodok. „*Nincs történelem. Épp vesztegel, áll az idő*”. „*Csendes a várakozás*”, „*vagyok és mégsem létezem*”. „*Hiszem, elhiszem...*, *hogy valakik várnak rám valahol*”. „*A magány lassacskán preparál... befelé mozdulok. Újra mélységem ténye fogad*”. Ezt a várakozást Fischer Mária sokrétű tünődéssel ecseteli: a várakozás itt a benső elesettség jele, a tekintet élezése, a lélek „világ”-gal szembeni ellensúlyainak keresése, önkitalálás, a számvetés állapota, a reménykedés kezdőpontja, a mozdulatlanság alakmása, a „minden elmúlt, még minden lehet”-érzés időszaka. Fischer verseit – minden álmjátéka ellenére – észrevétlen benső súly lendíti a jelen felé –, „*csodákon túli*” józansága ellenére gyarapítja költészetének életigenlő végösszegeit. Minthogy a versekből hiányzik a személyes tragikum konkrét motívumrendszere, és az ábrázolásban nem elegendő erővel sötétlenek fel a személyes kudarc vagy „*valóságvesztés*” fekete foltjai, tónusa néha megreked a száraz számbavétel regisztereiben. Pedig a csalódás, a szerelem, a magány, a hit, az elmúlás csakis és egyedül a csalódás, a szerelem, a magány, a hit, az elmúlás közléseiben érthetné meg, miről van szó. Itt pedig alkalmasint úgy érzékeljük, hogy az érett költői nyelv és a felpattanás-

hoz túl szemérmes személyiség lépten-nyomon megnehezíti a katartikus lírai mondandó kibontakozását. De az is lehetséges, hogy Fischer Mária még ezután lép egy nagyot a szavak megtalálásának útján.

A kötet három ciklusa tagolódik. Az első kettő (MALVIN NAPJÁN, VIRRADATKOR ÉS SZALONTÁNC A BADOGTETŐN) azonos versformát használ, mégpedig meglehetősen különöset: tizennégy szorosan szedett sor, zömmel szabályos pentameter (a sor csak hellyel-közzel hosszabbodik meg, vagy egyéb módon szenvet változtat). A disztichonalakzat páros sora eleve meghatározza a hatásmechanizmust: a szónyegyszerűen kibomló antik forma rendszeres lüktetése egyhangúsággal fenyegeti a szöveget, csillapítja a túl szeszélyes színfelrakást, s megszabja azt a „szonettnyi” versteret, amelyben az epikus elemekkel átítatott közlendő kényelmesen elfér. A pentameter önállósítása – emlékszünk elégikus, bölcselkedő vagy epigrammatikus alakzataira az európai hagyományból – azzal a következménnyel jár, hogy a szöveg a csattanós, bár statikus beszéd felé mozdul el, és fokozást hanyagoló, egyenletes tónust választó, a drámaiságot enyhítő adottságaival csaknem szenvtelenséget sugall. Ez az idom – szemben a hexameter tágasabb lehetőségeivel – természeténél fogva, a befejezés, az állandó *befejezni akarás* képzetét ébreszti az olvasóban, s ezzel is erősíti a zártság, a kuporgatottság benyomását. Fischer Mária ugyan – laza cezúrakezeléssel, belső és sorvégi rímekkel, ritmikai meglepetésekkel – igyekszik levegőssé finomítani a formát, de annak súlyos, tekintélyes redőzetét nem változtathatja meg. Kis túlzással azt mondhatnánk: ez a forma csak egy dolgot tud, mint az irányítú. Másrészt viszont érdekes, hogy ez a méltóságos, kevésbé rugalmas alakzat a szonett sorszámát mutatja, s ezzel – talán öntudatlanul – mégis visszacseni a szövegbe a könnyed, céljukat ismerő patakok és fátolvízések gráciáját. Részint az elsődleges antik formái szándéknak és a rejtetten érvényesülő szonettsejtelmenek ez az ötvözése okozza, hogy a versek a dobozszzerű zártság, a bukolikus ajzottság és a szorongó derű légkörét árasztják. Néha úgy érezzük, mintha a költő megfogta volna a nyelvét a szájában. Tagadhatatlan, hogy az alaphangot árnyalja egy bizonyos hegyes hetykeség („*Távolataimra rá-rápotlyint a rigó*”, SZÜRKE MENYASSZONYOK FÁTYLAI KÖZT), karcos önirónia („*Am az idő / múlik, mert*

idejét múlja. Amit tehetek: / nagy fenekekre keríték jó nagy feneket, / s eltakarom vele mások libabőrös egét”, LÉGÜRES UTCA AZ ÁLOM), egy-egy köznyelvi fordulattal fűszerezett fordulat („Néha bezár a bazár, / néha kinyit. Figyelek. Kócos madzagon egy / női zsebóra fityeg...”, PLANÉTÁSSAL EGY SZÉTESŐ BAZÁRBAN), de alapjában azt mondhatnám: visszafogott, klasszikus költészet ez a magány műfajairól, egyetlen hosszú elégia. Sorjázó évek, zajló jégtáblák, összegubancolt szálak, didergő fagyosszentek és őszi borulat.

A könyv harmadik ciklusa (ELŐTTE EGY ANGYAL) az európai versformák felé nyit. Itt látható, milyen roppant jelentősége van az első kettőben a formai döntésnek. Ott: „álmot idéző fegyelem”, itt: vázlatossággal fenyegető szűkszavúság. Erősödik a személyes hangvétel, felfelsilíngelnek a rímek, más keringési ütembe zökkennek a szavak, ugyanakkor megérzünk valami lágyságot, halványulást – mintha a költő valamely földregres vagy napfogyatkozás előtti félelmeit suttozná el nekünk. Nem szervesül eléggé a szöveg, néhol ernyedten himbálóznak a kötelek – mégis fel-felbukkan egy-egy gyönyörű sor, emlékezetes kijelentés, összefoglaló belátás. Az a pillanat ez, amelyben a köd füstté válik: itt, ezekben a puhán suhanó darabokban, ilyen sorcsoportokkal ismerkedünk:

„Méhen kívüli árterek
zöldjén frissülő vérekek
szónek át téged is velem.”

(ÉRINTŐ)

(...)

„Érzed-e,
ahogy a föld felé
görbül a test,
ahogy átveszi lassan a
hely ritmusát?”

(REZZEN A HÁRFÁHÚR)

(...)

(Mózesről):
„Bírnák vállát nehéz kövek,
kövek bírnak törvényeket –,
s az Ígéret, hol földje van,
csak holtában lesz súlytalan.”

(ELŐTTE EGY ANGYAL)

„Mais si de la mémoire on ne doit pas guérir; / A quoi sert, ô mon âme, à quoi sert de mourir?” („De ha nem tudunk kigyógyulni az emlékezetből, / akkor mire jó, ó, lelkem, mire jó a halál?”) – Baudelaire idézi a költőnőről írt esszéjében Marceline Desbordes-Valmore két sorát. Azért emlékezem itt erre a szövegbetétre, mert Fischer Mária kötete – főleg a harmadik ciklusa – közvetve ezt a gondolatot újítja fel számomra. Emlékezés és elmúlás, az emlékezet terhei, élet és emlékezés ellentmondásai, az „Ígélet földjének” elérése és a „súlytalanság” megismerése – ez a főszólam itt. De a kötet legfontosabb tartalma, úgy gondolom, a lelkiismeret. Itt, ebben a nyitott, beszédesebb és párbeszédesebb verscsoportban két elem csigázza érdeklődésünket, teszi emberissé ezt a költészetet: egy másik lény jelenléte, aki lehetne Isten is. Fischer Isten-ábrázolásában nem a veszekedő, kételkedő, démoni elem uralkodik – nem, ő inkább az odaadós, a nagyobb Lényben történő feloldódás, a divinummal való átítatódás állapotáról beszél. Kíváncsisága nem a hit törésvonalai mentén kémleli ki a maga ismereteit, tapasztalata nem a drámai vonást hangsúlyozza, hanem a személyes létezés származékos jellegét, a függés és a harmonikus „isteni” visszafogadás folyamatjegyeit. „Az Isten csorog / be minden sejtemen gyökér-múltamig. / S önmagába lassan visszagombolyít.” (ÉVGYŰRÜK.) Természetesen itt is a dolgok szüredékeit kapjuk, a történet helyett a tapasztalatot, az út helyett a célt. Érzékeljük e versekben a halogatás, az írásbeli rögzítés elmulasztásának kissé nyomasztó utóhangjait: a látható fejlődésvonal hiánya nemcsak az olvasót nyugtalanítja, hanem a szerzőt is (bizonyos mértéken túl méltánytalanok veljünk, ha egy művészetben minden eredmény eredetpontját eltitkolják előlünk). Annyi azonban kétségtelen: a metafizikai hajlam fontos motorja ennek a költészetnek, s – ha a harmadik ciklus egyben a legkésőbbi is – egyúttal Fischer Mária műveinek elmélyüléséről is tanúságot tesz.

Mert úgy látszik, Fischer Máriának sok adnivalója van még. Csak merjen adni, merjen nylni, merjen merni.

Báthori Csaba

„TARTOZOM NEKTEK MAGAMMAL”

Jónás Tamás: Ő
Magvető, 2003. 104 oldal, 1390 Ft

A rokonszenvet, amely Jónás Tamás első három verseskötetét övezte (...AHOGY A FALUSI VÉN KUTAKRA ZÖLD MOHA TELEPÜL..., NEM MAGUNKNAK, BENTLAKÁS), több hagyományos költői jegy indokolta: a versekben közvetlenül megpillantható arc, a „szegénylegény”-helyzet megidézése, a tiszta versépítkezés, az egyetemes érvényű egzisztenciális állítások, az ígéretes formakultúra. Az olvasó olyan költő hangjait hallhatta, aki minden komorsága ellenére, úgy tetszhetett, nem tűri, hogy végleg kioltódjék szövegeiben a „remény elve”. Jónás Tamás – bár többször inkább emlegette, mintsem ábrázolta mondandóit, inkább celebrálta, mintsem költőileg „elemezte” élményeit – végül mégis az óvatos helyeslés, az igényes várakozás és megelőlegezett lelkesedés sávjába tudta csalogatni az olvasót, mégpedig valamely *furor poeticus* révén, amely még szeszélyes felhangjaival is fokozta a költői erőt.

Az új, a negyedik verseskötet négy ciklusra bomlik: I. ÉN, II. TE, III. Ő, IV. ÉN. Az a tény, hogy a könyv címében személyes névmás áll, sejteti: olyan emésztő, verstápláló szenvedélyvel találkozunk itt, amely csak az önvizsgálatnak, saját emberi viselkedésének eszközeivel hajlandó mérni és értelmezni a világot. Ez, igen, ez minden költészetre érvényes, hallom az ellenvetést. Csakhogy itt egy olyan gyermeki, figyelemért toporzékoló, nyíltan önös, férfiasárgért tomboló önbiztatás gesztusait követjük nyomon, amely – miközben kicsikarja kiváltságait – elszenvedi a szégyen, a kudarc és a lelkiismeret-furdalás fenyegetéseit is. Jónás Tamás – noha fiatal még – sokágú szenvedéstörténetre tekint vissza, s okkal fogalmaz a számadás, leszámolás, sőt a végleges mérlegelés gyakori fordulataival. Modorát keményíti némi hetyke túlértettség, egy-egy meg-megújuló búcsúzó mozdulat, a visszavonhatatlan egyenlegkészítés ingerültsége, s nem kétséges, hogy dacosságát, parányi gögjét és keserű ítéleteit korán felhalmozott túltapasztalataiból meríti.

Milyen ez a költői hang? Közvetlen, kama-

szos, zabolátlan, kételkedő, zabos, nyers, makrancos, lágy, gyémántosan csillogó, kidolgozatlansággal kérkedő, ábrándos, fakó, lármás, megilletődött, szárnyaló és biccenő, durva és fennkölt, felületlen és mélységtartó. A költészet kísérletekkel zsongító, magánmitológiákat halmozó, kellemetlen meghökkentésektől hangos korszakában itt egy olyan egyed szól, aki visszatér azelőtti szerepéhez: Jónás verseiben egy bátran megformált, megszerethető lírai alany fordul felénk. Ez az alany kendőzetlenül mondja, hogy szenved. Szenved a viszon tagságos gyerekkortól, szenved a szerelemtől, a hűségétől és a hűtlenségtől is, szenved a hit-től és a hitetlenségtől is, a mindent akarástól, a semmit akarástól („*legyek valami ne legyek minden*”, ARSPO). Szorongásait megszállott kiütéskeresés kíséri, s versei főleg azokon a pontokon sugároznak bizonyos illő harmóniát, ahol talál magának a dolgok közt, rejtett napszakokban, eldugott érzelmi szegletekben némi kizökkenést („*egy olyan helyen kéne felébredni reggel / ahol nem lehet beszélni emberekkel*”, EMLÉKMŰ; „*Kezdjük a tárgyakkal. Ugyanis azok / könnyen megfigyelhetők, mert mozdulatlanok*”, TÁRGYAK; „*Csak egy-két dolog érdekel. Derengő / reményükkel a hajnalok példaül*”, CSAK EGY-KÉT...). Művészetének rokonszenves vonása, hogy mondandóit olyan témakörök keretében dolgozza ki, amelyek a magyar költészet hagyományaihoz illeszkednek: Jónás megint tud istenes verset írni, hajlandó közvetlenül beszélni az érzelmeiről, s általában: a versalanyt újra visszavetíti a személyiségre. Költői hitelének központi eleme ez. Persze van itt játék, van alakoskodás, személyiségkioltás, irónia – mégis, költészetének *egészét* tekintve azt mondhatjuk: a költemények erejét az a *világosan élő* (nem példaszzerűen élő!) *személyiség* adja, akinek alakja a műben fokként kirajzolódik.

További alkotóelem: Jónás, ez is újítása, megint komolyan veszi az emberi lét metaforikus vonatkozásait, s igyekszik választ keresni a nagy kérdésekre. Vagy megformálni olyan állításokat, amelyek általános érvényűek, s nem vesztik érvényüket egy nyegle jelző, szó-játék vagy vigyori trükk oldatában. Ez a költő megpróbálja eredeti jelentésükre visszazár-maztatni a szavakat, megtisztítandó a versbe-szédet a fölöslegesen erjesztő, hamis hatást gerjesztő mellékanyagoktól. Nem más kezéből veszi ki a szavakat, hanem felemeli a föld-

ról. Íme, egy kis dal, hibátlan három szakasz; a központozás nélküli, önbiztatás és önemésztés közt hullámzó vallomás a „sok kis öröm”-tôl nagy ívben lendül fel a félelmetes „mindenség”-ig (ÛT ÉS ERÉNY KÖNNYE):

*„van út s erô hát célba érsz
sok kis öröm a zsold
hazudnod kell-e majd ha szólsz:
ez férfimunka volt*

*az elméd gyöttröd s faggatod
a jelen mit jelent
a cél hogy megbecsüld mi van
a jelentéktelent*

*elmélkedésnek nincs helye
marad a döbbenet
a mindenség nem romlandóbb
de nem is több veled”*

Jónás témái: a hû és hûtlen szerelem kalandja, a léleknek az állati epekedéstôl egyenesen az áruulásig terjedô rugaszkodásai, a Jó és a Rossz mérôrûdjai között lezajló hétköznapi cselekvések, a „nevelô” Ûr(isten) homályos szándékai, az élet jobbrafordulásának esélyei, az emberi kapcsolatok üvegtörékenysége, aztán egyfajta cselcsap állhatatlanság és szilárd-sághiány. Semmi kétség, ezt a költészetet az emberi viszonyok etikai törésvonalai nyugtalanítják: Jónás verseit éppen ez a vakmerôen személyes, manapság naivnak bélyegzett, erkölcsi vonásokkal átítatott, viaskodó hangnem teszi emlékezetessé. A mártírium itt mindig reális, a boldogság mindig metaforikus. A költôi figura még a Jó felé is zuhan, s a Rosszból is kiszajtol némi lírai hozadékot. Nemcsak kokettáló, hanem kedves, nemcsak hiú, hanem szellemes, nemcsak fennhéjázó, hanem szeretetre méltó, nemcsak nehézkes, hanem bölcs, nemcsak szemérmetlen, hanem rejtôzködô, nemcsak szentimentális, hanem mély. Jónás köntôrfalazás nélküli megnyilatkozásai nem kisebbítik, hanem emberiesre rajzolják a költôi alanyt.

Néhányan szóvá tették a közelmúltban, s átabotában el is intézték Jónás költészetét azzal, hogy utaltak a József Attila-i gyökerekre, a helyenként csupán formai elemekben fel-fel-villanó nagy elôd jelenlétére. Nos, Jónás ver-

seinek háttérében csakugyan felsejlik az elôd attitûdje: gondoljunk az APOKRIF-ra („Szeresettek holnap, hogy belehaljak, úgy”) vagy a KLAPANCIÁK-ra, amely kétütemû heteseivel a TISZTA SZÍVVÉL-t idézi („Amim van, az mind adat. / Ne féltsd tólem magadat”) vagy az IGENEK bizonyos soraira („megeshetek én bárkivel / akinek nincs mit hinnie”, „tiszt a szívem szenvedek / kegyelembôl sem hazudhatok”), vagy gondoljunk József Attila szinte magántulajdon jellegû eszme- és szó-kincsére, amely Jónás verseit is elmélyíti: a büntelen büntudat, a rend és szabadság rokon eszméje, a minden, a semmi, a kint-bent képzetscsoportjára – én még némelyik Jónás-vers trochaikus dübörgésében is a választott mester dialektusát vélem hallani... Nos, errôl azt gondolom: egyetlen magyar költôi hagyományyszál sem meddô, amennyiben az utód képes azt csúcsein megérinteni, továbbgörgetni, utólag más megvilágításba helyezni, és az egyetemesség síkján hozzátenni valami lényegeset. Például: a szegénység témaköre, ez köztudomású, a XX. században József Attila műveiben találta meg lenyûgözô költôi mintáit. Minden költônek joga van bevallott családfôt választania, sôt el sem tudok képzelni olyan költôi alapozást, amely nélkülözhetné a hagyomány felnötté avató elemeit. Ennek azonban az újító megôrzésnek, úgy gondolom, ô fontos feltétele van: ismétlôdôen hasonló személys és társadalmi körülmények, azonos etikai alapállás, fejlett formakultúra, egyetemes szemléletmód s mindemellett valamely más hajszályökekbôl táplálkozó, szervesen egyedi költôi beszédszerkezet. Jónás Tamás esetében az elsô kettô bizonyosságát már látva látom, az utóbbi háromnak pedig komoly nyomait szemlélgetem. Ha személyisége, költôi világa összetett létszemlélet felé tesz komoly lépéseket, minden esélye megvan arra, hogy megújítsa a József Attila-i hagyományt. Súlyos tehetsége van a zsenialitáshoz, csak bírja erôvel, fegyelemmel és formai éberséggel. Jorge Luis Borges KAFKA ÉS ELÔFUTÁRAI címû bámulatos esszéjében a prágai osztrák író elôdei között felsorolja Zénont, Han Yu IX. századi kínai meseíró, Kierkegaard-t, Robert Browningot, Léon Bloy-t és Lord Dunsanyt. „Akhilleusz és a nyíl az irodalom elsô kafkai alakjai” – mondja Borges, majd hozzát teszi: „Kritikai szótárunkban az »elôfutár« szó nélkülözhetetlen, de meg kellene

próbalnunk megtisztítani a vita vagy a versengés összes mellékzétől. Tény, hogy minden író megteremti előfutárait.” Magam is csatlakozom ehhez a javaslatához, s Jónással kapcsolatban kiegészítem azzal: ő ugyan még nem „teremtette meg” elődjét, de bízhatunk benne, hogy ha megmarad saját belső útjain, egyszer – észrevétlenül – József Attilához is megérkezik.

A kötet szerkezete az *én-te-ő* háromszögére épül, de nyilvánvaló, hogy a költő figyelme nyomatékosan befelé fordul, csak a külvilág belső oldalra eső csapadékait veszi számba, és párbeszédet többnyire egy kifürkészhetetlen „Úr”-ral kíván folytatni, aki viszont kevés költelmét képes beváltani. Szembeötlük, hogy az *én-te* viszonyban hangsúlyozza az *adás* (eladás, megadás, feladás, visszaadás), a *megvonás* és az *idegenség* elemeit: miközben adni látszik, már von is vissza valamit; s fordítva: noha gesztusaiban nyitva tartja a kitérés, visszavonulás kiskapuit, egyúttal keresi a „jónak lenni”-magatartás feltételeit. Szerelmelfogásában érzelünk egy bizonyos lebegést – sajátjának, néha egyenesen birtokának tekinti a másik lényt, de egyúttal szinte biankócekkért esedezik nála annak érdekében, hogy megőrizhesse kötetlenségét. Mondhatnám: a szerelem határhelyzeit vizsgálja, nem a középpontját, a szerelmi érzés peremterületeit, ahol már ott lapangnak a visszavonulás, az önállósulás, az elidegenedés és az új lobogások lidércei. Költészetének ebből a regiszteréből hiányoznak a láz, a feltétlen azonosulás, a perzselő önátadás alakzatai. Ábrázolása a vonzódás-szakítás drámai stádiumaira összpontosít, ezért lágyabb tónusában is hallható egyfajta titkos-semleges háttérmoraj. Ezzel nem áll ellentétben, hogy azt érzékeljük: a birtoklás mohósága, a testi érintkezések módjainak drasztikus emlegetése nem igényli a másikat, sőt a szöveg megüledik bizonyos felajzott negativitásban. Jónás szemlélete, látjuk, emlékeztet Szabó Lőrinc kíméletlen fordulataira („*majd én elintézem magamban...*”), és lényegében megegyezik számtalan kortársunk avatag, *macho* álláspontjával. Ami attól megkülönbözteti: a lelkiismeret. Jónás ugyanis, ez átitatja összes művét, valójában soha nem adta fel azt az igényét, hogy felfogását hozzámérje egy – bármennyire korlátozó – etikai rendhez. Éppen ez teszi szerelmes verseit olyan megrendítővé: állandóan tükröző-

dik egy olyan elvárásegyüttesben, amelynek alig-alig tud megfelelni.

Istenes versei az utóbbi idők legszebb darabjai, s méltán illeszkednek irodalmunk ismert vonulatába. Istenképzete azonban néhány ponton különbözik az elődökétől. Jónás nem *viaskodik* egy lenyűgöző, egész lényét átító, kifürkészhetetlen hatalommal, hanem szinte csipkelődik vele, meg-megintí, mint egy hanyag házmestert, megrója, mint egy feledékeny kisöreget. Hangütésében van valami tiszteletlen pimaszság: úgy tűnik, olyan lények feleselgetnek itt, akik nem jól látják egymást, noha egymásra vannak utalva. A költő szemlátomást nem valami készen kapott hitbéli örökség vártájáról beszél, hanem úgy, mint aki – éppen szemrehányásai révén – meg akar alapozni egy kapcsolatot, be akar rendezni magában egy vigasztaló panaszfalat. Az a sugalmunk: ez a lázadó lírai alany többet tud, mint amennyit mond, és többet akar, mint amennyit tud. Emberi és isteni viszonylatban egyaránt érvényes: ez a halandó nem azonosulni kíván az idegen szférával, hanem csupán rápillantani, akár rémképzeteivel is csak meghódítani, habár gyanítja, hogy ez a szféra létének gyökeresen más tartalmat adhatja.

*„a takarómba rejtezem előle,
s hogy ne lásson, nem is álmodom”*
(TÖBBNYIRE ÁGY SZÉLÉN, ELMERENGVE...)

*„legyél csak az enyém
hogy szabadon bocsáthassalak”*
(ÉN)

Jónás költészete intellektuális költészet. A kötetben lépten-nyomon felbukkannak olyan sorok-versszakok, amelyekben a költő ropant tömören, emblematicusan, vésetszerűen összegez egy tapasztalatot. Nem csupán ecsetel, hanem állít. Ezek a Jónás-vers tartópillérei. Itt érezzük, milyen mélységekre láthat ez a költő, itt tapintjuk a szárnyait, ezek lelkesedésünk gyújtópontjai. A jelenség egyébként – főleg újabb költészetünkben – igen ritka (persze akadnak nagy kivételek, gondoljunk Tandori Dezső számtalan feledhetetlen sorcsoportjára), az európai költészetnek azonban elengedhetetlen alkotóeleme. Goethe, Valéry, Kavafisz, Rilke vagy Holan műveiben a „gon-

dolattá” párolt fordulatok emelik az egyetemesség szférájába a lírai tapasztalatot, és szinte elképzelhetetlen, hogy a költői beszéd megrekedjen egy akármilyen „pontos”, de végül mégiscsak külsőleges „ábrázolás” előtereiben. Jónásnál ezek a részek hirtelen megemelik, át-lényegítik s emlékezetünkbe égetik a mondan-dót. Nem tanító jellegű mondatok ezek, ha-nem a szöveg elmélyítésének jelzőkarói: ilyenkor megállunk, tündöndünk, s megpróbáljuk fel-fogni a költészet orpheuszi hivatását. Idézem az UTOLSÓ LÉPÉS első versszakát:

*„Itt vagy, a tavasz meghozott.
Csak nem látszol a fényben.
Az éjszakák azonban és a hajnalok
megmutatnak egészen.”*

Nagyszerű. Ahogy a tavasz (tehát az idő, a ki-bontakozás évszaka) valakit meghoz. Aki azonban mégsem látszik. Akit tavasszal is csak az éjszakák, a hajnalok (tehát a sötétség vagy annak pereme) mutatnak meg egészen. Elemézhetetlen, miért olyan tökéletes, hatásos és ösz-szetett ez a négy sor. Vallomás ez a termékeny éjszakához. Hálaadás a tavasznak. És híradás a szerelemről.

Végül dióhéjban szólnunk kell a kötet for-mai jegyeiről. Talán ez az egyetlen olyan pont, amely lelkesedésünket árnyalhatná. Jónás ugyanis szemmel láthatólag „a hiba poétikájá”-ra esküszik, s azt gondolja – mesterek nyomán –, hogy a hiba túrése a költői szabad-sághoz tartozik. Hivatkozhatna nagy költők-re (mondjuk az öreg Babitsra vagy Petrire), mondván: egy gyönyörű szőnyeg minőségé-nek sem árt, ha felfedezünk rajta egy furcsa bogot. Mondhatná: túl édeskésnek véli a hi-bátlan szöveget. Igen, igen. Csakhogy a nagy költőknél – akik elégszer bizonyították, hogy tudnak hosszan és makulátlanul énekelni – a „hiba” drágakő a hibátlan mű foglalatában. Azonkívül azok a költők nem emelték esztéti-kai elvvé a hiba folytatatólagos gyakorlatát, és műveik hihetetlen sodrásában sokszor észre sem vesszük, hogy valami folt ütközött ki a szö-vegen. Műveiket olvasva nincs az az érzésünk, hogy taposóaknákon járkálnánk. Jónás mind-egyik darabjának van szíve, mindegyik léleg-zik, a többi szerv pedig külön vizsgálandó. Ver-sének apró hajszálrepedéseit főleg kompozíci-

ós, technikai rengések indokolják. Ezek közül hármat említek: a vers prózai ernyedése, a sze-széyes központozás s végül általában – erre tü-zetesen kitérek – a formaprobléma, szűkebb értelemben. Az első kettőről pár szó (min-dig emlékezve Robert Musil mondatára: „*Amit mondunk, soha nem elegendő: a jelenség sokrétűbb, mint a kritika*”).

Az ernyedés. Jónás költeményeiben több-ször érzékelhető, hogy ez az amúgy a „klasszi-kus” családba tartozó költő kedveli a kidolgo-zott alakzatokat. Műveinek zöme kötött for-májú, valamiféle formai sejtetem sugallatára keletkezik, s mondatfűzését tekintve is elkü-lönült retorikai egységekre tagolódik. Néha viszont, úgy tűnik, a szövegfolyam elhagyja a medret, a költő kiszól a műből, s panyókára ve-ti az eladdig begombolt zakót. Egy példa: LE-VÉLTÖREDÉK. Szépen indul. Magány. Egy éles (bár formailag szabados) metafora: „*Télikabá-tról a gombok a fagyban, / hiányoznak most az em-berek.*” Aztán még egy metafora. És aztán – ez a harmadik képkanyar – ilyen két sor: „*A vi-lág, mint darázscsípésre allergiás ember kézfeje, / hatalmasra dagadt, nem tudok mit kezdeni vele*”. Maga a hasonlat sem túl szerencsés, a második sor azonban... nos, nem tudok mit kezdeni ve-le. Vagy vegyük szemügyre a JAJSZONETT-et. Bá-nat, esti hallgatás, gyávaóságérzet az első sza-kaszban. Aztán a második szakaszban:

*„Szabadversebe kéne írni a fúradt
csüggedést: a mindig csörömpölő
holnaphoz, hogy nem lesz bennem erő,
majd csak a sápadt napfény drogja járat.”*

Gyönyörű ez a negyedik sor. De ami előtte áll, érthetetlen, nyakatekert. Mit kellene versbe ír-ni? A csüggedést? Vagy azt, hogy nem lesz ben-nem erő? A holnaphoz kéne írni? De hangsú-lyozom, a negyedik sor metaforája pazar.

A második dolog: a központozás. Negyedik kötet esetén kissé szokatlan, hogy a központo-zás nem követ semmiféle egységes ízlést, ha-nem tetszőlegesen alakul. Semmi kétség, min-den egyes vers követelhet sajátos, eltérő köz-pontozást, az útmutató jelek ilyen sokfélesége azonban a kötet épületét picit aknákkal szórja tele, és töprengésre késztet ott is, ahol már megnyílna a szívünk a komoly tartalmakra. A HÁRMAS OLTÁR (kisbetűs cím) három darabja kö-

zül az első kisbetűs kezdősorokban, írásjelek nélkül formálódik, a második nagy kezdőbetűs sorokban, írásjelekkel (igaz, enjambement nélkül), a harmadik pedig vegyesen, írásjelekkel. Lehet, persze hogy lehet komponálni így is – csak hogy a túlzottan megsejditett önkényesség csökkenti a tökélyre irányuló várakozást, gyengíti a vers iránti bizalmunkat. Nem valamiféle klasszikus igény megfélemlítése ez, egyáltalán nem. Csupán egy halovány nyugtalanító érzés, valamely mellékes, fölösnek gondolt kábulat. Goethe mondja a WILHELM MEISTER-ben: „*ha az embereknek rögtön és mindig megmondod, miről van szó, azt hiszik, semmi sincs a szavaid mögött*”.

Áttérnék a szűkebb értelemben vett formai kérdésekre. Jónás Tamás nagy erejű kijelentései ugyanis – többször annál, hogysem szemet hunyhatnánk felette – szokatlanul zilált könnyűben jelennek meg. Pedig, mondjam-e, a művek sorsa apróságokon múlik: hol áll a cezúra, milyen a sorvégződés, milyenek a rímek? Nos, esetünkben a – talán szándékoltan – rogyantott alakzatok olyan adagjával szembesülünk, hogy meghökkenve kérdezzük magunktól: nem volna-e itt az ideje csakugyan – meggyőzően! – kidolgozni „a hiba poétikáját”? Ezek nem az ízlés kérdései, úgy gondolom, hanem a költői mű lényegét érintő, mérhető hatásmechanizmusok. Olyan szabályok megingatása, amelyek eddig egy megbízható, kidolgozott formakészlet elemeit alkották. Megengedhető-e, hogy egy szonetten belül egy hatodfeles sor rímeljen egy ötösrre? (Temérdek ilyen példát idézhetnék a kötetből.)

„*Most nem történik semmi más, csak este az álmok játszanak velem nehéz, kínzó játékokat, s a csenevész valóság megcsalva, s elfelejtve*

őrzi testemet...”

(MOST NEM TÖRTÉNIK SEMMI MÁS,
CSAK ESTE)

Elegáns-e, hogy egy hímrímlet egy nőrímmel csendítsen össze a költő (úton – folytathatom)? Szokatlan, szokatlan.

„*Az álmaim nagy, megbolydult világa*

hová vezetne, s miféle úton?

Lenne-e hiánya, amiből lángja?

S amit itt kezdtem, ott folytathatom?”

Szép-e, ha egy kötet a vásott rímekre épül? Amelyben tehát – noha a költő számtalan ponton valószínűsíti rugalmas rímkésztségét – a ragrímek, félrímek, főnévi igeneves rímek, négy-öt szótagra nyújtott fíradtrímek uralkodnak, s összességükben azt a benyomást keltyik, hogy ezt a költőt... hát csípje meg a kappan!

Szabad-e a sorvégeknek a költemény ritmikus alapjellegét meghatározó ajánlatát ilyen mértékben figyelmen kívül hagyni? Hogy tehát sem szótagszámilással, sem a sorvég ritmusából nem tudom megállapítani, hogy jambikus vagy trochaikus alapképlettel van-e dolgom?

„*ha félsz és nem lépsz be a mennybe
ki simogat becéz biztat*

kicsi ember órjás lélek: menj be!”

(KI SZABADÍT KI A CSÖNDBŐL...)

„*Kit fogsz megerősíteni végül?*

Emléklül

Ki marad?”

(ÚGY SEJTED)

Helyeselhető-e, hogy egyetlen versen belül – meggyőző benső indok nélkül – önkényesen váltogatjuk a jambikus és a trochaikus alapritmust? A KÖZÖS SZERETŐ Jónás összes „vastörvény”-szegését felmutatja.

Jónás Tamás köete – a formai aggályoktól eltekintve – meggyőző arról, hogy itt egy nagy ígéret beváltásának lehetünk még tanúi. Mondandói, attitűdje, mélysége egyaránt arról tanúskodnak, hogy nemzedékének legjelesebb tehetségei közé tartozik. Szabadságát, a költői szabadság igazságát, úgy sejtem, a tökéletes forma terelőútján fogja megtalálni.

Báthori Csaba

A MÚZEUM MINT TÁRSADALMI LELKIISMERET

György Péter: *Az eltörölt hely – a Múzeum. A múzeumok átváltozása a hálózati kultúra korában. New York, Természettörténeti Múzeum – egy példa Magvető, 2003. 227 oldal, 2290 Ft*

Bár „a múzeumi pillanat semmi egyéb, mint a [tárgyak] tanulmányozásából következő önismeretre való reflexió pillanata”, ez a pillanat talán a legértékesebb a múzeum működésében, hatásában. Annál fájóbb, hogy eltűnőben van – miközben látszólag a múzeumok demokratizálódását, kapuinak tágra nyílását tapasztaljuk napjainkban. Ez az élmény, a múzeumi pillanat ugyan elsősorban csak az elit számára volt az elmúlt mintegy két évszázad során megélhető, de legalább mint lehetőség ott volt, míg ma a múzeumi szemlélet eltolódása a szórakoztató kikapcsolódás irányába hiába invitál be egyre több látogatót, ha ez valójában a klasszikus múzeumi „határ- és hatáspont” elvesztésével jár együtt. „A kérdés tehát az, miként is lehet egyszerre megőrizni az elfelejtett helyek csendje által vélhetően fenntartott gondolati terek hagyományát, s ugyanakkor megteremteni a kommunikációs áramban való részvétel lehetőségét is.”

György Péter kötetének a középtájt, egymástól néhány oldalra (138., illetve 143. o.) található két idézett passzusa nincs kiemelve – szemben számos más gondolatébresztő eszmefuttatással –, számomra mégis a könyv legfontosabb tézise és kérdésfelvetése. Egyrészt azért, mert nehéz pontosan megfogalmazni, minek az elvesztését is hiányoljuk (vagy éppen üdvözöljük, ki-ki vérmérséklete szerint) a mai múzeumi kultúrából. Másrészt ugyanis csak nehéz megtalálni azt a középutat, hogy ennek felismerése se parttalan kultúrpresszimizmusba, se a mai kommunikációs szabados) üres ünneplésébe ne csapjon át. A sokoldalú, az alkalmazott szempontokat bátran elegyítő leíró elemzéseken túl a kötet rokonszenves vonása tehát éppen a normatív igényének árnyalt jellege. A mai (és valószínűleg a mindenkori) múzeumi dilemmákra nyilvánvalóan értelmetlen akár merő konzervativizmussal, akár harcos ifjútörökséggel reagálni. A releváns megközelítés a fent idézett kérdés

mintájára az lehet, hogyan lehetne aktívan muzealizálni, mintegy megszüntetve megőrizni a klasszikus múzeumi koncepció néhány elemét, egyszersmind rugalmasabbá tenni ezt az intézményt.

Az idézett egy-egy mondat magas szintű általánosítása és a pontosan végigvitt felvezető érvek azért is központiak a könyvben, mert a kötet egyébként igen szerteágazó, módszertanilag és tartalmilag egyaránt sokféle szálát mozgat – de nem mindegyiket viszi következetesen végig, illetve egy sor továbbgondolásra érdemes kérdést csupán felvet. György Péter problémaérzékenysége közismert; írások sorával bizonyította már, hogy a kultúra mai állapotára történő bölcséleti és pragmatikus reflexió egyik legeredetibb előmozdítója. A mostani múzeumos gondolatai is kíméletlen nyíltsággal vetnek fel mind filozófiai, mind gyakorlatias dilemmákat. Talán némileg több türelem kellene ahhoz, hogy e gondolatok következetes kifejtésre kerüljenek, s a szerző ne engedjen mégoly találó asszociációi csábításának, s ne áldozza fel egy megkezdett érvelés lezárását valamely hatásos gondolatársításnak. Számos esetben látszik a mondatok fűzésén, hogy a szerző pontosan tudja, milyen konklúzióig kellene elvinnie az adott gondolatot – ám egy kicsit unja már, vagy feltételezi az olvasó ugyanilyen tájékozottságát.

Csak hogy a még alig megszületőben lévő hazai múzeumi diskurzus éppen azt kívánná meg, hogy a nemzetközi szakirodalom és a konkrét kiállítások, szereplők, fogalmak nem elégséges ismerete miatt minél pontosabban fogalmazzuk meg a kérdéseket és válaszokat. Egy új hazai múzeumos könyv felelőssége óriási, hiszen szinte egy új tudományterület elfogadtatása a tét, ráadásul olyan szellemi közegben, amelyik alapjában bizalmatlan a nyugati (főleg az amerikai) forrásokkal, valamint a teóriát és praxist elegyítő, interdiszciplináris gondolkodással szemben. György Péter könyve tehát nagyon fontos küldetést tölt be, s remélhetőleg folytatásra inspirálja mind a szerzőt, mind társait – de jó volna, ha ez a folytatás egy kicsit több önfegyellemmel, a szakkifejezések szigorúbb használatával párosulna. Ez ugyancsak vonatkozik az örömteli és megérdemelt lehetőségre, hogy a könyv várhatóan megjelenik angolul is: a feszebb gondolatfűzést, a pontosabb jegyzetelést az angolszász ol-

vasói közeg ugyanis éppen azért fogja elvárni, mert ott a felvetett kérdéseket könyvek sokasága taglalja, s ezért egyéni álláspontot csak világosan kifejtett módon lehet érvényesíteni. Talán segít ehhez, ha jelen recenzió alább áttekinti a kötet néhány értékes megközelítésmódját, lehetséges finomítási irányakkal együtt.

A csíra a New York-i személyes élmény. György Péter az elmúlt évtizedben rendszeres manhattani látogatásai és kutatómunkája alatt az Amerikai Természettörténeti Múzeum (AMNH) tölzslátogatója lett. A Central Park nyugati szélén álló (eredeti formájában 1893-ban megnyílt) épület nem számít a nagy turisztikai látványosságok közé, az átellenben fekvő Metropolitan Museum vagy a park keleti felén végigfutó Museum mile más intézményei (Guggenheim Museum, Frick Collection) népszerűbb zárandokhelyek, különösen külföldiek számára. Éppen ezért volt kiváló ötlet az intézményt tudatosan egy – magasan képzett és a várost is egyre jobban megismerő – külföldi szemével nézni.

Találó elemzés mutatja be, mit is takar valójában az „amerikai” szócska a múzeum nevében, azaz miért is elkerülhetetlenül nemzeti ez a múzeum, holott látszólag nemzetek feletti kategóriáról, a természet történetéről szól. Akár önálló fejezet is születhetett volna ebből az egyetlen gondolatból, megvizsgálva, mit írtak más idegen nemzetbeliek erről vagy a világ más hasonló múzeumáról. A dilemma különösen éles az amerikai esetben, ahol a természet meghódítása a születő ország fejlődésében a kolonizáció története is, de a brit vagy a francia eset a gyarmatosítás klasszikus formái révén ugyanannyira érdekes. Szibériára gondolva természet és társadalom orosz–szovjet reprezentációja sem mentes az amerikai problémától, Ausztrália és Kanada múzeumi pedig pontosan e kérdések tálalása révén szereztek nemzetközi hírnevet. Tudott-e ezekhez hozzáadni valamit a mindenkori külföldi elemzőknek a nemzetitől eltérő gondolkodása? Nem kevésbé érdekes e kérdés a gyarmatosításban csak megkésvé (Németország) vagy gyakorlatilag nem részt vevő államok esetében is. Volt-e „külföldi” reflexió a bécsi Kunsthistorisches Museum vagy akár a budapesti Természettudományi Múzeum történetére, kiállításaira? Mennyire különböznek az egyes nemzeti (természeti) múzeumok belső elemzései

a külföldiekétől? Elvárható-e az AMNH nemzeti jellegének „dekonstrukciója” az amerikai kollégáktól, vagy külhoni szerző szükséges a nemzeti elfogultságok „lelekelemzéséhez”? Ha az utóbbi felé hajlunk, akkor mi, magyarok szorgalmazzuk-e például Nemzeti Múzeumunk ilyen, külső megismerését?

György Péter tapasztalati kiindulópontja nem csupán a nemzeti és kulturális másság alkalmazott szempontja révén értékes. A személyes benyomásra alapuló vizsgálódás egyre elfogadottabb a múzeumok esetében, hiszen éppen a sugallt személytelenség, objektivitás, az esendő emberi ítéleten felül álló, tévedhetetlen tudományos autoritás kritikája a cél. A magyar muzeológiai szakirodalomban úttörő ez az eljárás, amely módszertanilag a Néprajzi Múzeum újító szemléletű (részben belső munkatársak, különösen a főigazgató, Fejős Zoltán által írt) elemzéseivel és a Nemzeti Galéria 1945 utáni kiállításáról a *Műértő* hasábjain 2003-ban publikált elemzősorozattal párhuzamos. György Péter megkapó élethűséggel írja le, hogyan lett rabja, szinte kényszeres látogatója az AMNH tárlatainak, s egy építészeti vagy műelemzés pontosságával rekonstruálja azokat.

Esettanulmányából indukcióval bontja ki az általánosabb interpretációt. Ebben a kiváló ötletben rejlik azonban egy nem teljesen megoldott nehézség is. A konkrét múzeumi élményből végül „a múzeum” általános jellemzése lesz. Egy ilyen gondolatsornak valóban ez a sava-borsa, a célja – csakhogy eközben nagyobb teret kellene engedni az egyes intézmények önállóságának, az elvont modelltől tapasztalható eltéréseinek. A szerző által oly szemléletesen megidézett Pitt Rivers–Boas alternatíva fogalmaiban kifejezve, a tudomány (egyik) feladata ugyan a partikularizmusokból egy tipológia felépítése, ám ennek nem szabad elnyomnia az egyes vizsgált tételek egyediségét. A módszertani individualizmus jegyében „a múzeum” akkor jellemezhető sokatmondóan, egyszersmind valóságúen, ha az egyes intézmények, azok korszakai, vezetői a maguk konkrétságában, eltéréseiben elég árnyaltan megjelenhetnek az általánosítás mellett.

Az empirikus adatokhoz, dátumokhoz vagy a személyes megfigyeléshez való visszatérés a kötetnek mindig új lendületet ad. Egy ilyen passzus vezet fel az egyik legtalálóbb további

aspektust, a „*lassan jelentés nélkülűvé váló állandó tárlat*” és az időszaki kiállítások viszonyát. E kettőt ma gyakran mesterségesen különválasztja a diskurzus, az időszaki kiállítások híveit úgy állítva be, mint akik az állandó bemutatót eltörölnék. Kétségtelenül felvázolható egy olyan vízió, ahol a múzeum háttérbe szorítja a gyűjteményeit, s látványos időszaki kiállításokat rendez, sőt akár azokról is lemond, s inkább egy sztárpépítést bíz meg egy olyan megoldással, hogy maga a térélmény – akár üres falak között, de divatos étteremtől kísérve – vonzza a látogatókat. A múzeum tehát kiállítási központtá avagy önmagát bemutató komerciális műalkotássá válna. Valójában azonban nincs ilyen súlyos ellentét állandó és időszaki kiállítások között. György Péter egyik legjobb felismerése, hogy az északnyugati parti indiánok kultúrájának megkopott állandó kiállítását új fénybe helyezte a Jesup-expedíció fotóinak időszaki tárlata. Egyúttal a fényképek matematikusságát (ti. készíthetik eredeti szándékától függetlenül, ma semleges, steril dokumentumként jelennek meg) az állandó kiállítás és kontextusának ismerete hozta elő. A két típusú kiállítás tehát inkább kölcsönösen erősíti, feltételezi, semmint kizárná egymást.

Ezen a ponton látszik meg, miért is volt fontos a kötetet a múzeumi historiográfiának szentelt fejezettel kezdeni. A tárgyak gyűjtésének, kiállítási reprezentációjának eszmetörténeti elemzése adja meg azt az alapot, amelyre hivatkozva hiteles a mai, konkrét múzeumi dilemmák elemzése. A *Wunderkammer*; *studiolo*, *múzeum* fejlődéstörténeti fejezet visszamegy a görögökig, majd jól jellemzi a reneszánsz és barokk *Kunstkammer*, illetve a modern múzeum viszonyát: az utóbbi már „*egy Istenről elhagyott világ önreprezentációjaként érthető... [amely] a hatalom reprezentálása*”. Ennek a modern embernek a hatalmáé, aki a természet és a sajátjához képest más civilizációk fölötti uralmát hirdeti, egyszersmind racionalizálja ezt a kiállítások (biológiai) determinizmusának palástja alatt. A modern múzeum egyszerre dicsősége és szégyenfoltja a hatalomnak, hiszen az időbeli vagy térbeli értelemben kiszajátított más kultúrák, illetve a természet fölötti győzelmet hirdeti hivatalosan, míg kritikus elemzőinek éppen az ebből fakadó lelkiismeret-furdalásról árulkodik.

Az eszmetörténeti fejezet egyik csúcspontja a nemzetközileg (sőt idehaza is) még mindig nem eléggé ismert és értékelte Pulszky Ferenc hozzájárulásának felelevenítése. Pulszky univerzalizmus és relativizmus között egyensúlyozó felfogásának vizsgálata jóval több helyet érdemelne. A fejezetet érdemes lenne alcímekkel tagolni, hiszen jelenleg kissé gyors úgrásnak tűnik, hogy egy oldallal később már a vizuális tömegmédiánál tartunk. Az *ars* és *natura* elválasztásnak folyamatából kibontott különbségtevés természettudományos és művészeti/kulturális múzeumok között ugyan csak releváns, amelyhez azonban hozzáillesztendő, hogy a *naturalia* leválasztása nem kizárólag azt jelentette, hogy a magasabb szintre sorolt civilizációs artefaktumoktól elkülönítettek a kevésbé becsült természeti objekteteket, hanem az immáron szigorú rendszertanban elhelyezett természeti tételek pozitivistá logikáját alkalmazták az iskolákba és stílusokba rendezés és a kronológia révén a műalkotásokra is. A kultúrtárgyak muzeológiája a természettudományos gondolkodás adaptációjából született.

A mai „új muzeológia” – szinte fordított módon – sokat merít a művészeti diskurzusból és a kortárs művészet intézménykritikai vonulatából is (például Hans Haacke, Louise Lawler). György Péter elemzésének élénksége, a szaktudományon messze túlnyúló aktualitása éppen a nemzetközi kortárs művészetben szerzett jártasságának köszönhető. Az intézménykritikus művészek szellemiségének új meg új felbukkanása a kötetben kitűnő elem, főleg, hogy az érintett magyar alkotók (Erdély Miklós, Galántai György) is szerepet kapnak. Igaz következtetés, hogy a mai múzeumi világ „*csak nagy nehézségek árán... képes magába foglalni*” ezeket a szubverzív trendeket. Bár az intézménykritika ünnepét véletlenül sem szeretném elrontani, mégis úgy érzem, ezeket a passzusokat is bőven ki lehetne egészíteni – csak kevésbé heroikus felhanggal. Attól tartok, múzeum és (neo-)avantgárd küzdelméből jelenleg az intézmény látszik győztesen kikerülni. Maholnap a múzeumok már annyira biztosak lehetnek sikerükben, hogy kifejezetten üdvözlök a kritikus művészeket, sőt ügyes áttételekkel szponzorálni fogják őket, mondván: „bármilyen reklám jó reklám”.

A társadalmi fogékonyság oly kicsiny ma az

avantgárd programokra, s a balos kultúrhéroszok maguk is (fanyalgás nélkül) a piac kenyérét eszik, hogy a múzeumigazgatók cinikusan úgy vélhetik, ennyi kritika még jól is jön, hiszen így „politikailag korrekt” (ám teljesen ártalmatlan) módon nyilvánosságot kap a kultúripar ellenzéke is. Az intézménykritika minden elismerése mellett szerintem ma inkább az a kérdés, honnan meríti a múzeumi gondolat azt a lendületet, hogy gyakorlatilag már ko-optálta saját bírálóit is.

Komolyabb kihívás a virtuális valóság terjedése. Vajon egy gyerekkorától a digitálisan rögzített s multimédiásan mozgósítható információ szocializálódott új nemzedék hosszú távon mennyire érdeklődik majd a múzeumokban látható eredeti tárgyak iránt? A harminc év fölötti mai generációk körében egyelőre stabil, sőt nő a múzeumi fogékonyság, hiszen ezzel védekeznek a számukra az életük újdonságaként adódó efemer jelenségek ellen. Kérdés, megváltozik-e ez, ha majd az új generációk kerülnek kulturális választási, akár döntéshozói helyzetbe. Az eredetiségre épülő múzeumi kultúrát azonban valószínűleg ők is megőrzik. Ha a legrosszabbat tételezzük is fel,

s valóban drasztikusan visszaszorulna a tárgyi valóság személyes élménye a jövőendő civilizációból, akkor sem tűnne el teljesen. Legfeljebb muzealizálódna. Akkor ez a XIX. századi modell lesz az éppen esedékes „kihalástól veszélyeztetett” faj, amelyet az új kulturális másság eltöröl – ám éppen ezért, lelkiismeret-furdalását csökkentendő, valamilyen újfajta múzeumba/archívumba fogja helyezni.

Emlékezni ugyanis valószínűleg a jövő embere is szeretne majd, s ezért még ha idejétmülttá válik is a tárgyakkal közvetlen kapcsolatot teremtő múzeum, a történeti tudat számára valamilyen új technikai formában – ha másban nem, 3D-ben – bizonyosan megőrzik. A műtárgyak pedig úgy fognak pihenni a muzealizált múzeum raktáraiban, mint a tenger fenekére süllyedt hajó gyomrában a kincsek. Az már a jövő jövőjén múlik, megpróbálja-e kiemelni a hajót, hogy hozzájusson a kincshez. Mint az évszázadokkal ezelőtti roncsok mai sorsa mutatja, a technikailag idejétmúlt hajót magát általában nem hozzák újra működőképes állapotba, de a kincs mintha az idő múlásától nem vesztené el értékét.

Ébli Gábor

KÖNCZÖL CSABA

1947–2004

Amikor a hetvenes évek eleje táján először beszélgettünk – irodalmárok, folyóirat-olvasók is akkoriban figyelhettek fel a nevére –, bizonyára nem csak engem bűvölt el az esze járása. Azonnal meg voltam győződve róla, hogy irigylésre méltó, ragyogó kritikai szellemű, felkészült pályatársat ismertem meg. Közel másfél évtizeddel később adódott csak, hogy egy időre közelebbi kapcsolatba is kerültünk, de ezen a korai benyomáson nem kellett változtatni. Mindössze sajátos árnyalatot nyert attól, hogy érettebb személye is sokat megőrzött a lendületes kamaszosságból, lankadatlanul lobogott ugyanis benne a debattírozó készség. Meglehet, maga is azt tartotta: akkor „futja a legjobb formáját”, ha – védő vagy bíráló, támadó kritikus álláspontból – eszmei penge- és szikraváltásokban tanúsíthatja kiváló intellektusát. Persze az évek múlásával alaposan kijutott neki az élet seiből, sebződéseiből. Csakhogy a mersze, a lendületessége nem csökkent (sejtésem szerint alapvetően szorongó, érzékeny személyisége is erre a *kontrára*, a szembeforduló, forradalmárokra emlékeztető magatartásra-formára ösztökélte...). Már a zenitjén járt az életpályája, melyet akkorra nem csak becses, a korabeli álkonszenzusokkal nemigen törődő irodalomkritikai és -elméleti írások rajzoltak ki, amikor demokataként, ellenzéki szerepeiben is példamutató aktivitásról, bátorságról tanúskodott a viselkedése. Szinte kihívóan állta a sarat és viselte el a vele járó peremlét hátrányait. Könczöl Csaba joggal érdemelte ki mindezzel pályatársaitól a figyelmet, a megbecsülést, a tehetségét, eszességét illető várakozásokat. Közben persze megszenvedte azokat a „büntetéseket” (is), amelyek az effajta merész, lázadó, provokáló embertípusnak majd’ minden időben szükségszerűen kijárnak. Annak a kornak az irodalmi-politikai hatalmasságait az ilyen alakat különösen felbőszítette.

Immár lezárult a sorsa, véglegessé rögzült életére próbálunk most visszanezni, Könczöl Csaba írásainak, megnyilatkozásainak szellemi valójára, karakterének formátumára. Révedve emlékeimen, róla eszmélkedve – bár magamnak is furcsa, hisz evidens lehetne – fel se bukkan, hogy torzóban, csonkán maradt volna valami nála. A bekeretezett összképben inkább az tűnik fel, hogy mennyi a koherencia – a nemes, a fájdalmas, értékes vonások egysége. Masszív és szürkés tónusú időbeli háttérből, a ’68 utáni két évtized politikai és irodalmi közegéből látom őt előbontakozni – ennek tákoltságvánjait, rossz díszletei közül mintha halálában lépne elő szellemalakja.

Egyetlen saját kötete jelent csak meg, és ez tanulmányainak, kritikáinak csupán a válogatása (TÜRKÖRSZOBA, 1986), de a kötet belső témakörei mintegy vázlatosan megmutatják érdeklődésének fő irányait. E könyv éléről ugrik ki az, ami nemzedéktársainak emlékezetében prominensen hozzá kötődött, amit közel negyed évszázada fordítóként és értelmezőként az

orosz formalisták és Bahtyin felfedeztetése terén végzett. Ma, amikor az irodalmi gondolkodás sokféle elméleti művével van módunk megismerkedni, az ifjabb literátoroknak tán nem is könnyű elképzelniük azt az erjesztő hatást, amit az ifjú russzista ezzel akkoriban keltett. Az elsők egyike volt, aki a magyar esztétikai gondolkodás terepén ezt a betemetett irodalomesztétikai „gulág”-ot a hazai színre hozta.

Lapozok, tallózok tovább írásainak bibliográfiájában – és bár a „hósi” időszakban a „Mozgó” meg a *Kritika* lapszámaiban is fel-felbukkantak írásai, kritikáinak számos tételét a szakmai figyelem peremén publikált lapok és folyóiratok számaiban lelem meg (*Könyvvilág, Könyvtáros, Bücher aus Ungarn* stb.). Ezek közül a legtöbb azt dokumentálja, hogy Könczölnek elsősorban a korabeli magyar költészet alkotóiról voltak lényegre törő, nemegyszer merész líraelméleti, kritikai eszméi. Beszédes a szemlézett, elemzett költők névsora: Csorba Győző, Károlyi Amy, Kálnoky, Pilinszky, Juhász Ferenc, Marsall, Tándori, Petri, Fodor Ákos, Benkő Attila versesköteteiről írt. Az elbeszélő próza kortársi recepciója terén is igen határozott írásokkal hívta fel a figyelmet, elsősorban Mészöly Miklós munkáiról írt tanulmányaival és vitacikkeivel.

Meglehet, abszurdnak és némileg anekdotikusnak hat, ha a fentiek függelékeként arról is szó esik: életében voltak olyan évek, mikor a legszenvedélyesebb antialkoholista publicisztikát ő írta, sőt ezzel egy időben egy remek magyar prózaantológiát szerkesztett a magyar „Pimodan”-ról. Emlékének összképébe illeszkedik, hogy volt időleges győzelme is a szenvedély és a szenvedés démonjával zajló küzdelmében.

Képzeletbeli epitáfiumára magyar költő szavai valók. Mondjuk, Jékelynek a szellemi mámorokra, az ifjúság lobogására utaló fájdalmas sorai: „*Hová repült megfőtt-lángú percek / diadala, a nagy Delirium?*”

Fogarassy Miklós